

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ
ՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄԲԻՈՆ

ԵՐԱՆՅԱՆ ՆԺԴԵՀ ԱՇՈՏԻ

ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԱՐՑԱԽԻ ՄԱՐԴԱԿԵՐՊ ԿՈԹՈՂՆԵՐԸ.
ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹԸ, ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՈՆՏԵՔՍՏԸ

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Թ.00.06 «Մշակութաբանություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի համար

Գիտական ղեկավար՝

պ. գ. դ., պրոֆ.՝

Համլետ Լենսերի Պետրոսյան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.....	2
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	4
ԳԼՈՒԽ I	
ԱՐՑԱԽԻ ՔԱՐԵ ՄԱՐԴԱԿԵՐՊ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	19
ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.....	19
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.....	29
ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	48
ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	59
ԳԼՈՒԽ II	
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹԸ, ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	66
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.....	66
ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ.....	81
ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	86
ԳԼՈՒԽ III	
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍԸ.....	96
ԿԻՄՄԵՐՆԵՐԸ ԵՎ ՍԿՅՈՒԹՆԵՐՆ ԱՐՑԱԽ-ՈՒՏԻՔՈՒՄ. ՀԱՅՏՆՎԵԼՆ ՈՒ ՍՓՈՒԽԸ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ.....	96
ՍԿՅՈՒԹՆԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՑԱԽ-ՈՒՏԻՔՈՒՄ. ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐ, ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆՁՆԱՆՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	112
ՄԱՐԴԱԿԵՐՊ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ԷԹՆՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ.....	133
ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	139
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	144
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	146
ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	161
ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	161

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	162
ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ.....	164
ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ.....	178
ՆԿԱՐՆԵՐ.....	184

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Արցախի մարդակերպ կոթողներն ուղղանկյունատեսք, տափակ երկայնական սալեր են, որոնց ծավալային և քանդակային մշակումներով մարդատեսքություն է տրված: Նրանց հորինվածքի հիմնական առանցքը մարդու մարմինն է, և մնացած բաղադրիչները պատկերագրորեն և իմաստաբանորեն արժևորվում են նրա հանդեպ ունեցած կապի արդյունքում: Այս սալերը երկու հորիզոնական ակոսների միջոցով բաժանվում են երեք մասի՝ ընդգծելով մարմնի երեք մասերը՝ գլուխը, որը զբաղեցնում է ամբողջ կոթողի 1/3-ից մի փոքր քիչ ծավալ, իրանը և ներքնամասը: Կոթողներն ունեն մոտավորապես 30-60 սմ լայնություն, 120-140 սմ, երբեմն էլ մինչև 2 մ բարձրություն, մոտ 20 սմ հաստություն: Հայտնի բոլոր կոթողները պատրաստված են կրաքարից:

Դիտարկվող կոթողները տարածված են եղել Արցախի լեռնաշխարհը և տափաստանը միմյանց ձուլող երկայնական տարածքում՝ ձգվելով մոտավորապես 30-40 կմ¹ (քարտեզ 1): Դրանք սփռված են հատկապես Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղի) Հանրապետության հյուսիս-արևելյան շրջաններում՝ Մարտակերտի շրջանում և շրջակայքում, Տիգրանակերտի, ինչպես նաև վերջինից ոչ հեռու գտնվող Գյավուրկալա բնակատեղի շրջակայքում: Այս միջավայրից մի քանի կոթող դեռևս խորհրդային տարիներին տեղափոխվել է Արցախի պետական և Մարտակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարաններ, իսկ մի մասը շարունակում է գտնվել բաց դաշտում:

Կոթողները թեև առանձին օրինակներով հայտնի են դարձել դեռ անցած դարի 60-ական թվականներին, սակայն նրանց տեխնիկական, պատկերագրական,

¹Ըստ «Աշխարհագրույցի» Արցախը Մեծ Հայքի տասներորդ նահանգն է: Այն սահմանակից էր Սյունիքին, ուներ տասներկու գավառ: Ուտիքը տասներկուերորդ նահանգն էր, որը գտնվում էր Արաքս գետից արևմուտք՝ Արցախի և Կուր գետի միջև, ուներ յոթ գավառ: Տես՝ Սովսեա Խորենացի, Աշխարհացոյց, ՄՀ, հատոր Բ, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2153-2154, Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 110: Այս տարածքը համապատասխանում է պատմական Արցախի Մուխանք, Մեծ Իրանք և Ուտիքի Ուտի Առանձնակ, Ռոտ Պացեան գավառների տարածքներին (տես՝ Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ և Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, 2009): Պատմական Արցախի տարածքի վերաբերյալ քննությունը տես նաև՝ Հարությունյան Բ., Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1994, № 1, Երևան, էջ 256-266:

իմաստաբանական քննությունը, նրանց ժամանակագրությունը և հնարավոր էթնոպատկան խնդիրները մնում էին չմանրամասնված, հաճախ էլ՝ ուղղակի չլուծված:

Արցախի ազատագրական պատերազմի արդյունքում նոր հնարավորություններ ստեղծվեցին նաև տարածաշրջանի հնագույն պատմության և մշակույթի հետազոտության համար: Մարդակերպ կոթողների ֆիզիկական մատչելիությունն այն էական իրողությունն ու հանգամանքն էին, որոնք հնարավորություն ստեղծեցին իրականացնել դրանց մանրամասն նկարագրությունը, չափագրումը, լուսանկարումը, ինչպես նաև պատմամշակութային միջավայրի հետազոտությունը:

Արցախի քարե մարդակերպ կոթողները երկրամասի նախաքրիստոնեական մշակույթի կարևոր բաղկացուցիչներից են: Այս տարածքը խորհրդային տարիներին հայտնի պատճառներով բավարար չափով չի ուսումնասիրվել²: Եղած հետազոտություններն էլ ակնհայտորեն քաղաքականացված են: Սա վերաբերում է նաև մարդակերպ կոթողներին, որոնք ադրբեջանական որոշ հետազոտողներ ներկայացնել են որպես աղվանական՝ փորձելով դրանց տարածվածությունը հատկապես Արցախում դիտել որպես աղվանական էթնոմշակութային սուբստրատի առկայություն: Ուստի այդ հուշարձանների հետազոտությունը, նրանց հստակ ժամանակագրության և էթնոմշակութային պատկանելության խնդիրների քննությունը ներկայացնում է ոչ միայն գիտական հետաքրքրություն, այլև հնարավորություն է տալիս մերժել ադրբեջանական զեղծարարությունները:

Նկատի ունենալով վերոնշյալը՝ ներկա հետազոտության հիմնական նպատակն է.

- Կոթողների տեղագրական, տեխնիկական, պատկերագրական-իմաստաբանական և պատմա-համեմատական քննությամբ վերականգնել այն պատմամշակութային ընդհանրական համատեքստը, որը պայմանավորել է մշակութային այդ ֆենոմենի երևան գալն ու կենցաղավարումը պատմական Արցախ-Ուտիքում:

Այս նպատակն էլ պայմանավորել է հետազոտության հիմնական խնդիրները, որոնք կարելի է հանգեցնել հետևյալին.

²Պետրոսյան Հ., Մշակութային էթնոցիդն Արցախում (մշակութային ժառանգության բռնալուրացման մեխանիզմը), Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական զտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ, Շուշի, 2010, էջ 137-148:

ա. ճշտել նախկինում հայտնի, բայց տեղահանված կոթողների տեղադրման սկզբնական վայրը և պարզել դրանց մշակութային միջավայրը,

բ. Արցախի տափաստանային՝ ֆիզիկապես հասանելի հատվածներում հետախուզել և հայտնաբերել նոր կոթողներ,

գ. ուսումնասիրել կոթողներն ընդհանուր առաջավորասիական և եվրասիական մշակույթի համատեքստում,

դ. հնագիտական այլ սկզբնաղբյուրների ներգրավումով՝ քննել այդ մշակույթը կրողների բնակության տարածական և ժամանակային դրսևորումները:

Ուսումնասիրության համար ֆիզիկապես հասանելի է եղել 20 կոթող, 2 այլ կոթողի մասին որոշակի մանրամասներ ստացել ենք այլ աղբյուրներից՝ Հ. Պետրոսյանի դաշտային օրագրից և որոշ լուսանկարներից³: Չի բացառվում, որ ավելի մեծ՝ ֆիզիկապես մեզ ոչ հասանելի տարածական արեալում՝ Արցախի տափաստանի արևելյան մասում և նրանից արևելք ընկած Միլի տափաստանում, դրանք այսքանով չեն սահմանափակվել⁴: Սակայն առկա հակամարտության պայմաններում անհնար է դրանց վավերացումը ոչ միայն հայ-ադրբեջանական սահմանից այն կողմ, այլև սահմանամերձ շրջաններում:

Արցախի քարե մարդակերպ կոթողների ներկա հետազոտությունը նախաձեռնվել է 2013 թվականից և ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի հնագիտական արշավախմբի գիտական ծրագրի մասն է կազմել: Թեմայի շրջանակներում վավերացվել և հետազոտվել են թվով 22 կոթողներ: Ընդ-որում, դրանցից 14-ը գիտական շրջանառության մեջ են մտցվում առաջին անգամ:

Ներկա հետազոտությամբ առաջին անգամ փորձ է արվել որպես քննության մեթոդաբանական հիմք ընդունել կոթողների չեզոք նկարագրությունը, որի հիման վրա էլ իրականացվել է պատկերագրական վերլուծությունը: Էապես հստակեցվել է կոթողների ժամանակագրությունը, փորձ է արվել ստեղծել պատմամշակութային ընդհանուր

³Այս կոթողի վերաբերյալ մեր տեղեկությունները հենվում են Հ. Պետրոսյանի 1986 թ. դաշտային օրագրի տեղեկությունների վրա (այսուհետ՝ Պետրոսյան Հ., ԴՀՆ):

⁴Դաշտային Արցախն ըստ էության նույնական է Արցախի տափաստանին, որը խորհրդային քարտեզագրության մեջ փոխարինվել է Ղարաբաղի տափաստանով:

համատեքստ, որոնք թույլ են տալիս հնարավորինս հստակեցնել կոթողների էթնոմշակութային պատկանելության հարցերը:

Խնդրի ուսումնասիրության համառոտ ակնարկ:

Արցախի քարե մարդակերպ կոթողների ուսումնասիրությունն անհնար է առանց համեմատական նյութի և զուգահեռների քննության: Այս առումով ներկա քննության կարևոր տեսական և մեթոդաբանական ասպեկտներից մեկն էլ արցախյան կոթողներն ընդարձակ առաջավորասիական մշակութային համատեքստ մտցնելն է՝ պահելով ժամանակային սկզբունքը: Առաջավոր Ասիայում և Եվրասիական տափաստաններում քարե մարդակերպ կոթողները երևան են գալիս սկսած մ.թ.ա. 4-3 հազարամյակներից: Վերջիններս հանդիպում են ինչպես հյուսիսարևմտյան Իրանում⁵ (Մեշքին Շահիր, նկ. 1, 2), Միջին Ասիայում⁶ (Ղազախստան, Թուրքմենստան, նկ. 3/1), Սիբիրում (Ալթայի, Տուվայի շրջաններ, նկ. 3/2)⁷, Եվրոպայում (Ֆրանսիա, նկ. 4, Իտալիա, նկ. 5/1, Իռլանդիա, 5/2)⁸, Հյուսիսային Մերձսևծովում (Ռումինիա, Մոլդովա, Ուկրաինա, նկ. 6, 7/1), Հյուսիսային

⁵ Ingraham M. Summers G. Stelae and settlements in the Meshkin Shahr Plain, Northeastern Azerbaijan, Iran, AMIT, bd. 12, Berlin, 1979, p. 67-87, Burney Ch. Meshkinshahr survey, Iran, vol. XVII, 1979, p. 155-156, Azarnoush M. Helwing B. Recent Archaeological Research in Iran: Prehistory to Iron Age, AMIT, 37, 2005, p. 189-246, Piller Ch. Northern Iran in the Iron age II and III: a neighbour of Urartu?, «Aramazd» AJNES, 2010, V/2, Yerevan, p. 53-75.

⁶ Ковалев А. Каменные изваяния Черного Иртыша (еще раз о джунгарской прародине скифов), Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь, Санкт Петербург, 1998, с. 24-29, Кубарев В. Древние каменные стелы и изваяния в обрядах и суевериях народов Центральной Азии, АЭАЕ, 2004, № 1, Новосибирск, с. 28-38, Кызласов Л. О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей, СА, 1964, № 2, Москва, с. 27-39, Полидович Ю. Половецкие каменные изваяния-изображения богов?, Проблемы истории и археологии Украины, Тезисы докладов, Харьков, 1997, с. 60, Полидович Ю. Особенности изображения оленьих рогов в раннескифском «зверином стиле», Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа, тезисы докладов Международной научной конференции, Магас, 2010, с. 286-289, Тишкин А. Усова И. «Оленные» камни как источник для реконструкции костюма населения Азии архано-майэмирского времени (по материалам памятников Монгольского Алтая), Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии, Караганды, 2011, с. 158-163, Худяков Ю. Комиссаров С. Каменные изваяния и оленные камни восточного Туркестана, История и культура Востока Азии, т. 2, Новосибирск, 2002, с. 171-177, Шер Я. Каменные изваяния Семиречья, Москва-Ленинград, 1966, 140 с.

⁷ Евтюхова Л. Каменные изваяния южной Сибири и Монголии, МИА, № 24, т. 1, Москва, 1952, с. 72-120, Сорокин С. Древние Каменные изваяния Южного Алтая, СА, 1968, № 1, Москва, с. 260-262.

⁸ Golebiowska-Tobiasz A. Monumental polovtsian statues in Eastern Europe: the archaeology, conservation and protection, London, 2013, p. 113-157, Giannichedda E. Statue stele della Lunigiana, Archeo, XX, № 1 (227), 2004, p. 82-101.

Կովկասում (նկ.7/2), Ղրիմում (նկ.8)⁹, այնպես և Հայկական լեռնաշխարհում և շրջակայքում (Կորճայք-Կորդուքում գտնվող Հաքարի¹⁰, նկ. 9), Հայաստանի Հանրապետության մի շարք հուշարձաններում¹¹: Ըստ ամենատարածված գիտական պատկերացման՝ մարդակերպ այս կոթողները, իրենց բազմազանությամբ հանդերձ, շատ լայնածավալ և երկարատև մշակութային ավանդույթի տարբեր դրսևորումներն են¹²: Հստակեցնենք, որ խոսքը չի վերաբերում մենհիրներին, կենդանակերպ կոթողներին (եղջերվաքարեր, վիշապ կոթողներ և այլն), ուղղաձիգ կանգնեցված սյուներին, ֆալլոսներին և այլն:

Քարե մարդակերպ կոթողները առավել ակտիվ սկսում են տարածվել մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջում և 1-ին հազարամյակի սկզբում, ինչն, ըստ երևույթին, կապված է վաղիրանական ցեղերի, հատկապես կիմմերա-սկյութական ցեղերի տեղաշարժերի հետ¹³: Ըստ հետազոտողների՝ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի առաջին կեսը ողջ եվրասիական տափաստաններում համարվում է քոչվոր անասնապահության կանոնավոր զարգացման շրջան, և դիտարկվող շրջանում Կովկասը քոչվոր ցեղերի համար ծառայել է որպես

⁹ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния VII-III вв. до н.э., Москва, 1994, Евдокимов Г. Памятники скифского монументального искусства, НОСА, ч. II, Киев, 1975, с. 20-21, Мелюкова А. Каменная фигура скифа-воина, КСИИМК, вып. 48, Москва, 1952, с. 125-128, Ильинская В. Тереножкин А. Скифия VII-IV вв. до н.э., Киев, 1983, с. 76.

¹⁰ Sevin V. Mystery stelae, Archaeology, 2000, № 7/8, p. 46-51, Sevin V. Who where the Naked Warriors of Hakkari? AMIT, 37, 2005, p. 163-166, Соколова Л. Антропоморфные стелы Хаккари (Юго-Восточная Турция) в историческом контексте, Археология древних обществ Евразии: хронология, культурогенез, религиозные воззрения, Санкт-Петербург, 2014, с. 271-295, Леус П. Каменные стелы из Хаккари (Турция) и некоторые параллели к ним, АВ, 2007, № 14, Москва, с. 56-61.

¹¹ Առաքելյան Բ., Ակնարկներ Հին Հայաստանի արվեստի պատմության, Երևան, 1976, Есаян С. Скульптура Древней Армении, Ереван, 1980, Բարսեղյան Լ., Ուշ բրոնզե էպոխայի մի քանի նորահայտ պաշտամունքային հուշարձաններ, ՊԲՀ, 1965, № 2, Երևան, էջ 258-260:

¹² Сту` Халиков А. Стелы с изображением оружия раннего железного века, СА, 1963, № 3, Москва, с. 180-190.

¹³ Հետազոտողները առանձնացնում են այս մշակույթի վաղ խումբը, որն անվանում են կիմմերական կամ կիմմերա-սկյութական: Ախատանքի մեջ, որտեղ վստահաբար գիտենք կիմմերական նյութի մասին, այդպես էլ անվանել ենք, նկատի ունենալով այդ ընդհանրական՝ կիմմերա-սկյութական մշակույթի վաղ դրսևորումը: Բոլոր դեպքերում՝ որտեղ նշել ենք սկյութական, նկատի պետք է ունենալ ոչ միայն հետսագույն սկյութական, այլ նաև կիմմերա-սկյութական մշակութային ընդհանրության ընդհանուր դրսևորումները: Այս խնդիրը մանրամասն քննարկված է աշխատանքի երրորդ գլխում:

ճանապարհ, որոնք Մերձսևծովի շրջաններից անցնում էին դեպի Առաջավոր Ասիայի երկրներ¹⁴:

Աշխատանքում Արցախի կոթողների քննությունը կիրականացնենք հիմնականում կիմմերա-սկյութական (Հյուսիսային Կովկաս, Մոլդովա, Ռումինիա, Ուկրաինա, Ղրիմ և այլն), ինչպես նաև Մեջքին Շահրից և Հաքարիից հայտնաբերված կոթողների համատեքստում: Նշված կոթողները մեթոդաբանորեն լավ են ուսումնասիրված, և մենք օգտագործել ենք նրանց քննության մեթոդաբանական հիմքը նույնպես:

Սկյութական մարդակերպ կոթողները, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի են նաև «քարե բաբաներ» անվամբ¹⁵, առաջին անգամ ուշադրության են արժանացել և քարտեզագրվել 19-րդ դարի 50-ական թվականներին¹⁶: Դրանց տարածական և ժամանակային ընդգրկումը համեմատաբար լայն է: Ըստ հետազոտողների՝ դրանք դասակարգվում են Հյուսիսային Կովկասի, Ղրիմի և Մերձսևծովի խմբերում¹⁷: Ելնելով այն հանգամանքից, որ սկյութական տիպի կոթողները բազմազան են իրենց ձևի և պատկերագրության մեջ և ընդգրկում են բավական մեծ տարածք, այսուհետ տեքստում «սկյութական մարդակերպ կոթողների» անվան տակ նկատի ենք ունենալու հիմնականում վերոնշյալ երեք շրջանների և նրանց շրջակայքի՝ ինչպես մ.թ.ա. 7–3-րդ դարերի մարդակերպ կոթողները, այնպես և դրանց վաղագույն դրսևորումները: Ներկայումս հաշվվում է շուրջ 160 այսպիսի կոթող¹⁸: Սկյութական քարե մարդակերպ կոթողների քանդակման տեխնիկայի, պատկերագրության, իմաստաբանության, գործառույթի և ժամանակագրության հարցերը մանրամասնորեն ներկայացվել են Պ. Շուլցի, Դ. Ռաևսկու, Մ. Ռոստովցևի, Ե. Պոպովայի, Ե. Վլասովայի,

¹⁴ Petrenko V. Scythian culture in the North Caucasus, nomads of the Eurasian steppes in the Early Iron age, Berkeley, CA, Zinat press, 1995, p. 4-5.

¹⁵ Մասնագիտական գրականության մեջ «բաբա» անվանում են Միջին Ասիայից մինչև ռուսական տափաստաններ տարածված ուղղաձիգ կոթողները, որոնց վրա մարդ է պատկերված: Քարե ուղղաձիգ այս կոթողների անվան վերաբերյալ կան մի շարք բացատրություններ: Steu` Веселовский Н. Современное состояние вопроса о «Каменных бабах» или «Балбалах», Зап. Имп. Одесского об-ва Истории и Древностей, т. XXXII, Одесса, 1915, с. 408-444.

¹⁶ Уваров А. Сведения о каменных бабах, Тр. АС, т. I (II), Москва, 1871.

¹⁷ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния ..., с. 188.

¹⁸ Янин В. Археология: учебник, Москва, 2006, с. 307.

Վ. Բելոզորի և Ս. Ռագուլենկոյի աշխատություններում¹⁹: Այս կոթողների վերաբերյալ առավել ամբողջական մեկնաբանություն ենք ստանում Վ. Օլխովսկու և Գ. Եվդոկիմովի աշխատությունից²⁰:

Իրանի տարածքում համանման կոթողների ուսումնասիրությունն սկսվել է շատ ավելի ուշ: Չնայած հուշարձանների առաջին հետազոտություններն Ատրպատականում սկսվել են դեռ 20-րդ դարի սկզբին, սակայն առաջին սիստեմատիկ պեղումները վերաբերում են նույն դարի 50-ական թվականներին²¹: Արդաբիլի դաշտում գտնվող Մեշքին Շահրի 120 կոթողները 1978 թվականին հետազոտել և վավերացրել է Չ. Բարնեյը²²: Հաջորդիվ կոթողներին անդրադարձել են Մ. Ինգրահամը և Գ. Սամերսը²³: Այս տարածաշրջանի հնագիտական հուշարձաններին, այդ թվում և քարե մարդակերպ կոթողներին անդրադարձել են այլ հետազոտողներ ևս: Մեշքին Շահրում հնագիտական հետազոտություններ իրականացրած Թեհրանի Թարբիաթ Մոդարրես համալսարանի իրանական արշավախմբի հաղորդումներից տեղեկանում ենք, որ բնակավայրի տարածքից դուրս գտնվող որոշ դամբարանների մաքրման աշխատանքի արդյունքում 2004 թվականին հայտնաբերվել է մարդակերպ կոթողների երկու երկար շարք. կոթողները կանգնեցված են դեմ-դիմաց և կազմում են 1,5 մ լայնությամբ նեղ միջանցք: Ընդհանուր առմամբ վավերացվել է 400 նմանատիպ կոթող²⁴: Ցավոք, հետազոտողները

¹⁹Попова Е. Об истоках традиций и эволюции форм скифской скульптуры, СА, 1976, № 1, Москва, с. 109, Власова Е. Скифский рог, Античное причерноморье. Сборник статей по классической археологии, Санкт-Петербург, 2000, с. 46-67, Раевский Д. Скифские каменные изваяния в системе религиозно-мифологических представлений ираноязычных народов Евразийских степей, Средняя Азия, Кавказ и Зарубежных Восток в древности, Москва, 1983, с. 40-60, Раевский Д. От киммерийского орнамента к скифскому звериному стилю, Древности Евразии в скифо-сарматское время, Москва, 1984, с. 213-217, Раевский Д. Очерки идеологии скифо-сакских племен, Москва, 1977, Ростовцев М. Государство, религия и культура скифов и сарматов, ВДИ, 1989, № 1, Москва, с. 192-206, Белозор В. Скифская триада и каменные изваяния (проблема этнокультурной атрибуции), Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.-V в. н. э.), Киев, 1991, с. 170-172, Рагуленко С. Каменные изваяния в структуре курганных комплексов и в системе религиозно-обрядовых традиций скифской культуры, Вопросы отечественной истории и археологии, Владикавказ, 2013, с. 60-83.

²⁰Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния ..., с. 181.

²¹Грежан Е. Следы древнейших цивилизаций на территории Талыша, Введение в историю и культуру Талышского народа, Ереван, 2011, с.37.

²²Burney Ch. Meshkinshahr survey..., p.155.

²³Ingraham M. Summers G. Stelae and settlements..., p. 67-87.

²⁴Azarnoush M. Helwing B. Recent Archaeological Research ..., p. 216-217.

բավարարվել են նախնական դիտարկումներով և թվագրմամբ՝ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջ - 1-ին հազարամյակի սկիզբ: Դրանց գործառույթը վերջնականապես հստակեցված չէ, ավելի հավանական է դիտվել, որ դրանք մահարձաններ են:

Հաքարիի տարածքում մարդակերպ կոթողները հայտնաբերվել են 1998 թվականին: Ընդհանուր առմամբ հայտնաբերվել է 13 կոթող, որոնք, ըստ երևույթին, գտնվում են իրենց նախնական կանգնեցման վայրում²⁵: Հաքարիից հայտնաբերված կոթողները առաջին անգամ հետազոտվել և ներկայացվել են Վ. Սևինի աշխատություններում²⁶: Հետագայում Պ. Լեուսի, Լ. Սոկոլովայի ուսումնասիրությունները լրացրել են կոթողների ժամանակագրության և պատկերագրության վերաբերյալ տեղեկությունները²⁷: Հետազոտողներն այդ կոթողների հայտնվելը կապում են քոչվոր ավանդույթի կամ կիսաքոչվոր մշակույթի հետ, քանի որ մինչ օրս վաղ բնակավայրի ոչ մի հետք այդ շրջանում չի հայտնաբերվել: Հաքարիի կոթողների նախնական թվագրությունը մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջն է և 1-ին հազարամյակի սկիզբը:

Հայկական լեռնաշխարհի՝ սրանց հետ առնչվող կոթողների աշխարհագրությունը և տեղագրությունը ամբողջությամբ վերականգնված չէ: Կարելի է նշել միայն առանձին վայրերում դրանց դրսևորումները և կուտակումները: Այս շարքում հատկապես առանձնանում են Մեծամորից (նկ. 10/1), Շավարշավանից (նկ. 10/2), Մրգավանից (նկ. 10/3), Հարժիսից (նկ. 11), Լոռի Բերդից (նկ. 12/1), Ջուջևանից (նկ. 12/2, 12/3), Դվինից և այլ հուշարձաններից հայտնի կոթողները:

Հայաստանի կոթողային մշակույթը ներկայացված է դեռևս վաղ և միջին բրոնզեդարյան հուշարձաններով: Այդպիսիք են, օրինակ, մենհիրներն ու վիշապաքարերը: Ուշագրավ է, որ հետազոտողներից Ա. Պետրոսյանը չի բացառում վիշապ կոթողների և քարե մարդակերպ կոթողների միջև ընդհանրությունները: Նա նշում է, որ «եթե իրոք կան ընդհանրություններ վիշապաքարերի ու «բաբաների» միջև՝ դրանք կարող էին ձևավորվել հին ցեղերի (հավանաբար՝ հնդեվրոպական, գուցե նաև՝ հյուսիս

²⁵ Леус П. Каменные стелы из Хаккари ..., с. 56-61.

²⁶ Sevin V. Who where the Naked Warriors ..., p.163-166.

²⁷ Соколова Л. Антропоморфные стелы ..., с. 271-295, Леус П. Каменные стелы из Хаккари ..., с. 58-60.

կովկասյան) տեղաշարժերի արդյունքում»²⁸: Մեր թեմայի ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևոր է, որ առայժմ վավերացված չէ վիշապ կոթողների և մարդակերպ կոթողների համաժամանակյա գոյության փաստը:

Առկա տվյալներով, հայաստանյան առաջին քարե մարդակերպ կոթողները վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակին: Այս շրջանում հանդիպում են տղամարդակերպ և կանացիակերպ կոթողներ, որոնց բարձրությունը տատանվում է 0,6 – 1,5 մ միջև: Այս կոթողների նշանակությունը երկակի էր. դրանցից որոշները հանդիպում են սրբարաններում, մյուսները տեղադրվում էին թաղումների վրա և ներկայանում են իբրև գերեզմանաքարեր: 9-8-րդ դարերում և ավելի ուշ շարունակվում է նախորդ շրջանի ավանդույթը և գերակշռում են տղամարդու և կանացի կուռքերը, ինչպես նաև ֆալլոսները²⁹: Ըստ Ս. Եսայանի, ինչպես այս, այնպես և նախկին շրջանի կոթողները կարելի է համարել զուտ տեղական արտադրանք³⁰:

Հայաստանից հայտնաբերված վաղ մարդակերպ կոթողներին և արձաններին հայագիտության մեջ բավականին մանրամասն անդրադարձել են Բաբկեն Առաքելյանը և Ստեփան Եսայանը: Բ. Առաքելյանը ներկայացնում է ինչպես հայտնի կոթողները, առանձին քանդակները և նրանց պատկերագրությունը, այնպես և քանդակման տեխնիկան, լուծումներն ու ավանդույթները: Գրքում հեղինակն անդրադառնում է Հին Հայաստանի քանդակագործությանը, կիրառական արվեստի քարե և մետաղական նմուշներին, գեղարվեստական խեցեղենին և այլն: Անդրադառնալով քանդակագործությանը Բ. Առաքելյանը նշում է, որ մեզ հասած հուշարձաններից կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանում եղել են և՛ արձաններ, և՛ բարձրաքանդակներ ու հարթաքանդակներ: Եթե առաջինները հիմնականում կապված էին պաշտամունքային

²⁸Պետրոսյան Ա., Երեսուն տարի անց. վիշապ քարակոթողները և վիշապամարտի առասպելը, Վիշապ քարակոթողները, Երևան, 2015, էջ 29:

²⁹Քարե ուղղաձիգ կոթող կանգնեցնելու սովորույթը շարունակվեց նաև հետագա դարերում: Ուրարտական դարաշրջանին և հաջորդ հարյուրամյակներին են վերաբերում ինչպես մարդկային ամբողջական կերպարներ և գլուխներ պատկերող քանդակները, այնպես և արձանագրակիր կոթողներ՝ «պուլուսիները», հետագայում՝ հելենիստական շրջանում, արտաշեսյան սահմանաքարերը: Այս շարքը կարելի է եզրափակել վաղքրիստոնեական խաչակիր տարատիպ կոթողներով, տապանաքարերով և, ի վերջո՝ խաչքարերով: Թվարկված շարքի կոթողները ունեին ինչպես պաշտամունքային, այնպես և կիրառական նշանակություն: Տե՛ս՝ Пиотровский Б. Искусство Урарту, Ленинград, 1962.

³⁰Есаян С. Скульптура Древней Армении..., с. 30-31.

տարբեր պատկերացումների հետ, ապա բարձրաքանդակներն ու հարթաքանդակները գերազանցապես ծառայում էին ճարտարապետական հուշարձանների հարդարման նպատակին: Հատկապես կարևոր է, որ գրքում առաջին անգամ փորձ է արվել ի մի բերել, և առկա նյութի հիման վրա քննության ենթարկել Հին Հայաստանի քանդակման տեխնիկան և ավանդույթները³¹:

Ժամանակագրական առումով շատ ավելի ընդգրկուն է և այս պատճառով մեր թեմայի համար շատ կարևոր Ս. Եսայանի աշխատությունը: Հետազոտողն անդրադառնում է վաղ բրոնզի դարից մինչև առաջին հազարամյակ Հայաստանի հայտնի քարե, կավե և բրոնզե մարդակերպ քանդակներին և արձանիկներին: Հեղինակը դրանք բաժանում է ըստ ժամանակաշրջանների՝ վաղ, միջին, ուշ բրոնզի և երկաթի դարերի, որոնք իրենց հերթին, բաժանվում են տարբեր ձևաբանական խմբերի: Այս աշխատությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանից հայտնաբերված քարե քանդակների տիպերի, տեսակների և պատկերագրության վերաբերյալ: Այստեղ մանրամասն ներկայացված են 1980-ական թվականներին Հայաստանից հայտնի բոլոր քարե քանդակները³²: Համաձայն Ս. Եսայանի՝ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի քարե մարդակերպ կոթողները Հայաստանում ներկայացված են խոշոր քարե գլուխ-կուռքերով, որոնք պատկերում են ինչպես տղամարդկանց, այնպես և կանանց: Ընդ որում գրեթե միշտ նկատվում է, որ տղամարդիկ պատկերվում էին ռազմիկի տեսքով: Մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կոթողային մշակույթը մեզ է ներկայանում Հարժիսից, Շավարշավանից, Դվինից, Լոռի Բերդից, Արգիշտիխինիլիից, Ջուջևանից և մի շարք այլ վայրերից հայտնաբերված օրինակներով³³:

Հայաստանից հայտնաբերված առանձին կոթողներին են վերաբերում նաև Է. Խանզադյանի, Հ. Մարտիրոսյանի, Ս. Դևեջյանի, Ա. Փիլիպոսյանի աշխատությունները: Հետաքրքրական և արժեքավոր է Է. Խանզադյանի անդրադարձը Մեծամորից

³¹Առաքելյան Բ., Ակնարկներ Հին Հայաստանի ..., էջ 124, Առաքելյան Բ., Քանդակագործությունը Հին Հայաստանում (մ.թ.ա. VI – մ.թ. III դդ.), ՊԲՀ, 1969, №1, Երևան, էջ 43-68 :

³²Есаян С. Скульптура Древней Армении..., с. 76, Եսայան Ս., Հին հայաստանի մարդակերպ արձանիկները (մ.թ.ա. VII-III հազարամյակ), ՊԲՀ, 1987, №1, Երևան, էջ 124-135:

³³Есаян С. Скульптура Древней Армении..., с. 30-34, Երանյան Ն., Երկու քարե մարդակերպ կոթող Ջուջևանից, Մերձավոր Արևելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, VIII, Երևան, 2012ա, էջ 73-78:

հայտնաբերված քարե կուռքին, որը Հայաստանում նմանատիպ կոթողների շարքում առաջին գտածոներից է: Բաց վարդագույն տուֆից պատրաստված քառակող կոթողն ամբողջական է, ունի 1,5 մ բարձրություն և 0,8 մ հաստություն: Է. Խանզադյանը նշում է, որ Մեծամորի կուռքի առանձնահատկությունները հնարավորություն են տալիս մտածելու, որ այն գուցե մահարձան է, որը նախնիների պաշտամունքի հետ կապված կանգնեցված է եղել դամբարանի վրա և համակցում է մեռած նախնիների պաշտամունքը արևի աստծո երկրպագությանը³⁴:

Լոռի Բերդի դամբարանադաշտից հայտնաբերված կոթողը Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված գրեթե միակ կոթողն է, որ գտնվել է ամբողջական վիճակում և լրացնում է այն բացը, որը կա Հայաստանում մարդակերպ կոթողների գործառույթի և գաղափարաբանության հետ կապված, որոնք մեզ են հասել բեկորային վիճակում: Կոթողը, որը հայտնաբերվել է թիվ 63 դամբարանում, ունի 1,7մ բարձրություն, քանդակված է գլխից մինչև կոնքերը՝ ոտքերի հատվածը թեև հղկված է, սակայն ոչինչ չի պատկերվել³⁵:

Հ. Մարտիրոսյանը, անդրադառնալով Արգիշտիխինիլիից հայտնաբերված երեք մարդակերպ կոթողներին, նշում է, որ դրանցից մեկը, որի ձեռքերը հանդիպում են միմյանց գոտկատեղի հատվածում, պատկերում է որևէ արիեստի հովանավորի, մյուս երկուսը՝ աստվածության³⁶: Ա. Փիլիպոսյանն անդրադառնալով Արգիշտիխինիլիից հայտնաբերված, կարմրավուն տուֆից պատրաստված կոթողին, գտնում է, որ այն համադրելի է Հին Արևելքի և Միջերկրականի ավազանի մ.թ.ա. 3-1-ին հազարամյակների հնագիտական համալիրներից հայտնի, քարից կամ կավից պատրաստված հմայական պահպանակներին կամ հմայական արձաններին³⁷:

Իր բազմազանությամբ է ներկայանում Հայաստանից Հյուսիսից՝ Հարժիսից հայտնաբերված քարե մարդակերպ կոթողների շարքը: Վերջիններս ըստ հետազոտողների կարելի է դասակարգել երկու խմբում՝ ա. գլխաքանդակներ, բ.

³⁴Խանզադյան Է., Մկրտչյան Կ., Պաքսամյան Է., Մեծամոր, Երևան, 1973, էջ 135-137:

³⁵Devedjyan S. Stone stelae in the burial ground of Lori Berd, Aramazd AJNES, 2009, 4/2, Yerevan, p. 146-153.

³⁶Мартиросян А. Аргиштихинили, Ереван, 1974, с. 98-99, 115, 103.

³⁷Փիլիպոսյան Ա., Արգիշտիխինիլիից հայտնաբերված տուֆե արձանը, ՀՀՄԹ, Երևան, 2001, էջ 35-38:

ամբողջական մարմնով ծավալային պատկերված արձաններ: Գլխաքանդակների շարքում առանձնակի տեղ է զբաղեցնում Հարժիսի մարդակերպ կուռքերից մեկը, որը հնգադեմ է: Գլխի վերևի մասը հարթ է, վերհոնքային թմբիկը և քիթը կերտված են ուռուցիկ գծով: Աչքերը կատարված են փորագիր անցքերով, իսկ բերանը՝ ակոսով: Ի տարբերություն Հարժիսից հայտնաբերված մյուս կոթողների՝ սա պատկանում է ուշ բրոնզի դարաշրջանին³⁸:

Ինչպես տեսնում ենք մ.թ.ա. 2 – 1-ին հազարամյակի առկա նյութերով Հայաստանն առանձնանում է որոշակի բազմազանությամբ և կարելի է ենթադրել, որ այդ բազմազանության մի դրսևորումն էլ արցախյան կոթողներն են: Չնայած կոթողների այս բազմազանությանը, դրանք իրենց քանդակային, ծավալային և պատկերագրական լուծումներով էապես տարբերվում են արցախյան մարդակերպ կոթողներից: Ուստի դրանք մեր քննության առարկա չեն հանդիսացել:

Արցախի քարե մարդակերպ կոթողներին նվիրված աշխատությունները շատ չեն: Չնայած առաջին հնագիտական հետազոտությունները Արցախում սկսվել են 19-րդ դարի 80-ական թվականներից, առաջին կոթողներն Արցախում վավերացվել են 20-րդ դարի 60-ական թվականներին³⁹: Կոթողների հայտնաբերման տեղագրության մասին որոշ տեղեկություններ կան մի քանի ադրբեջանցի հետազոտողների՝ Մ. Խալիլովի, Ռ. Վահիդովի, Ռ. Գեուշևի և ուրիշների աշխատություններում⁴⁰: Ըստ Մ. Խալիլովի՝ Ադրբեջանի ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի Միլ-Ղարաբաղյան արշավախմբի կողմից 1964 թվականին սկսվել է Արցախի որոշ շրջանների հետազոտությունը, ինչի արդյունքում հայտնաբերվել են մի քանի մարդակերպ կոթողներ: Այսպես՝ 1964-1987

³⁸Ավետիսյան Հ., Գևորգյան Ա., Բորիսյան Ա., Սարգսյան Գ., Բրոնզ-երկաթեդարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը, Երևան, 2015, էջ 51-52:

³⁹Վիրիսով Ռ., Կովկասի տեղը քաղաքակրթության պատմության մեջ, Ազգագրական հանդես, 1896, № 1, Շուշի, էջ 50-116, Թովմեան Յ., Ցուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, Մաս Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 63-74: Արցախում՝ 19-րդ դարում իրականացված պեղումների արդյունքում հայտնաբերված որոշ հնագիտական գտածոների կարող էր ծանոթանալ՝ Коллекции Кавказского музея, том V, Тифлис, 1902.

⁴⁰Халилов М. Исследование каменных изваяний Карабаха, АО 1982 года, Москва, 1984, с. 438 -439, Халилов М. Древние каменные изваяния Южного Кавказа, Археология, IRS Наследие, 2003, № 8, с. 12-13, Халилов М. Антропоморфные каменные изваяния Карабаха, "Азербайджанская археология", 2004, № 1- 4, с. 100-104, Геюшев Р. Каменные идола нового типа, ДАН Аз.ССР, т. XXII, 1966, №6, Баку, с. 77-79, Геюшев Р. Городище Гявуркала, АО 1972 года, Москва, 1973, с. 437.

թվականներին նրանց հաջողվել է փաստել 19 նման մարդակերպ կոթող: Կոթողները դիտարկվել են Մոլլալար, Շեֆիբեյլի, Սումա, Գյուլուջա, Շաթոլի, Ճանկաթաղ, Սեյսուլան բնակավայրերում: Ըստ նրա՝ համանման մեկ կոթող գյուղատնտեսական աշխատանքների ժամանակ պատահաբար հայտնաբերվել է Ֆիզուլիի շրջանի Արազ գյուղի մոտ՝ Յագլավենդի բլրակին⁴¹: Կոթողի պատկերագրության և չափերի մասին որևէ հստակ տեղեկություն չի նշվում: Կարծում ենք՝ գտածոն կա՛մ դասվում է այլ տիպի կոթողների շարքին, կա՛մ բացառություն է այս տարածքում, որտեղ նմանատիպ այլ կոթող մեզ հայտնի չէ: Ակնայում (նախկին Աղդամ) գտնվող կոթողի տեղադրության և միջավայրի մասին արժեքավոր տեղեկություններ ենք ստանում Ռ. Վահիդովի, Ռ. Գեուշևի և Ն. Գուլիևի հոդվածից⁴²: Սեյսուլանից հայտնաբերված կոթողին անդրադարձել է Շ. Մկրտչյանը, ով նշել է նրանց միայն թվագրությունը և նշանակությունը⁴³:

Արցախի կոթողների մեկնաբանության, առաջավորասիական միջավայրի և հատկապես կիմմերների և սկյութների հետ նրանց հնարավոր կապի առումով, արժեք են ստանում Առաջավոր Ասիայի, այդ թվում՝ կիմմերների և սկյութների պատմությանը և մշակույթին նվիրված աշխատությունները: Այս առումով կարևոր սկզբնաղբյուրներ են անտիկ պատմիչների՝ Հերոդոտոսի, Քսենոփոնի, Ստրաբոնի աշխատությունները⁴⁴:

Հայկական լեռնաշխարհում, այդ թվում և Արցախում և Ուտիքում կիմմերների և սկյութների ներկայությունը պատմական աղբյուրների քննության միջոցով ներկայացված է Բ. Պիոտրովսկու, Ս. Երեմյանի, Բ. Հարությունյանի աշխատություններում⁴⁵: Այս աշխատությունների կողքին կարևոր են Ա. Իեսսենի, Գ. Իոնեի, Գ. Թումանյանի, Ե.

⁴¹ Халилов М. Каменные изваяния Азербайджана (IV в. до н. э. – VII в. н. э.), Автореферат канд. исторических наук, Ереван, 1987, с. 4-8.

⁴² Вайдов Р. Геюшев Р. Гулиев Н. Новые находки каменных баб в Азербайджане, АО 1973 года, Москва, 1974, с. 446-447.

⁴³ Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985, էջ 351:

⁴⁴ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Երևան, 1986, Քսենոփոն, Անաբասիս, Երևան, 1970, Страбон, География, Москва, 1964.

⁴⁵ Пиотровский Б. Скифы и Древний Восток, Советская археология, 1954, XIX, Москва, с. 141-158, Երեմյան Ս., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊԲՀ, 1968, № 2, Երևան, էջ 89-116, Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (Ք.ա. VII-VI դդ.), Երևան, 1998:

Կրուպնովի աշխատությունները⁴⁶, որոնք վերաբերում են Անդրկովկասում, այդ թվում և Արցախում սկյութական հնագիտական սկզբնաղբյուրների քննությանը: Ս. Եսայանի և Մ. Պոգրեբովայի հայտնի աշխատությունը վերաբերում է Անդրկովկասում սկյութական տիպի գտածոներով հայտնի հուշարձաններին, որոնց շարքում ներառված են նաև Արցախի որոշ հուշարձաններ⁴⁷: Հնագիտական սկզբնաղբյուրներին լրացնելու են գալիս տեղանունների քննությանը վերաբերող աշխատությունները: Հայկական լեռնաշխարհում՝ այդ թվում Արցախ-Ուտիքում առկա են տեղանուններ, որոնք հետազոտողներն այս կամ այն կերպ կապում են կիմերների և սկյութների հետ: Այդ խնդիրները մանրամասն ներկայացված են Հ. Մանանդյանի, Ս. Պետրոսյանի, Գ. Նալբանդյանի Է. Գրանտովսկու, Տ. Դալալյանի և ուրիշների աշխատություններում⁴⁸:

Մարդակերպ կոթողների պատկերագրության, իմաստաբանության և գործառույթի քննությունը ամբողջացնելու համար կարևոր է հնդեվրոպական առասպելաբանության, հասարակական կարգի և առանձին սովորույթների մասին քննությունը, ինչը հանգամանորեն ներկայացված է Մ. Էլիադեի, Է. Գրանտովսկու, Ս. Հարությունյանի աշխատություններում⁴⁹:

⁴⁶ Иессен А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, № 125, т. 2, Москва-Ленинград, 1965, с. 10-35, Ионе Г. Мингечаурская разновидность наконечников стрел «скифского» типа, МКА, т. 3, Баку, 1953, с. 81-97, Tumanyan G. The Cimmerian-Scythian Sepulchres of the Armenian Highland, Aramazd AJNES, 2010, V/2, Yerevan, p. 188-200, Крупнов Е. Глиняная головка скифа из Закавказья, ВДИ, 1940, № 3-4, Москва, с. 370-371.

⁴⁷ Есаян С. Погребова М. Скифские памятники Закавказья, Москва, 1985.

⁴⁸ Մանանդյան Հ., Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պոռթկումների մասին, Երևան, 1944, էջ 38, Պետրոսյան Ս., Թրակա-կիմերական ցեղերի միությունները Հայկական Լեռնաշխարհում (մ.թ.ա. VI - V դդ.), ՊԲՀ, 1977, №1, Երևան, էջ 210, Նալբандյան Գ. К этимологии армянского «հրաժեշտ» (= Hrazešt) и гидронима «Հրազդան» (=Hrazdan), ԲԵՀ, 1983, № 2, Երևան, с. 236-239, Դալալյան Տ., Սկյութական ցեղերը Շիրակում և հարևան գավառներում, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, հանրապետական IV գիտաժողով, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2000, էջ 11-12, Դալալյան Տ., Ալանական ցեղանունների առնչությունը Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերին, Հայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ, I, Երևան, 2006, էջ 63-68, Դալալյան Տ., «Արևելաիրանական միջնաշերտի» որոշ նմուշներ հայոց բառապաշարում, Ջահուկյանական ընթերցումներ- 2008, Երևան, 2008, էջ 61 - 69, Грантовский Э. Ранняя история иранских племен Передней Азии, Москва, 1970, с. 59-61, Dalalyan T. Bobokhyan A. Scythian penetration into the South Caucasus-from archaeology and toponymy to history, Studies in Caucasian Archaeology, 2012, № 1, Tbilisi, p. 209-220.

⁴⁹ Eliade M. The myth of the eternal return: cosmos and history, Princeton, 1991, Грантовский Э. Индо-иранские касты у скифов, Москва, 1960, Грантовский Э. О некоторых материалах по общественному строю скифов, Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье, Москва, 1981, с. 59-79, Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000:

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից, եզրակացություններից, համառոտագրությունների, օգտագործված գրականության ցանկից, հավելվածից (քարտեզներ, աղյուսակներ և նկարներ):

Առաջին գլուխում ներկայացվում է Արցախի քարե մարդակերպ կոթողների տեղագրությունը, նկարագրությունը, պատկերագրական քննությունը և տիպաբանությանը: Երկրորդ գլուխը վերաբերում է կոթողների ժամանակագրությանը, գործառույթին և իմաստաբանությանը: Երրորդ գլխում քննության է առնված կոթողների էթնոմշակութային պատկանելության հարցը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՔԱՐԵ ՄԱՐԴԱԿԵՐՊ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա. Տեղագրություն

Ինչպես արդեն նշել ենք՝ առաջին մարդակերպ կոթողները հայտնաբերվել են Մարտակերտի տափաստանային մասի մի շարք վայրերից: Այսօր դրանց կուտակումներ կան Արցախի Տիգրանակերտի, ինչպես նաև վերջինից ոչ հեռու գտնվող Գյավուրկալա բնակատեղու շրջակայքում: Այս միջավայրից մի քանի կոթող դեռևս խորհրդային տարիներին տեղափոխվել է Արցախի պետական և Մարտակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարաններ, իսկ մի մասը շարունակում է ընկած մնալ բաց դաշտում⁵⁰:

Կոթողների կոնկրետ տեղագրությունն ու նկարագրությունն ավելի դյուրին դարձնելու, հետազոտության ընթացքում հղելու դեպքում դրանք լրացուցիչ բնութագրերով չճանրաբեռնելու համար նպատակահարմար ենք գտել անվանել և համարակալել այդ կոթողները: Նախկինում հայտնի կոթողները, եթե նախնական կանգնեցման կամ գոնե հայտնաբերման վայրը հայտնի է՝ կանվանենք այդ վայրի անունով և հերթական աճող համարով, եթե ոչ՝ ներկայումս գտնվող վայրի անունով: Նոր հայտնաբերածների դեպքում դրանք կանվանենք ըստ հայտնաբերման վայրի և աճող համարի:

Ելնելով այս սկզբունքից, կոթողներն անվանվում և համարակալվում են հետևյալ կերպ.

ա. Ակնա 1: Ծագում է Ակնայից: Հայտնաբերման նախնական տեղն անհայտ է: Ներկայումս գտնվում է Ստեփանակերտում՝ «Ասպար» սրճարանի բակում: Մեր կողմից վավերացվել է 2014 թ.:

⁵⁰ Երանյան Ն., Արցախի քարե մարդակերպ կոթողները, ԵՊՀ ՈւԳԸ Գիտական հոդվածների ժողովածու, հտ. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012թ, էջ 168-172, Երանյան Ն., Մարտակերտի քարե մարդակերպ կոթողները (պատկերագրությունը և տիպաբանությունը), Հայ գրատպության 500-ամյակին և ԵՊՀ ՈւԳԸ հիմնադրման 65-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, հտ. 4, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013, էջ 110-113:

բ. Բախշուն թափա 1-9: Հայտնաբերվել են Բախշուն թափա տեղավայրից: Բացի մեկից (Բախշուն թափա 9), գտնվում են Մարտակերտի պատմա-երկրագիտական թանգարանի բակում: Բախշուն թափա 9-ի մասին իր դաշտային օրագրում նշել է Հ. Պետրոսյանը⁵¹: Նա 1989 թ. կոթողը վավերացրել է Մարտակերտում՝ «Ֆոկուսնիկ Ռոմայի» տան մոտ, ուր, ըստ երևույթին, տեղափոխվել է Չինարենիների դաշտից: Ներկայումս (2015 թ.) կոթողը շարունակում է գտնվել է «Ֆոկուսնիկ Ռոմայի» տան մոտ՝ Սանթրոսանց Կոլյայի (Կուճուր Կոլյա) տան բակում:

գ. Գյավուրկալա 1: Նորահայտ կոթող: Վավերացվել է ՀՀ ԳԱԱ Արցախի հնագիտական արշավախմբի կողմից 2014 թվականին: Տեղափոխվել է Տիգրանակերտի հնագիտական հանգրվան⁵²:

դ. Գյավուրկալա 2: Հայտնաբերվել է 1973 թվականին Գյավուրկալայից շուրջ 3 կմ հյուսիս արևելք՝ Ռ. Վահիդովի, Ռ. Գեուշևի և Ն. Գուլիևի կողմից: Անցած դարի 70-ական թթ. տեղափոխվել է Ակնայի Քարի թանգարան: Այժմ գտնվում է նույն թանգարանի բակում: Մեր կողմից վավերացվել է 2015 թվականին:

ե. Կարմիրավան 1: Վավերացվել և նկարագրվել է Մարտակերտի շրջանի Կարմիրավան գյուղում Հ. Պետրոսյանի կողմից⁵³:

զ. Հայկաջուր 1-3: Նորահայտ կոթողներ, վավերացվել են ՀՀ ԳԱԱ Արցախի հնագիտական արշավախմբի կողմից Մարտակերտի շրջանի Հայկաջուր գյուղի տարածքում 2015 թվականին⁵⁴: Գտնվում են վավերացման տեղում:

է. Ճանկաթաղ 1: Հայտնաբերվել է Մարտակերտի շրջանի ճանկաթաղ գյուղում:⁵⁵ Կոթողը ներկայումս գտնվում է Բաքվում՝ Աղջկաբերդ (աղբբ. Կըզ Կալասի) թանգարանում, բացօթյա կանգնեցրած:

⁵¹ Պետրոսյան Հ., ԴՀՆ:

⁵² Տես՝ Երանյան Ն., Նորահայտ մարդակերպ կոթողներ Դաշտային Արցախից, ԵՊՀ ՈւԳՀ գիտական հոդվածների ժողովածու. ԵՊՀ հիմնադրման 95-ամյակին նվիրված հոբելյանական գիտական նստաշրջանի նյութեր, հտ. 1.6 (9), Երևան, 2015ա, էջ 190-195, Երանյան Ն., Նոր տվյալներ Արցախի երկաթեդարյան մշակույթի վերաբերյալ, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2015, № 3, Երևան, էջ 128-140:

⁵³ Պետրոսյան Հ., Դաշտային օրագիր:

⁵⁴ Երանյան Ն., Նորահայտ մարդակերպ կոթողներ..., էջ 190-195:

⁵⁵ Халилов М. Антропоморфные каменные изваяния ..., с. 100-104.

ը. Մարտակերտ 1: Կոթողը 2014 թվականին Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանին է հանձնել Ստեփանակերտ քաղաքի բնակիչ Դավիթ Մամունցը: Քաղաքացու տրամադրած տեղեկությունների համաձայն կոթողը տեղափոխվել է Մարտակերտ քաղաքի շրջակայքից, սակայն հայտնաբերման կոնկրետ տեղն անհայտ է:

թ. Սալահյու 1: Նորահայատ կոթող: Հայտնաբերվել է Ակնայի շրջանի Սալահյու գյուղի տարածքից: Այժմ գտնվում է հայտնաբերման վայրում: Վավերացվել է 2015 թ.:

ժ. Սեյսուլան 1, 2: Գտնվել են Մարտակերտի շրջանի Սեյսուլան գյուղից, տեղափոխվել են Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարան: Վավերացվել են 2014թ.:

ժա. Տիգրանակերտ 1: Գտնվել է Տիգրանակերտի պեղումների ժամանակ 2013 թվականին: Գտնվում է հայտնաբերման տեղում:

Այսպիսով, առկա տվյալներով ներկայումս կարելի է խոսել քսաներկու կոթողների մասին, որոնք հիմնականում տեղակայվում են դաշտային կամ տափաստանային Արցախի մի բավականին պարփակ շրջանում (քարտեզ 2, 3): Նախկինում գտնված կոթողների կոնկրետ տեղորոշման, գտնվելու միջավայրի դիտարկման և նոր կոթողների փնտրտուքի նպատակով մեր կողմից 2013-2015 թթ. հետախուզվել են դրանց տարածման արդեն ուրվագծվող տարածքը՝ Մարտակերտի շրջանի Նոր Մարաղա, Հայկաջուր (նախկին Մոլլալար, Սոֆուլու, Բոյահմեդլի), Նոր Կարմիրավան, Ղարաչիլար, Ակնայի շրջանի Գյուլուջա, Ղարբանդ, Մասուղլու, Սարիջալի, Սալահյու գյուղերի տարածքն ու շրջակայքը: Այս աշխատանքների արդյունքում հաջողվեց հայտնաբերել մի քանի նոր մարդակերպ կոթող, ինչպես նաև պարզել նախկինում հայտնաբերված մի քանի կոթողների նախնական կանգնեցման վայրն ու հայտնաբերման հանգամանքները:

Ակնա 1 կոթողը 2003 թվականին Ակնայի նախկին «Քարի թանգարանի» բակից Ստեփանակերտ է տեղափոխել «Ասպար» սրճարանի սեփականատերը և տեղադրել իր սրճարանի բակում: Ներկայումս կոթողը գտնվում է նույն վայրում (նկ.13/1):

Մեզ հաջողվեց պարզել Բախշուն թափա 1-9 կոթողների նախնական հայտնաբերման վայրը (նկ.13/2-15): Դրանք հայտնաբերվել և Մարտակերտ են

տեղափոխվել 1975-76 թթ. Մարտակերտից շուրջ երեք կիլոմետր հյուսիս գտնվող Բախշուն թափա տեղավայրից: Կոթողները գտնվել են այգեգործական աշխատանքների ընթացքում՝ տեղանքի հարթեցման ժամանակ: Այստեղից դրանք տեղափոխվել են Մարտակերտի նախկին շրջգործկոմի շենքի բակ, այնուհետև քաղաքի կամուրջի մոտ գտնվող բլրի տարածք, որտեղ նախատեսված է եղել ստեղծել զբոսայգի: Այստեղից էլ դրանք տեղափոխվել են Մարտակերտի պատմաերկրագիտական թանգարան, որտեղ և այժմ գտնում են⁵⁶: Ըստ տեղեկությունների՝ կոթողների հետ միասին հայտնաբերվել են նաև մի քանի խեցանոթներ և մեկ սուր, որոնց գտնվելու վայրն այժմ հայտնի չէ:

Գյավուրկալա 1 կոթողը Հ. Պետրոսյանը և Լ. Կիրակոսյանը հայտնաբերել են Գյավուրկալա տեղավայրի վաղքրիստոնեական եկեղեցուց 70 մ արևելք (նկ. 16): Ինչպես ցույց տվեցին հետագա պեղումները, այն վերոգտագործվել է և ծառայել որպես վաղքրիստոնեական սալարկղային թաղման ծածկասալ: Ներկայումս այս կոթողը գտնում է Տիգրանակերտի արշավախմբի հնագիտական հանգրվանում:

Գյավուրկալա 2 կոթողը դարձյալ հայտնաբերվել է Գյավուրկալայի շրջակայքից: Այն հետագայում տեղափոխվել է Ակնայի նախկին «Քարի թանգարանի» բակ (նկ. 17/1, 2): Չի բացառվում, որ նույն վայրից է հայտնաբերվել նաև Ակնա 1 կոթողը: Սակայն այդ մասին հստակ տեղեկություններ չկան:

Կարմիրավան 1 կոթողի մասին մենք տեղեկություններ ենք ստանում Հ. Պետրոսյանի դաշտային օրագրից: Հ. Պետրոսյանն 1989 թվականին այն վավերացրել է Նաֆթալյան Բուղաշի տան մոտ⁵⁷:

Աշխատանքների արդյունքում մեկ քարե մարդակերպ կոթող (Հայկաջուր 1) հայտնաբերեցինք Հայկաջուր գյուղի գերեզմանոցում՝ «Սուրիկի բաղեր» տեղամասում (նկ. 17/3): Կոթողը կոտրված էր, պահպանված էր մոտ մեկ երրորդ մասը, և ընկած էր դեմքով դեպի հողը: Պետք է փաստել, որ այս կոթողը իր նախնական կանգնեցման վայրում չէր գտնվում: Այն վերոգտագործվել էր և հավանաբար ծառայել որպես գերեզմանաքար մոտակայքում գտնվող ուշ միջնադարյան գերեզմանոցում:

⁵⁶ Կարապետյան Բ., Արցախի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Հայաստանի բնություն, 1989, № 3, Երևան, էջ 38-41:

⁵⁷ Պետրոսյան Հ., ԴՀՆ:

Հայկաջուր գյուղի տարածքում հայտնաբերեցինք նաև Հայկաջուր 2 և Հայկաջուր 3 կոթողները: Հայկաջուր 2 կոթողը գտնվում էր Հայկաջուր գյուղի գերեզմանոցում՝ Գյավուրկալա տեղավայրից 500 մ հյուսիս-արևմուտք (նկ. 18/1): Հայկաջուր 3 կոթողը գտնվում էր առաջինից մոտ 100 մ հարավ-արևելք: Հայկաջուր 2 և Հայկաջուր 3 կոթողները ևս հաստատապես չեն գտնվում իրենց նախնական կանգնեցման վայրում (նկ. 18/2): Նրանք հավանաբար ծառայել են որպես գերեզմանաքար այս տարածքում գտնվող միջնադարյան գերեզմանոցում: Ներկայումս Հայկաջուր 1-3 կոթողները գտնվում են դաշտում՝ հայտնաբերման տեղում:

Ըստ Մ. Խալիլովի՝ Մարտակերտի շրջանի Ճանկաթաղ գյուղից հայտնաբերվել են նմանատիպ մի քանի մարդակերպ կոթողներ, որոնցից մեկը՝ Ճանկաթաղ 1 կոթողը, 1964 թվականին տեղափոխվել է Բաքու և ներկայումս գտնվում է Աղջկաբերդ (ադրբ. Կըզ կալասի) թանգարանում (նկ. 19/1): Ճանկաթաղ գյուղից հայտնաբերված մյուս կոթողների մասին որևէ տեղեկություն չունենք: Այսպես, դեռ 1982 թվականին Մ. Խալիլովի կողմից իրականացված դիտարկումների ժամանակ Ճանկաթաղ գյուղում այլևս ոչ մի կոթող չի հայտնաբերվել⁵⁸:

Ըստ Մարտակերտի շրջանի «Գյուղատնտեսության, գյուղաշինության և հողագործության բաժնի» ղեկավար Արտավազդ Դուկասյանի՝ ով Մարտակերտի շրջակա որոշ տարածքներում մեր ուղեկիցն էր, 1970-ական թվականների երկրորդ կեսին, Ճանկաթաղ գյուղի մոտակայքում գտնվող Գյաջխանա և Թափալար տեղանքներից ևս գտնվել են մի քանի տափակ քարեր: Դատելով նրա նկարագրությունից, վերջիններս կարող էին մարդակերպ կոթողներ լինել:

Մարտակերտ 1 կոթողը ներկայումս գտնվում է Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանում (նկ. 19/2): Այն 2014 թվականին թանգարան է հանձնել Ստեփանակերտ քաղաքի բնակիչ Դավիթ Մամունցը: Վերջինս կոթողը 1990-ականներին իրենց տան բակ է տեղափոխել Մարտակերտի շրջանից:

⁵⁸ Халилов М. Антропоморфные каменные изваяния..., с. 103.

Սալահիլու 1 կոթողը հայտնաբերել ենք Ակնայի շրջանի Սալահիլու գյուղի տարածքից (նկ. 20/1): Այն գտնվում է Գյավուրկալայից 6 կմ հյուսիս-արևելք: Ներկայումս գտնվում է նույն վայրում:

Կոթողներից երկուսը՝ Սեյսուլան 1-ը (նկ. 20/2) և Սեյսուլան 2-ը (նկ. 21/1) ներկայումս գտնվում են Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանում: Ըստ մի շարք հետազոտողների, վերջիններս թանգարան են տեղափոխվել Մարտակերտի շրջանի Սեյսուլան գյուղից⁵⁹: Ինչպես հայտնաբերման, այնպես և տեղափոխման վերաբերյալ այլ մանրամասներ հայտնի չեն:

Տիգրանակերտ 1 կոթողը հայտնաբերվել է Տիգրանակերտի վաղքրիստոնեական հրապարակի երկրորդ եկեղեցու հարավային բակի՝ դեպի հարավային մուտքն առաջնորդող խոշոր սալերի շարքում: Այժմ այս կոթողը գտնվում է իր հայտնաբերման վայրում (նկ. 21/2):

Ամփոփելով կարելի է նշել, որ կոթողների տեղագրությունը շատ բազմազան չէ: Հայտնաբերման օջախները կարող ենք դասակարգել ըստ հետևյալի՝

ա. Մարտակերտ (Բախշուն թափա),

բ. Սեյսուլան,

գ. Կարմիրավան,

դ. Ճանկաթաղ,

ե. Գյավուրկալա և շրջակայք

զ. Սալահիլու:

Թերևս սրանք այն հիմնական օջախներն են, որտեղ պատրաստվել և կանգնեցվել են այս կոթողները: Մի քանիսի կանգնեցման վայրը աշխատանքների այս փուլում հնարավոր չէ բացահայտել: Գուցե պատահական չէ, որ կոթողների շրջակայքում առատ են խոշոր, անտաշ, սակայն ձգված համամասնությամբ քարերը: Սրանց մի մասը գուցե

⁵⁹ Պետրոսյան Հ., Դաշտային օրագիր, Халилов М. Древние каменные изваяния..., с. 12-13, Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական ..., էջ 351:

ժամանակին այստեղ է տեղափոխվել կոթողներ պատրաստելու նպատակով: Սրանք այն շրջաններն են, որ հայտնի են նաև կրաքարի հարուստ հանքերով⁶⁰:

Պետք է նշել, որ ինչպես նախկինում հայտնաբերված, այնպես և նորահայտ կոթողներից որևէ մեկը ներկայումս իր նախնական կանգնեցման վայրում (in situ) չէ: Սակայն մի բան ևս ակնհայտ է. ամենայն հավանականությամբ կոթողներն իրենց երկրորդական օգտագործման վայր շատ հեռվից չեն տեղափոխվել:

Քննության առնելով և համադրելով Արցախի քարե մարդակերպ կոթողների հայտնաբերման տեղեկությունները, կարող ենք փաստել, որ կոթողները հայտնաբերվել են ծովի մակերևույթից մինչև 500 մ բարձրությունան վրա: Այսինքն՝ այս գոտին, որտեղից հայտնաբերվել են կոթողները, ամբողջությամբ համապատասխանում է Արցախի մարզագետնա-տափաստանային գոտուն⁶¹: Ուսումնասիրվող տարածքը զբաղեցնում է Փոքր Կովկասի հարավարևելյան հատվածը՝ ընդգրկելով Կուր-Արաքսյան դաշտավայրի արևմտյան մասը՝ Արցախի տափաստանի արևելյան հատվածը և նրանից արևելք ընկած Միլի տափաստանի ծայր արևմուտքը⁶²:

⁶⁰ Պայմանավորված բնական ազդակների տարբեր աստիճանի հողմահարումով՝ նրանք տարբեր գունավորում են ստացել: Այս տարածքը երկրաբանական կառույցների և լիթոլոգո-ստրատիգրաֆիական համալիրների տեսանկյունից բնութագրվում է ոչ մեծ բազմազանությամբ: Տարածքի ցածրադիր հատվածները կազմված են չորրորդականի հզոր դելյուվիալ, ալյուվիալ և պրոլյուվիալ նստվածքներից, որոնք ներկայացված են կավերով, ավազակավերով և գետաբերվածքներով: Տարածքի լեռնային հատվածը կազմված է ստորին կավճի կրաքարերից, որոնք ջրբաժանների հատվածներում հիմնականում մերկացած են կամ ծածկված են փոքր հզորության կավային շերտով: Մերկացած կրաքարերը կախված տեղադրման բնույթից ունեն տարբեր հատկանիշներ, առավել մեծ կարծրություն ունեն տիտոնի հասակի կրաքարերը: Տես՝ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ատլաս, Երևան, 2009, էջ 18, Մնացականյան Բ., Առաքելյան Յ., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ու հարակից տարածքների ջրագրությունը և ջրային հաշվեկշիռը, Երևան, 2005, էջ 8-10:

⁶¹ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ատլաս, ..., էջ 29:

⁶² Ինչպես հայտնի է Արցախի տափաստանը և սրանից արևելք Միլի տափաստանը զբաղեցնում են Կուր-Արաքսյան ընդարձակ դաշտավայրի մի մասը՝ զբաղվելով Կուրի աջափնյակը: Կուր-Արաքսյան դաշտավայրն իր հերթին ամենամեծն է այս շրջանում: Այն հանդիսանում է ընդարձակ Արևելա-Անդրկովկասյան դաշտավայրի մի մասը, որն սկսում է Ալազանի ստորին հովիտից: Կուր-Արաքսյան դաշտավայրի մակերեսը՝ Մինգեչաուրից մինչև Կասպից ծով ավելի քան երկու մլն. հեկտար է: Մասնագետները նշում են, որ մի քանի հազար տարի առաջ, Կուր-Արաքսյան դաշտավայրի ցածրադիր հատվածը ծովածոց է եղել: Ժամանակի ընթացքում Կասպից ծովի մակարդակն իջել է, իսկ գետերը անդադար լրացրել են այդ ծովածոցն իրենց բերվածքներով: Խոնավությունն այստեղ քիչ է, ինչը և նպաստում է Արցախի և Միլի տափաստաններում ամառային չոր կլիմային: Տես՝ Авдеев М. Ахундов Б. География Азербайджанской Советской Социалистической Республики, Баку, 1942, с. 10-14.

Բոլոր թվարկված օջախները գտնվում են Խաչենագետի ներքնահովտում (այնտեղ, ուր գետը դուրս է գալիս տափաստան) կամ նրա շրջակայքում⁶³: Այս տարածքները շատ բարեբեր են ինչպես անասնապահության, այնպես էլ երկրագործության համար: Թվում է, թե մարգագետնա-տափաստանային այս գոտին, որտեղով և հոսում էր խոշոր գետերից մեկը, պետք է, որ գրավիչ լիներ նրանց համար, ովքեր կանգնած են այս մշակույթի ակունքներում:

Կոթողներից մի քանիսի հայտնաբերման վայրից ոչ շատ հեռու՝ Գյավուրկալայից հյուսիս-արևելք, գտնվում են մի քանի դամբանաբլուրներ (կուրգաններ) (նկ. 22/1): Վերջիններս տեղորոշված են Խաչենագետի ձախ ափում, Հայկաջուր և Նոր Մարաղա գյուղերի միջնատարածքում (քարտեզ 4): Սկսվում են Հայկաջուր արևելյան արվարձանից և ձգվելով դեպի հարավ մոտ 3-4 կմ՝ ավարտվում են Նոր Մարաղայից հյուսիս-արևելք⁶⁴:

Դամբարաններին առաջինն անդրադարձել է Ս. Տեր-Ավետիսյանը, ով 1924 թվականի ամռանը Անդրկովկասի կենտրոնական կոմիտեին կից գտնվող «Գիտական ասոցիացիայի» կազմում լինելով Արցախում, շրջել է Խաչենում և Ջրաբերդում և արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդել այդ տարածքների մշակութային ժառանգության վերաբերյալ: Ըստ հետազոտողի՝ Թարթառի և Խաչենագետի հովիտներում տարածված տարբեր չափսերի դամբարաններից մի քանիսն իրենց արտաքին կառուցվածքով տիպիկ են հարավ ռուսական տափաստանների համար և պատկանում են սկյութական մշակույթին⁶⁵: Սակայն դամբարանների ծագման և նրանց էթնոմշակութային պատկանելության վերաբերյալ այս տեղեկությունները վերջնական համարել չի կարելի: Այս հարցը կարիք ունի հանգամանալից ուսումնասիրության:

⁶³ Լեոնային Ղարաբաղում հաշվվում է 1640 գետ: Խաչենագետն իր մեծությամբ Արցախի երկրորդ գետն է: Սկիզբ է առնում Ղարաբաղի լեռնաշղթայի Կարմրասար լեռնազանգվածից, հոսում է Մարտակերտի շրջանի տարածքով, երկարությունը 119 կմ է: Տես՝ Մնացականյան Բ., Առաքելյան Յ., Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության..., էջ 71-73, Balayan V. Artsakh history, Yerevan, 2005, p. 12., Велиев Н. Основные факторы, влияющие на сток рек Нагорного Карабаха, Изв АН Аз. ССР, 1958, № 2, Баку, с. 131-148.

⁶⁴ Պետրոսյան Հ., Խաչատրյան Ժ., Փիլիպոսյան Ա., Հակոբյան Հ., Մաֆարյան Վ., Կիրակոսյան Լ., Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության առաջին արդյունքները, ՀՀՄ, XIV, Երևան, 2008, էջ 189: Տես նաև՝ Երանյան Ն., Դաշտային Արցախի մարդակերպ կոթողները, Բրոնզ-երկաթեդարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը, Երևան, 2015, էջ 118-122:

⁶⁵ Тер-Аветисян С. Памятники древности Карабаха и Скифская проблема, Арменоведческие исследования, Ереван, 2010, с. 193, Տեր-Ավետիսյան Ս., Ղարաբաղի դամբարանների մասին, Մարտակոչ, № 235, 239, 253, Թիֆլիս, 1924: Տես նաև՝ Սամվելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հտ. I, Երևան, 1931, էջ 230:

Դամբարանները և դրանց շրջակայքը առաջին անգամ հետազոտվել են 2005 թվականին ՀՀ ԳԱԱ Արցախի հնագիտական արշավախմբի կողմից: Համաձայն այս հետազոտության՝ դամբարանային համալիրներից առանձնանում են իրարից գրեթե նույն հեռավորության վրա տեղավորված, կոնաձև 14 խոշոր դամբանաբլուրները՝ մոտ 6-12 մ բարձրությամբ և 40-70մ տրամագծով: Նմանօրինակ դամբանաբլուրներ Արցախի տարածքում պեղվել են դեռևս 1960-ական թվականներին Ստեփանակերտից ոչ հեռու՝ Խոջալու բնակավայրի մերձակայքում, հնագետ Կ. Քուշնարյովայի կողմից, ինչպես նաև վերջին երկու տասնամյակներում՝ Շոշում և Քարաբլուրում՝ Հ. Պետրոսյանի և Վ. Սաֆարյանի կողմից: Ըստ արշավախմբի՝ հայտնաբերված հարուստ հնագիտական գտածոները հիմնականում վերաբերում են վաղ երկաթի շրջափուլին, նույնական են «լճաշեն-մեծամորյան» մշակույթի նյութերին և տեղավորվում են մ.թ.ա. 11-9-րդ դարերի ժամանակային սահմաններում⁶⁶:

Հիշյալ աշխատանքներից բացի դամբանաբլուրների շրջակայքից տարբեր գյուղատնտեսական և շինարարական աշխատանքների արդյունքում հայտնաբերվել են որոշ պատահական գտածոներ: Այսպես օրինակ՝ 2000-ական թվականներին Գյավուրկալայի և դամբանաբլուրների միջով անցնող ջրանցքի շինարարական աշխատանքների արդյունքում՝ Նոր Մարաղա գյուղի տարածքում հայտնաբերվել են տարբեր ձևի, չափսի և գույնի մի քանի ամբողջական խեցանոթներ (նկ. 22/2-25/1), որոշ խեցանոթների բեկորներ, ինչպես նաև մեկ դաշույն, որն ունի ցանցկեն բռնակ (նկ. 25/2): Վերջիններս թեև պատահական գտածոներ են և զուրկ են հնագիտական համատեքստից, սակայն որոշակիացնում են դամբանաբլուրների միջավայրի թվագրությունը: Ըստ Ա. Գնունու բանավոր հաղորդման, խեցանոթները վերաբերում են ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի շրջափուլերին և թվագրվում են մ.թ.ա. 10-6-րդ, իսկ դաշույնը՝ մ.թ.ա. 15-14-րդ դարերով⁶⁷: Նման անոթների զուգահեռները հանդիպում են նաև

⁶⁶ Պետրոսյան Հ., Խաչատրյան Ժ., Փիլիպոսյան Ա., Հակոբյան Հ., Սաֆարյան Վ., Կիրակոսյան Լ., Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական..., էջ 189:

⁶⁷ Հնագիտական նյութի թվագրության և դասակարգման հարցում տրամադրած աջակցության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Ա. Գնունուն և Ի. Կարապետյանին:

Մինգեչաուրի և Գանձակի շրջանի տարբեր դամբարանների պեղումներից հայտնաբերված գտածոներում⁶⁸:

Այս դամբանաբլուրներից մեկը 2015 թվականին պեղվել է Արցախի Հանրապետության «Պատմական միջավայրի պահպանության պետական ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի նախաձեռնությամբ: Ըստ հետազոտողների՝ դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա. 9-8-րդ դարերով⁶⁹:

Գուցե հետագա հետազոտությունները պարզեն, թե ինչքանով է իրական կամ հնարավոր դամբանաբլուրների և քարե մարդակերպ կոթողների կապը: Առայժմ կարելի է վավերացնել միայն նրանց տեղադրության մերձավորությունը:

⁶⁸ Ивановский А. В Елизапетпольской губернии, По Закавказью, Москва, 1911, с. 100-102.

⁶⁹ Պեղումների վերաբերյալ նախնական հաղորդումը տես՝ Հայկաջրի դամբարանադաշտի առաջին պեղված դամբարանը, <http://www.karabakh-open.info/hy/interviewam/11392-am9611>.

բ. Նկարագրություն

Կոթողների թիվն, ըստ այսօր ունեցած տվյալների, հասնում է 22-ի: Ֆիզիկապես մեզ հասանելի է եղել 20 կոթող, երկուսի մասին տեղեկություն ենք քաղել լուսանկարներից և Հ. Պետրոսյանի դաշտային օրագրից: Այս կոթողները կտրվածքում մոտավորապես ուղղանկյուն, տափակ երկայնական սալեր են, որոնք երկու հորիզոնական լայն ակոս-գոտիների միջոցով բաժանվում են երեք մասի՝ «առանձնացնելով» մարմնի երեք մասերը՝ գլուխը, որը զբաղեցնում է ամբողջ կոթողի մեկ երրորդից մի փոքր քիչ ծավալ, իրանը և գոտկատեղից ներքևի հատվածը: Իրանից ներքևի հատվածը սովորաբար թեթև հղկվում էր: Այն նախատեսված է եղել հողի կամ հատուկ հիմքի մեջ դնելու համար: Կոթողներն ունեն մոտավորապես 30-60 սմ լայնություն, 120-140 սմ (եզակի դեպքերում մինչև 2 մ), բարձրություն և մոտավորապես 20 սմ հաստություն (աղյուսակ 1): Հայտնի բոլոր կոթողները պատրաստված են կրաքարից, որի ընդարձակ նստվածքները և հին մշակումների հետքերով հանքերը, ինչպես նշեցինք, լայնորեն տարածված են Արցախի արևելյան նախալեռներում:

Կոթողները ծավալային հստակ մշակումից զատ ենթարկվել են նաև բավականին մանրամասն քանդակային մշակման: Կարելի է վավերացնել քանդակման երեք հիմնական տեխնիկա՝

- ետնախորքի հեռացում, որի արդյունքում հորինվածքի բաղկացուցիչները պատկերվում են ելնդավոր (ռելիեֆ) քանդակի տեսքով,
- ակոսային քանդակ, երբ հորինվածքի բաղկացուցիչները ներկայանում են ակոսի տեսքով կամ ակոսով առանձնացվող ելունդի (ռելիեֆի) տեսքով,
- գծաքանդակ, որի դեպքում հորինվածքի բաղկացուցիչները ներկայանում են առանձին գծերի կամ դրանց համադրությունների տեսքով:

Առաջին երկուսը հորինվածքաստեղծ հիմնական տեխնիկաներն են, գծային քանդակը կիրառվել է միայն առանձին դետալների մշակման ժամանակ:

Քանի որ գործ ունենք մարդակերպ կոթողների հետ, որոնց «մարմինը» երկու հորիզոնական գոտիներով բաժանվում է երեք մասի՝ մոտավորապես «առանձնացնելով» գլուխը, իրանը և ներքնամասը (որը որպես կանոն միայն հարթեցվել է կամ թեթևակի

մշակվել, քանի որ մտցվել է հողի, գուցե և հատուկ պատվանդանի մեջ՝ ապահովելով կոթողի ուղղաձիգ դիրքը), նկարագրության մեջ ընդհանուրի և առանձինի միասնությունը պահպանելու նպատակով առավել նպատակահարմար է հետևել մարմնակազմական հետևյալ բաժանումներին՝ դիմամաս, ետնամաս, գլուխ, իրան՝ հատուկ նկարագրելով այդ հատվածների ծավալային, տեխնիկական-քանդակային և պատկերագրական լուծումները: Նեղ կողերը թեև նույնպես հարթեցված և մշակված են, սակայն հորիզոնական ակոսներից զատ ծավալային կամ քանդակային այլ մանրամասներ չունեն՝ ուստի և առանձին նկարագրության կարիք չկա:

Մինչև բուն նկարագրությանն անցնելը նկատենք նաև, որ այս կոթողների պատկերագրությունը հայտնի չափով սխեմատիկ է, մարմնակազմական մանրամասները ներկայացվում են ոչ անատոմիական ճշտությամբ, հանդերձանքը՝ սխեմատիկ կամ սիմվոլիկ: Ուստի նկարագրության չեզոքությունը պահպանելու համար նպատակահարմար ենք գտնում ներառել երկու պայմանական եզր.

ա. գլխանոց, որի տակ նկատի ունենք քունքերից սկիզբ առնող, ողջ ճակատային մասը և գլուխը (երբեմն էլ ողջ դեմքը՝ քթից բացի) ներառող ու թիկունքին եռանկյունաձև ելուստով ավարտվող ելունդը (ռելիեֆը): Թե իրականում այն ինչ կարող էր պատկերել՝ գլխանոց, սաղավարտ թե մեկ այլ դետալ, կանդրադառնանք պատկերագրական քննության բաժնում,

բ. օղ, որի տակ նկատի ունենք բերանի տեղում երբեմն պատկերվող ելնդավոր կամ փորագիր շրջանը:

Ակնա 1 (աղյուսակ 2/1)

Ներկայումս գտնվում է Ստեփանակերտ քաղաքում, նախկին «Ասպար» սրճարանի բակում, բացօթյա, ուղղաձիգ կանգնեցրած: Կոթողն ամբողջական է, ամրացված է հողի մեջ՝ սրճարանի պատին կիպ, որի պատճառով ետնամասը հստակ չի դիտվում:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը (գետնից) 130 սմ, լայնությունը՝ 59 սմ, հաստությունը՝ 22 սմ:

Ծավալային լուծումը: Ունի տափակ, վերևում կանոնավոր կլորացող սալի տեսք: Հորիզոնական երկու խոր ակոսներով բաժանվում է երեք մասի: Գլխամասն այլ օրինակների համեմատ երկարավուն է, իրանի հատվածում սալը փոքր-ինչ լայնանում է:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Վերնամասում կլորացող դեմքի վրա խոր ակոսով առանձնացված է միայն է V-աձև քիթը: Աչքերի հատվածում թեև քերծվածքներ կան, բայց ակնհայտ է, որ աչքերը չեն քանդակվել: Ծնոտը, ինչպես և այլ կոթողների դեպքում է, չի առանձնացվել: Դեմքի ենթադրյալ ստորին երկու ծայրերում մեկական կիսակլոր նշաձև փոսիկներ են քանդակված, որոնք գլուխն ու իրանը բաժանող հորիզոնական ակոսի հետ նույն խորությամբ ունեն: Հնարավոր է, որ դրանք ակոսի հետ միասին ինչ-որ պատկեր են կազմում կամ, որ ավելի հավանական է, գլխանոցի դիմահատվածի ստորին մասն է: Ինչպես կտեսնենք, նման խորացումներ առկա են նաև այլ կոթողների վրա, ինչպես դեմքի ստորին հատվածում, այնպես էլ՝ թիկունքին:

Իրանին՝ ետնախորքը հեռացնելու տեխնիկայով, պատկերված են ձեռքերը, որոնք ուսերից իջնելով արմունկների մասում կամարաձև ծալվում են (իրականում՝ մարմնակազմորեն ձեռքերն այդպես չեն կարող ծալվել, հավանական է, որ գործ ունենք անվարժ պատկերման հետ, պակաս հավանական է թվում, որ գործ ունենք միտումնավոր խեղման հետ) և ծնոտի տակ ավարտվում դեպի իրանն ուղղված լայնորեն բացված մատներով: Մատներն իրարից առանձնանում են նեղ ակոսների օգնությամբ: Մատներից վերև՝ դեմքն իրանից բաժանող ակոսի ներքին եզրով հորիզոնական մի կիսագլան է անցնում. կարծես մատները հպվում-հանգում են այդ կիսագլանին:

Առաջին կոթողի նման չեզոք նկարագրությունը ներկայացնելուց հետո նորից ընդգծենք, որ, ըստ էության, քանդակներն անվարժ են, սխեմատիկ: Հազիվ թե հնարավոր է խոսել ռեալիստական արտապատկերման մասին: Ըստ էության, մենք գործ ունենք զանազան սիմվոլիկ ու միտումնավոր շեղումների հետ, որոնց քննությանը կանդրադառնանք պատկերագրությանն ու իմաստաբանությանը նվիրված բաժնում: Առայժմ կարելի է շեշտել, որ կոթողների տեխնիկական-չեզոք նկարագրությունն, ըստ մեզ, այն մեթոդաբանությունն է, որ հնարավորություն է տալիս հնարավորինս խուսափել

նկարագրության ժամանակ զանազան պատկերագրական ենթադրություններից ու վերագրումներից:

Բախշուն թափա 1 (աղյուսակ 2/2)

Ներկայումս գտնվում է Մարտակերտի պատմաերկրագիտական թանգարանի բակում՝ բացօթյա կանգնեցրած: Կոթողն ամբողջական է, լավ է պահպանվել:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ 130սմ, լայնությունը՝ 60 սմ, հաստությունը՝ 24 սմ:

Ծավալային լուծումը: Տափակ՝ գրեթե կանոնավոր ուղղանկյուն սալ է: Գլխի հատվածի վերջավորությունները կիսակլոր են: Հորիզոնական երկու խոր ակոսների միջոցով բաժանվում է երեք գրեթե հավասար մասերի, իրանի հատվածում սալը մի փոքր լայնանում է:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Դեմքի վրա ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերված են աչքերը և Լ-աձև քիթը: Ծնոտը չի քանդակվել:

Իրանին՝ ետնախորքի հեռացման միջոցով, պատկերված են ձեռքերը, որոնք, սկիզբ առնելով ուսերից, ծալվում են կրծքին: Ձեռքերի շրջակա մակերեսը և դեմքի մակերեսը նույն հարթությունն են կազմում, միմյանցից առանձնանում են վերին ակոսի քանդակման արդյունքում առաջացած ելուստով: Վերին գոտու և ձեռքերի շրջակա մակերեսի հեռացման արդյունքում իրանի վերին հատվածում ստեղծվել է ուղղանկյուն մակերես: Մատները, որոնք միմյանցից առանձնացված են նեղ ակոսների օգնությամբ, հասնում են մինչև վերին գոտի: Դաստակներին երեքական զուգահեռ ակոսներ են փորագրված:

Կոթողի հետնամասին ետնախորքի հեռացման տեխնիկայով պատկերված է եռանկյունաձև վերջույթ ունեցող գլխանոցը: Այն սկիզբ է առնում քունքերից, ներառում է ճակատային մասը, գլուխը և ավարտվում թիկունքին՝ եռանկյունաձև ելունդով: Թիկունքին՝ գլխանոցի վրա, ակոսային քանդակով պատկերված է դաշույնի շեղքի հատվածը կամ պատյանը: Հետնամասին երևում են առջևից սկիզբ առնող երկու խոր ակոսների շարունակությունները, որոնք երկու կողմից հասնում են մինչև «գլխանոցի» հատվածը և ընդհատվում:

Բախշուն թափա 2 (աղյուսակ 3/1)

Կոթողն ամբողջական է: Ներկայումս գտնվում է Մարտակերտի պատմաերկրագիտական թանգարանի բակում՝ բացօթյա կանգնեցրած:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ 105սմ, լայնությունը՝ 45 սմ, հաստությունը՝ 20 սմ:

Ծավալային լուծումը: Տափակ, ուղղանկյուն սալ է, որի գլխի հատվածը կիսակլոր է: Երկու հորիզոնական խոր ակոսների միջոցով սալը բաժանվում է երեք մասի, դեմքի հատվածը զբաղեցնում է մեկ երրորդից քիչ մակերես:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Դեմքին ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերված են I-աձև քիթը և աչքերը: Ձախ այտի վրա՝ քրին զուգահեռ, երկու հորիզոնական գծեր են արված: Ծնոտը դարձյալ պատկերված չէ: Բերանի տեղում՝ դեմքի ամբողջ լայնությամբ ակոս է, որը հետագայում արված փորվածքի է նման:

Իրանի հատվածում ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերված են ուսերից սկիզբ առնող նեղ ձեռքերը, որոնք ծավլած են կրծքին: Մատները, որոնք պատկերված են ակոսային քանդակով, պարզած են դեպի վեր և հասնում են բերանի հատվածում արված ակոսին: Դաստակներին փորագրված են երեքական ակոսներ:

Հետնամասը մշակումով առավել համեստ է: Թիկունքի կողմից երևում է ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերված, մեջքին փռված գլխանոցը, որը, սկիզբ առնելով քունքերից, ներառում է ճակատային մասը և գլուխը, և, հասնելով մինչև թիկունքի միջնամաս, ավարտվում է եռանկյունաձև ելունդով: Հետնամասում երևում են նաև սալը բաժանող խոր ակոսների շարունակությունները: Ստորին ակոսը չի ընդհատվում և ամբողջությամբ գրկում է սալը, իսկ վերին ակոսը երկու կողմից հասնում է գլխանոցին և ավարտվում:

Բախշուն թափա 3 (աղյուսակ 3/2)

Ներկայումս գտնվում է Մարտակերտի պատմաերկրագիտական թանգարանի բակում՝ բացօթյա կանգնեցրած: Կոթողն ամբողջական է և լավ է պահպանվել:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ 140սմ, լայնությունը՝ 65 սմ, հաստությունը՝ 27 սմ:

Ծավալային լուծումը: Կոթողն ունի տափակ, վերևում կիսակլոր սալի տեսք: Երկու խոր ակոսների միջոցով բաժանվում է երեք մասի, իրանի հատվածը համեմատաբար մեծ մակերես է զբաղեցնում:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Կոթողի դիմամասին՝ դեմքի վրա, ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերված են աչքերը և Լ-աձև քիթը: Ենթադրյալ ծնոտի հատվածում, դարձյալ ետնախորքի հեռացման միջոցով, կիսակլոր օղ է պատկերված, որը ներառում է քթի հիմքը: :

Իրանի հատվածում ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերված են լայն ձեռքերը, որոնք ծավլված են կրծքին: Մատները, որոնք առանձնանում են միմյանցից խոր ակոսներով, պարզված են դեպի վեր և հասնում են դեմքին: Երկու դաստակներին փորագրված են երեքական զուգահեռ ակոսներ:

Կոթողի հետնամասին, ետնախորքի հեռացման միջոցով, պատկերվել է երկշերտ գլխանոցը: Այն սկիզբ է առնում դիմամասից՝ քունքերից, ներառում է ճակատային մասը և գլուխը և թիկունքի վրա, հասնելով մինչև ստորին բաժանարար ակոսը, ավարտվում եռանկյունաձև ելուստով: Ստորին ակոսը չի ընդհատվում և ամբողջությամբ պարուրում է սալը: Վերին ակոսը հետնամասում ընդհանրապես չի քանդակվել:

Քախշուն թափա 4 (աղյուսակ 4/1)

Ներկայումս այս կոթողը գտնվում է Մարտակերտի պատմաերկրագիտական թանգարանի բակում՝ բացօթյա վիճակում կանգնեցված: Կոթողն ամբողջական է, սակայն բավական հողմահարված է և վատ է պահպանվել:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ 97 սմ, լայնությունը՝ 33 սմ, հաստությունը՝ գլխի հատվածում 11 սմ, ստորին հատվածում՝ 26 սմ:

Ծավալային լուծումը: Տափակ, երկայնական սալ է: Այս կոթողը մյուսների համեմատ փոքր համամասնություններ ունի: Հորիզոնական երկու խոր ակոսներով բաժանվում է երեք մասի: Գլխամասը համեմատաբար փոքր է: Դեպի վեր՝ գլխի հատվածում սալը կորանում է առաջ: Ներքևի հատվածը համեմատաբար ավելի հաստ է:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Գլխին ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերված են աչքերը և I-աձև քիթը: Քթի ներքևի՝ ենթադրյալ ծնոտի հատվածը բավական հողմնահարված է, և հստակ չի երևում արդյո՞ք ծնոտը պատկերվել է:

Իրանի հատվածում նշմարվում է միայն աջ ուսի հատվածը և դեպի վեր պարզած մատների ծայրերը: Մատները միմյանցից առանձնացված են խոր ակոսների միջոցով: Մատների ներքևի հատվածում ինչ որ խորացումներ են, որոնք հետագայում են արվել կամ առաջացել են հողմնահարման արդյունքում:

Հետնամասին նշմարվում է ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերված, քունքից սկիզբ առնող, մեջքին փռված, եռանկյունաձև ելունդով ավարտվող գլխանոցը, որը հասնում է մինչև ստորին ակոս: Երևում է նաև ստորին ակոսը, որը բոլորում է սալը: Վերևի ակոսը հասնում է մինչև գլխանոց և ընդհատվում:

Քախշուն թափա 5 (աղյուսակ 4/2)

Կոթողը ներկայումս գտնվում է Մարտակերտի պատմաերկրագիտական թանգարանի բակում՝ ուղղաձիգ կանգնեցված: Կոթողն ամբողջական է:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ 120սմ, լայնությունը՝ 50սմ, հաստությունը՝ 24 սմ:

Ծավալային լուծումը: Ունի տափակ, ուղղանկյուն համամասնություններով սալի տեսք: Հորիզոնական երկու ակոսներով բաժանվում է երեք մասի: Գլխամասը զբաղեցնում է մեկ երրորդից փոքր մակերես:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Դեմքի վրա ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերված են աչքերը և I-աձև քիթը: Քիթը բավական հողմնահարված է: Ծնոտի հատվածում թեև առկա է փորվածք, բայց ակնհայտ է, որ ծնոտը չի քանդակվել: Դեմքին՝ ճակատային մասի կենտրոնում, առկա է մոտ 2 սմ տրամագծով փոքր փոս, որն, ըստ Մարտակերտի պատմաերկրագիտական թանգարանի աշխատակցի, Արցախյան ազատամարտի տարիներին առաջ է եկել կրակոցի հետևանքով:

Իրանին՝ ետնախորքի հեռացման միջոցով, պատկերված են ձեռքերը, որոնք ուսերից իջնելով հասնում են մինչև ստորին ակոս, ապա ծալվում կրծքին: Մատները,

որոնք միմյանցից առանձնանում են խոր ակոսների միջոցով, պարզաձ են դեպի վեր: Ձախ դաստակին փորագրված են երկու զուգահեռ ակոսներ:

Չնայած դեմքը վատ է պահպանված, սակայն երևում է, որ ետնախորքի հեռացմամբ պատկերված է գլխանոցը, որը սկիզբ է առնում քունքերից, ներառում է ճակատային մասը, և ավարտվում թիկունքին՝ եռանկյունաձև ելունդով: Գլխանոցի վրա՝ գոտկատեղի հատվածում, նշմարվում են երկու զուգահեռ գծեր, որոնք հավանաբար գոտկատեղին ամրացված դաշույնի շեղք կամ պատյանն են պատկերում: Դիմամասից սկիզբ առնող ակոսները հետնամասին քանդակված չեն:

Բախշուն թափա 6 (աղյուսակ 5/1)

Կոթողը ներկայումս գտնվում է Մարտակերտի պատմաերկրագիտական թանգարանի բակում՝ բացօթյա կանգնեցված: Այն ամբողջական է և ընդհանուր առմամբ լավ է պահպանվել:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ 120 սմ, լայնությունը՝ 60 սմ, հաստությունը՝ 22 սմ:

Ծավալային լուծումը: Տափակ, ուղղանկյուն համամասնություններով, վերևում կանոնավոր կլորացող սալ է: Երկու խոր հորիզոնական ակոսների միջոցով սալը բաժանվում է երեք մասի: Գլխի հատվածը մեկ երրորդից քիչ մակերես է զբաղեցնում: Իրանի հատվածում սալը մի փոքր լայնանում է:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Դեմքին, ետնախորքի հեռացման միջոցով, պատկերել են I- ան քիթը և աչքերը:

Իրանի հատվածում երևում են ուսերից սկիզբ առնող նեղ ձեռքերը, որոնք ծավալված են կրծքին: Ձեռքերի հատվածը վատ է քանդակվել, ինչի արդյունքում այն ավելի բարձր մակարդակ է կազմում դեմքի համեմատ: Մատները, որոնք միմյանցից առանձնանում են խոր ակոսներով, պարզաձ են դեպի վեր: Ձախ դաստակին փորագրված են երեք զուգահեռ ակոսներ:

Հետնամասին՝ ետնախորքի հեռացման տեխնիկայով, պատկերել են քունքերից սկիզբ առնող և ողջ ճակատային մասը և գլուխը ներառող գլխանոցը, որն ավարտվում է թիկունքին՝ եռանկյունաձև ելունդով: Սրա վերջավորությամբ, դարձյալ ետնախորքի

հեռացման միջոցով, քանդակված է դաշույն, որը կարծես թե ամրացված է պատյանի մեջ (նկ. 26/1): Պատյանը զարդարում են հինգ հորիզոնական ելուստներ, որոնք արված են ակոսային քանդակի տեխնիկայով: Վերջիններս ձգվում են պատյանի ամբողջ լայնքով: Դաշույն բռնակի հետ միասին ունի 60 սմ երկարություն: Շեղքն ավարտվում է սեղանաձև խաչարդով, որին կից է շրջանաձև գլխիկով երկարավուն՝ ուղիղ-հարթ բռնակը: Հետնամասին առջևից սկիզբ առած և կողքերում շարունակվող երկու բաժանարար ակոսները չեն քանդակվել:

Քախշուն թափա 7 (աղյուսակ 5/2)

Կոթողը ներկայումս գտնվում է Մարտակերտի պատմաերկրագիտական թանգարանի բակում: Այն ամբողջական է, ամրացված է հողի մեջ: Սալի դիմամասին և հետնամասին վերին գոտու երկարությամբ առկա է ճաք:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը (հատակից)՝ 115 սմ, լայնությունը՝ 65 սմ, հաստությունը՝ 20 սմ:

Ծավալային լուծումը: Ունի տափակ, գլխամասում կանոնավոր կլորացող սալի տեսք: Երկու խոր հորիզոնական ակոսների միջոցով բաժանվում է երեք մասի:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերազրությունը: Դեմքի վրա, ետնախորքի հեռացման միջոցով, պատկերված են աչքերը և Լ-աձև քիթը, իսկ ծնոտի հատվածում՝ կլոր օղ, որը ներառում է քթի հիմքը:

Իրանին, ետնախորքը հեռացնելու տեխնիկայով, պատկերված են ձեռքերը, որոնք սկիզբ են առնում ուսերից, արմունկների մասում լայնորեն ծավլվում են կրծքին և ավարտվում են դեպի վեր պարզած մատներով: Մատները, որոնք միմյանցից առանձնանում են խոր ակոսներով, հասնում են վերին հորիզոնական լայն գոտուն: Դաստակներին պատկերված են երեքական ակոսներ:

Հետնամասին, ետնախորքի հեռացման միջոցով, պատկերված է մեջքին փռված գլխանոցը: Այն դարձյալ սկիզբ է առնում քունքից, պարուրում է ճակատը և գլուխը և ավարտվում թիկունքին՝ եռանկյունաձև ելունդով: Գլխանոցի վրա՝ թիկունքի միջնամասում, ետնախորքի հեռացման տեխնիկայով, պատկերված է պատյանի մեջ

ամրացված դաշույն (նկ. 26/2): Դաշույնը բռնակի հետ միասին ունի 50 սմ երկարություն: Պատյանի վրա, շեղքի ծայրի հատվածում, արված է երկայնական ակոս, իսկ շեղքի միջնամասում պատկերված են հինգ հորիզոնական գծեր, որոնք միմյանցից առանձնանում են խոր ակոսներով: Վերջիններս հավանաբար ինչ-որ նախշ են պատկերում: Դաշույնի շեղքը և բռնակը միմյանց միացված են խաչարդով, որի տիպը քանդակի վնասվածության պատճառով չի տարբերակվում: Դաշույնն ունի ուղիղ-հարթ բռնակ, որն ավարտվում է կորնթարդ գլխիկով:

Բախշուն թափա 8 (աղյուսակ 6/1)

Կոթողը ներկայումս գտնվում է Մարտակերտի պատմաերկրագիտական թանգարանի ներսում՝ ցուցադրության սրահում: Այն իրանից ներքև կոտրված է, պահպանվել է միայն վերնամասը՝ դաստակներից վերև հատվածը: Դեմքին՝ քթի ներքևի հատվածում, առկա է ճաք, որը ձգվում է դեմքի ամբողջ լայնքով:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ հատվածում 52 սմ, լայնությունը՝ 44 սմ, հաստությունը՝ 21 սմ:

Ծավալային լուծումը: Ունի տափակ սալի տեսք, որը վերնամասում կանոնավոր կլորանում է: Հավանաբար երկու հորիզոնական խոր ակոսների միջոցով բաժանվել է երեք մասի, սակայն երևում է նրա միայն վերին ակոսը:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Կոթողի դեմքի վրա ետնախորքի հեռացման միջոցով առանձնացված են աչքերը և Լ-աձև քիթը:

Իրանի հատվածում, դարձյալ ետնախորքի հեռացման տեխնիկայով, պատկերված են ուսերից սկիզբ առնող ձեռքերը, որոնք ավարտվում են դեպի վեր պարզած մատներով: Մատները, որոնք հասնում են մինչև վերին գոտի, միմյանցից առանձնանում են խոր ակոսների միջոցով: Կոթողի հետնամասին քանդակման հետք չկա:

Բախշուն թափա 9 (աղյուսակ 6/2)

Ներկայումս կոթողը գտնվում է Մարտակերտ քաղաքում, Սանթրոսանց Կոլյայի (Կուճուր Կոլյա) տան բակում՝ բացօթյա, պառկեցրած վիճակում: Կոթողն ամբողջական է, գլխամասի աջ անկյունը կոտրված է:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը 164 սմ, լայնությունը՝ 66 սմ, հաստությունը՝ 20 սմ:

Ծավալային լուծումը: Կոթողն ունի տափակ, ուղղանկյուն սալի տեսք, գլխամասը կանոնավոր կերպով կլորանում է: Հորիզոնական երկու խոր ակոսների միջոցով բաժանվում է երեք մասի: Սալի վերնամասը մի փոքր նեղանում է: Գլխամասը զբաղեցնում է մեկ երրորդից քիչ մակերես:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Դեմքի վրա, ետնախորքի հեռացման տեխնիկայով, առանձնանում են աչքերը և Լ-աձև քիթը: Ծնոտի հատվածում՝ ետնախորքի հեռացման միջոցով, պատկերված է քթի հիմքը ներառող օղ: Գլխի վրա, դիմամասում և հետնամասում, առկա են ուղղանկյուն խորացումներ: Վերջիններս հավանաբար հետագայում արված փորվածքներ են՝ որոնք նախատեսված են եղել մեկ այլ քար ամրացնելու համար: Դիմերեսին այն հասնում է աչքերին:

Իրանի հատվածում, դարձյալ ետնախորքի հեռացման տեխնիկայով, պատկերված են ձեռքերը, որոնք, հասնելով ստորին գոտուն, կլորանում են և ծալվում կրծքին: Մատները, որոնք միմյանցից առանձնանում են խոր ակոսներով, պարզաձև են դեպի վեր և հասնում են վերին ակոսին:

Հետնամասին, ետնախորքի հեռացման տեխնիկայով, պատկերված է թիկունքին փռված, եռանկյունաձև ելունդով ավարտվող գլխանոցը: Այն սկիզբ է առնում քունքերից, ներառում է ճակատային մասը, գլուխը և շարունակվում թիկունքին: Գլխանոցի վրա, ետնախորքի հեռացումով պատկերված է դաշույն, որի միայն շեղքի հատվածն է երևում. բռնակի հատվածը կարծես անգամ չի քանդակվել:

Գյավուրկալա 1 (աղյուսակ 7/1)

Կոթողը ներկայումս գտնվում է Տիգրանակերտի արշավախմբի հնագիտական հանգրվանում: Պահպանվել է գոտկատեղից վերևի մասը:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը (պահպանված հատվածի)՝ 60 սմ, լայնությունը՝ 44 սմ, հաստությունը՝ 18սմ:

Ծավալային լուծումը: Ունի տափակ սալի տեսք: Կոթողի վրա պահպանվել է միայն վերին ակոսը: Ամենայն հավանականությամբ, այն ունեցել է նաև ստորին ակոս, որով իրանը բաժանվել է ստորին հատվածից:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Դեմքին խոր ակոսային քանդակով պատկերված է միայն V-աձև քիթը: Դեմքի ենթադրյալ ստորին երկու ծայրերում մեկական կիսակլոր նշաձև փոսիկներ են քանդակված, որոնք գլուխն ու իրանը բաժանող հորիզոնական ակոսի հետ նույն խորությունն ունեն: Ամենայն հավանականությամբ, դրանք գլխանոցի դիմահատվածի ստորին մասն են ընդգծում, որը սկիզբ է առնում քունքերից, պարուրում է ճակատը և գլուխը, սակայն թիկունքին չի շարունակվում:

Իրանին՝ ետնախորքի հեռացման միջոցով, պատկերված են ուսերից սկիզբ առնող ձեռքերը, որոնք կոթողի կոտրվածության պատճառով ընդհատվում են: Երևում են դաստակները և դեպի վեր պարզած, ակոսներով առանձնացող մատները: Ձեռքերի հատվածը ներառած է խոր ակոսներով փորված ուղղանկյուն մակերեսի մեջ:

Սալի հետնամասին ոչինչ քանդակված չէ:

Գյավուրկալա 2 (աղյուսակ 7/2)

Կոթողը ներկայումս գտնվում է Ակնա քաղաքի նախկին «Քարի թանգարանի» բակում: Այն բացօթյա վիճակում պահպանված է քարակույտերի մեջ: Իրանից ներքևի հատվածից կոտրված է: Դիմամասին առկա է ճաք, որը սկիզբ է առնում դեմքից և հասնում մինչև ձեռքերի հատվածը:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ 160 սմ լայնությունը՝ 90 սմ, հաստությունը՝ 44 սմ: Կոթողը հայտնաբերած ադրբեջանական արշավախմբի ներկայացրած լուսանկարից երևում է, որ այն միջին մարդահասակից բարձր է (նկ. 17/2):

Ծավալային լուծումը: Իր համամասնություններով ավելի հաստ է մյուս կոթողներից: Ունի տափակ, վերնամասում կլորացող սալի տեսք: Երկու խոր գոտիների միջոցով կոթողը բաժանվում է երեք մասի:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Դեմքի վրա խոր ակոսով առանձնանում է միայն V-աձև քիթը: Աչքերի տեղում և ծնոտի հատվածում ոչինչ չի

քանդակվել: Դեմքի ստորին երկու ծայրերում մեկական կիսակլոր, նշածև փոսիկներ են քանդակված, ինչը հավանաբար գլխանոցի դիմահատվածի ստորին մասն է ընդգծում: Ելնելով վերոնշյալից կարող ենք փաստել, որ գլխանոցը սկիզբ է առնում քունքերից, ներառում է ճակատը և գլխամասը: Այն հետնամասի հատվածում չի շարունակվում:

Իրանին ետնախորքը հեռացնելու տեխնիկայով պատկերված են ուսերից սկիզբ առնող ձեռքերը, որոնք էլ, հասնելով ստորին ակոսին, ծալվում են կրծքին: Ձեռքերն ավարտվում են դեպի վեր պարզած մատներով, որոնք միմյանցից առանձնանում են խոր ակոսներով: Ձեռքերի շրջակայքը բավական լավ է մշակված և ներառած է ուղղանկյուն մակերեսի մեջ:

Կոթողի հետնամասը առանց որևէ պատկերագրության է:

Հայկաջուր 1 (աղյուսակ 8/1)

Ներկայումս այս կոթողը գտնվում է Մարտակերտի շրջանի Հայկաջուր գյուղի տարածքում՝ «Սուրիկի բաղեր» կոչվող հողատարածքում՝ բացօթյա պառկեցրած է գետինին: Կոթողը կոտրված է, պահպանվել է մոտ մեկ երրորդ մասը՝ արմունկներից վերևի հատվածը բացակայում է:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը (պահպանված մասի) 80 սմ, լայնությունը՝ 50 սմ, հաստությունը՝ 30 սմ:

Ծավալային լուծումը: Այն ունի տափակ սալի տեսք: Երևում է միայն մեկ խոր ակոս: Հավանաբար պատկերված է եղել վերին՝ իրանը գլխից առանձնացնող ակոս ևս:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Դիմամասին տեսանելի են միայն կրծքին ծալած ձեռքերի արմունկները, որոնք պատկերված են ետնախորքի հեռացմամբ:

Հետնամասին երևում է ետնախորքի հեռացման տեխնիկայով պատկերված գլխանոցը, որը հասնում է մինչև ստորին ակոս:

Հայկաջուր 2 (աղյուսակ 8/2)

Ներկայումս կոթողը գտնվում է Հայկաջուր գյուղի տարածքում, գյուղի վերջում գտնվող միջնադարյան գերեզմանոցում: Կոթողը բացօթյա է, ուղղաձիգ կանգնեցրած է

հողի մեջ: Ձեռքերից ներքև հատվածում կոտրված է: Ընդհանուր առմամբ բավական հողմահարված է:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը (պահպանված հատվածի)՝ 70սմ, լայնությունը՝ 45սմ, հաստությունը՝ 25սմ:

Ծավալային լուծումը: Դարձյալ տափակ, այլ կոթողների համեմատ մի փոքր ավելի հաստ սալ է: Երկու հորիզոնական, խոր ակոսների միջոցով բաժանվում է երեք մասի: Վերին ակոսի կողային խորացումներն ավելի խորն են, ինչի արդյունքում համեմատաբար փոքր մակերես զբաղեցնող գլխամասով այս սալը ձեռք է բերում ֆալլուսի տեսք:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Վերևում խոր ակոսով առանձնացված է միայն V-աձև քիթը: Աչքերի և ծնոտի հատվածում ոչինչ քանդակված չէ:

Իրանի հատվածում ուսերից սկիզբ առնող բարակ ձեռքերը պատկերված են ետնախորքի հեռացման միջոցով: Հազիվ նշմարվում են մատները, որոնք միմյանցից առանձնանում են խոր ակոսներով և պարզած են դեպի վեր: Կոթողը բավական հողմահարված է և քանդակի այլ հետքեր չեն նկատվում:

Կոթողի հետնամասին կա՛մ ոչինչ չի քանդակվել, կա՛մ ոչինչ չի պահպանվել: Համենայն դեպս հստակ է, որ առջևից սկիզբ առնող և կողերին շարունակվող երկու ակոսները թիկունքին չեն շարունակվում:

Հայկաջուր 3 (աղյուսակ (9/1)

Ներկայումս կոթողը գտնվում է Հայկաջուր գյուղի տարածքում: Այն բացօթյա վիճակում ընկած է գյուղի մերձակայքում գտնվող առուներից մեկի մեջ: Կոթողն ամբողջական է, սակայն բավականին կոպտատաշ է, գուցե և կիսատ է քանդակված:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ 140 սմ, լայնությունը՝ 60 սմ, հաստությունը՝ 50 սմ:

Ծավալային լուծումը: Սալը մյուսների համեմատ բավական հաստ է և կոպտատաշ: Իրանի հատվածում այն լայնանում է և հաստանում: Երկու բարակ գոտիների միջոցով դիմամասից բաժանվում է երկու մասի, իսկ հետնամասին կարծես երկու գոտի է

քանդակված, ինչի արդյունքում սալը բաժանվել է երեք մասի: Գլխի հատվածը զբաղեցնում է կոթողի մեկ երրորդից փոքր մակերես:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Կոթողի դեմքի վրա ակոսով առանձնացված է V-աձև քիթը:

Իրանի հատվածում կամ ոչինչ չի քանդակվել, կամ, որ քիչ հավանական է, չի պահպանվել:

Հետնամասին սալի վրա՝ ստորին ակոսից բացի ոչինչ քանդակված չէ:

Մարտակերտ 1 (աղյուսակ 9/2)

Ներկայումս կոթողը գտնվում է Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի ներքին բակում՝ բացօթյա վիճակում, ուղղաձիգ կանգնեցրած: Կոթողը ստորին գոտուց ներքև կոտրված է:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ 97 սմ, լայնությունը 75 սմ, հաստությունը՝ 34 սմ:

Ծավալային լուծումը: Ունի տափակ, վերևում կլորացող սալի տեսք: Երկու խոր հորիզոնական ակոսներով բաժանվում է երեք մասի: Գլխամասում սալը մի փոքր նեղանում է:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Դեմքի վրա ետնախորքի հեռացման միջոցով ընդգծվում են աչքերը, I-աձև քիթը և օղը, որը ներառում է քթի հիմքը:

Իրանի հատվածում ետնախորքի հեռացման միջոցով երևում են ուսերից սկիզբ առնող նեղ ձեռքերը, որոնք արմունկերի հատվածում կլորանում են և ծավլում կրծքին: Ձեռքերն ավարտվում են դեպի վեր պարզած մատներով, որոնք հասնում են վերին ակոսին: Մատները միմյանցից առանձնանում են խոր ակոսների միջոցով: Դաստակներին փորագրված են երեքական զուգահեռ ակոսներ:

Հետնամասին դարձյալ ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերված է քունքերից սկիզբ առնող և գլուխը ներառող գլխանոցը, որն ավարտվում է եռանկյունաձև ելունդով: Հետնամասի վրա երկու բաժանարար ակոսները քանդակված չեն:

Սալահիլու 1 (աղյուսակ 10/1)

Ներկայումս գտնվում է Ակնայի շրջանի նախկին Սալահլու գյուղի հողամասերից մեկում: Բացօթյա վիճակում կանգնեցրած է քարակույտերի մեջ: Ստորին հատվածը կոտրված է:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ 86 սմ, լայնությունը՝ 70 սմ, հաստությունը՝ 40սմ:

Ծավալային լուծումը: Մյուս կոթողների համեմատ առավել հաստ է: Երևում է միայն վերին՝ խոր ակոսը: Ամենայն հավանականությամբ, ունեցել է նաև ստորին ակոս, որով իրանը բաժանվում էր ստորին հատվածից:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Դեմքին խոր ակոսի միջոցով ընդգծված է միայն V-աձև քիթը: Դեմքին թեև հետսագույն փորվածքներ կան, սակայն ակնհայտ է, որ չեն քանդակվել ո՛չ աչքերը, ո՛չ ծնոտը: Դեմքի ստորին մասում երկու կողմից արված են կիսակլոր խորացումներ, որոնք կարծես թե գլխանոցն են ընդգծում:

Իրանի հատվածում ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերված են ձեռքերը, որոնք սալի կոտրվածության պատճառով ընդհատվում են: Երևում են կրծքին ծալած մատների վերջավորությունները: Մատները միմյանցից առանձնանում են խոր ակոսների միջոցով:

Հետնամասին նկատելի է միայն դիմամասից սկիզբ առած վերին բաժանարար խոր ակոսը: Սալի հետնամասին ոչինչ պատկերված չէ:

Սեյսուլան 1 (աղյուսակ 10/2)

Ներկայումս այս կոթողը գտնվում է Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի ներքին բակում: Բացօթյա վիճակում ուղղաձիգ կանգնեցված է հողի մեջ: Կոթողը ամբողջական է, իրանի հատվածում՝ ձեռքերի վրա, առկա է ճաք:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ 170 սմ, լայնությունը՝ 65սմ, հաստությունը՝ 21սմ:

Ծավալային լուծումը: Տափակ, ուղղանկյունաձև սալ է, որը վերնամասում ունի կիսակլոր տեսք: Հորիզոնական երկու խոր ակոսների միջոցով կոթողը բաժանվում է երեք մասի:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Վերնամասում՝ դեմքի վրա, ետնախորքի հեռացման տեխնիկայով պատկերված են աչքերը, ի-աձև քիթը և քթի հիմքը ներառող օղը:

Իրանի վրա ետնախորքի հեռացման տեխնիկայով պատկերված են ձեռքերը, որոնք սկիզբ են առնում ուսերից, հասնում են մինչև ստորին ակոս, ապա կլորանալով ծալվում են կրծքին: Ձեռքերն ավարտվում են դեպի վեր պարզած մատներով: Մատները միմյանցից առանձնանում են խոր ակոսներով, հասնում են մինչև վերին ակոս: Աջ դաստակին փորագրված են երեք զուգահեռ ակոսներ:

Հետնամասին ետնախորքի հեռացման տեխնիկայով պատկերված է քունքերից սկիզբ առնող և ճակատն ու գլուխը ներառող գլխանոցը, որը ավարտվում է եռանկյունաձև ելունդով: Այն իջնում է ստորին ակոսից ներքև: Հետնամասին բաժանարար ակոսները քանդակված չեն:

Սեյսուլան 2 (աղյուսակ 11/1)

Կոթողը ներկայումս գտնվում է Ստեփանակերտի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի ցուցադրությունում: Սալը կոտրված է. դաստակներից ներքև հատվածը չի պահպանվել, իսկ դիմամասի վերևի ձախ անկյունում կոթողի սալը վնասված է:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ (պահպանված մասը) 57սմ, լայնությունը՝ 50 սմ, հաստությունը՝ 19սմ:

Ծավալային լուծումը: Ունի տափակ, վերևում կանոնավոր կլորացող սալի տեսք: Հորիզոնական երկու ակոսներով բաժանվում է երեք մասի:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Դեմքի վրա՝ ետնախորքի հեռացման միջոցով, պատկերված են աչքերը և ի-աձև քիթը:

Իրանին, դարձյալ ետնախորքի հեռացման տեխնիկայով, պատկերված են ուսերից սկիզբ առնող ձեռքերը, որոնք արմունկների հատվածում կլորանալով ծալվում են կրծքին: Մատները միմյանցից առանձնանում են խոր ակոսների միջոցով, պարզած են դեպի վեր: Դաստակներին փորագրված են երեքական զուգահեռ ակոսներ:

Հետնամասին ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերված է քունքերից սկիզբ առնող, ճակատն ու գլուխը ներառող, թիկունքին փռված գլխանոցը, որն ավարտվում է եռանկյունաձև ելունդով: Հետնամասին բաժանարար ակոսները չեն քանդակվել:

Տիգրանակերտ 1 (աղյուսակ 11/2)

Ներկայումս գտնվում է Տիգրանակերտի վաղքրիստոնեական հրապարակի երկրորդ եկեղեցու հարավային բակի սալերի շարքում՝ բացօթյա վիճակում պառկեցրած: Կոթողն ամբողջական է, սակայն բավական հողմահարված է և գրեթե ոչինչ չի պահպանվել:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ 110 սմ, լայնությունը՝ 50 սմ, հաստությունը՝ 22սմ:

Ծավալային լուծումը: Ունի տափակ, ուղղանկյունաձև սալի տեսք: Գլխամասում սալը մի փոքր նեղանում է: Գլուխը զբաղեցնում է մեկ երրորդից փոքր մակերես: Իրանի հատվածից սկսած սալը լայնանում է, իսկ երկրորդ գոտուց հետո կտրուկ սրվում է դեպի ներքև: Հորիզոնական երկու խոր ակոսների միջոցով սալը բաժանվում է երեք մասի:

Քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը: Կոթողը բավական հողմահարված է և ոչինչ չի պահպանվել: Երևում են միայն երկու խոր ակոսները, որոնք ակոսային քանդակման տեխնիկայով են պատկերված: Դատելով ակոսներից կարող ենք ենթադրել, որ այն պառկեցված է եղել դեմքով դեպի վեր: Ուստի խիստ հավանական է, որ կոթողին նախապես քանդակվել է որևէ բան, որը, սակայն, ժամանակի ընթացքում հողմահարվել է:

Հետնամասը ևս հողմահարված է, սակայն երկու գոտիները հասնում են մինչև թիկունքի միջնամաս և ավարտվում: Սա հուշում է, որ այս հատվածում պատկերված է եղել գլխանոցը:

Թվարկված կոթողները հետազոտության ընթացքում հայտնաբերվել են Արցախի դաշտային հատվածից: Սակայն առկա է ևս երկու կոթող՝ Կարմիրավան 1 և Ճանկաթաղ 1, որոնք հայտնաբերվել են Արցախից և որոնց վերաբերյալ առկա են որոշակի տեղեկություններ, սակայն ներկայումս Արցախի տարածքում չեն:

Կարմիրավան 1 (աղյուսակ 12)

Կոթողի՝ ներկայումս գտնվելու վայրի, ինչպես նաև միջավայրի մասին ոչինչ ասել չենք կարող: Սալը իրանի հատվածից ներքև կոտրված է:

Նյութը: Կրաքար:

Չափերը: Բարձրությունը՝ 105սմ, լայնությունը՝ 65սմ, հաստությունն անհայտ է:
Ծավալային լուծումը: Կարծես թե երկու ակոսների միջոցով կոթողը բաժանվում է երեք մասի:

Քանդակման տեխնիկան և պատկերագրությունը: Դատելով Հ. Պետրոսյանի գրչանկարից և նկարագրությունից՝ դեմքին ետնախորքի հեռացման տեխնիկայով պատկերված են աչքերը և I-աձև քիթը: Ծնոտի հատվածում առկա է գծային քանդակման տեխնիկայով արված մի երիզ:

Հայտնի չէ, արդյո՞ք հետնամասին որևէ բան քանդակվել է:

Ճանկաթաղ 1

Կոթողը ներկայումս գտնվում է Բաքվի «Աղջկաբերդ» թանգարանի բակում: Կարծես թե ամբողջական է:

Նյութը: Կրաքար

Չափերը: Անհայտ են:

Ծավալային լուծումը: Սալը գրեթե կանոնավոր ուղղանկյուն է: Վերևում կանոնավոր կլորանում է: Երկու խոր ակոսների միջոցով բաժանվում է երեք մասի:

Քանդակման տեխնիկան և պատկերագրությունը: Դեմքի վրա խոր ակոսով առանձնացված է V-աձև քիթը: Աչքերի հատվածում արված են երկու փոքր ակոսներ, որոնք ակնհայտ է, որ հետագայում արված փորվածքներ են: Դեմքի ստորին հատվածում աջ և ձախ կողմերից առկա են երկու կիսակլոր խորացումներ, որոնք հավանաբար գլխանոցն են պատկերում:

Իրանի հատվածում ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերված են կրծքին ծալած ձեռքերը, որոնք ավարտվում են դեպի վեր պարզած մատներով: Մատները միմյանցից առանձնանում են խոր ակոսներով և հասնում են մինչև ստորին գոտուց ներքև արված կիսագլանաձև երիզին:

գ. Պատկերագրական քննություն

Նախորդ բաժնում իրականացրած նկարագրական քննությունը թույլ է տալիս վավերացնել, որ կոթողների պատկերագրությունը մեզ ներկայանում է առնվազն երկու համալիրներով՝

ա. մարմնակազմություն,

բ. հանդերձանք (ներառյալ սպառազինությունն ու հարդարանքը):

ա. Մարմնակազմություն

Մարմնակազմական առումով կարելի է առանձնացնել մանրամասներ, որոնք բնորոշ են բոլոր կոթողներին, և մանրամասներ, որոնք առկա են մի մասի վրա: Ընդհանուր առմամբ, պարտադիր մանրամասների թվին կարելի է դասել ձեռքերը, քիթը, որպես կանոն, աչքերը (աղյուսակ 13): Ականջներն ընդհանրապես պատկերված չեն, հատուկ քննության խնդիր է բերանի և մազերի պատկերումը:

Ձեռքեր: Ձեռքերը, ինչպես մանրամասնվեց նկարագրության բաժնում, այս կոթողների պարտադիր, ընդգծված, ամենատեսանելի և պատկերագրորեն նույնակերպ ատրիբուտն են. դրանք իջնում են ուսերից, արմունկների մասում կամարածն՝ ոչ բնականորեն թեքվում են դեպի վեր ու ավարտվում վերին ակոսի ստորին եզրի մոտ՝ լայն բացված մատներով (նկ. 26/ 3, 4): Կրծքին ծավալած ձեռքերի այս դիրքը հիշեցնում է հինարևելյան քանդակներում հայտնի աղոթողի (adorant) դիրքի մի տարբերակը՝ նկատի ունենալով, որ ձեռքերը ոչ թե ծավալած են կամ բարձրացված են մարմնից վեր, այլ անմիջապես հպված են կրծքավանդակին: Հայտնի 22 կոթողից 20-ի վրա (Ակնա 1, Բախշուն թափա 1-9, Գյավուրկալա 1-2, Կարմիրավան 1, Հայկաջուր 1, 2, Ճանկաթաղ 1, Մարտակերտ 1, Սալահլու 1, Սեյսուլան 1-2) պատկերված են ձեռքերը: Բոլոր կոթողների դեպքում ձեռքերը քանդակված են նույն տեխնիկայով՝ ետնախորքի հեռացման միջոցով: Հայկաջուր 1 կոթողը միջնամասից կտրված է, իսկ Տիգրանակերտ 1-ը՝ հողմահարված: Ուստի դժվար է խոսել նրանց վրա ձեռքի պատկերման դիրքի և տեխնիկայի մասին:

Երբ Արցախի կոթողների վրա ձեռքերի պատկերումը համեմատում ենք համանման կոթողների հետ, տեսնում ենք, որ սկյութական կոթողների դեպքում ևս հանդիպում է ձեռքերի պատկերման նման ձև: Ընդհանուր առմամբ, սկյութական կոթողների դեպքում

հայտնի է ձեռքերի պատկերման 14 տարբերակ, որոնցից մեկը երկու դաստակները կրծքին ծալած դիրքն է: Սա հիշեցնում է Արցախի կոթողների ձեռքերի դիրքը: Նման պատկերում Հյուսիսային Կովկասում և Ղրիմում չեն հանդիպում, Մերձսևծովում հանդիպում է երկու դեպք, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերով⁷⁰:

Ինչ վերաբերում է Մեջքին Շահրից հայտնի կոթողներին, ապա հստակ չէ այս կոթողների ձեռքերի պատկերման հարցը: Կոթողների մեծ մասի դեպքում ձեռքերը կարծես առհասարակ չեն պատկերվել, մյուսների դեպքում երևում են ակոսներով փորագրված մատները, ինչը հետազոտողները հաճախ նմանեցնում են մազերի վերջավորությանը(նկ. 1, 2)⁷¹:

Խնդիրն այլ է Հաքարիի կոթողների դեպքում: Այստեղ բոլոր կոթողների համար պարտադիր է ձեռքերը արմունկներում ծալած դիրքը, ընդ որում նկատելի է, որ աջ դաստակը պահում է փոքրիկ կլոր առարկա, իսկ ձախ ափի մեջ սեղմում է իրանին ակնհայտ ուրվագծված ինչ-որ բան (նկ. 9)⁷²:

Կարելի է ենթադրել, որ Արցախի կոթողների ձեռքերը՝ դաստակի և մատների ուղղաձիգ դիրքով, առանց որևէ ատրիբուտի, այս խմբի առանձնահատուկ դրսևորումն է:

Քիթ: Քթի պատկերումն ակնհայտ է բոլոր այն կոթողների վրա, որտեղ հստակ պահպանվել է դիմաքանդակը: Այսպես՝ 22 կոթողից 20-ի վրա (Ակնա 1, Բախշուն թափա 1-9, Գյավուրկալա 1-2, Կարմիրավան 1, Հայկաջուր 2, 3, Ճանկաթաղ 1, Մարտակերտ 1, Սալահլու 1, Սեյսուլան 1-2) ակնհայտ երևում է քիթը, մյուս 2-ի դեպքում (Հայկաջուր 1, Տիգրանակերտ 1) կարող ենք միայն ենթադրել քթի պատկերման մասին, քանի որ նրանց սալը վատ է պահպանվել:

Առկա է քթի երկու պատկերագրական տարբերակ՝

ա. ուղղահայաց կամ «I»-աձև, որը սկիզբ էր առնում ճակատային մասից և ուղղահայաց իջնում մինչև ենթադրյալ բերանի հատվածը: Այս տեսակը պատկերում էին ետնախորքի հեռացումով:

բ. երկթեք կամ V-աձև, որը պատկերվում էր խոր ակոսի միջոցով:

⁷⁰ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 57-58, табл. 9.

⁷¹ Ingraham M. Summers G. Stelae and settlements..., p. 75.

⁷² Соколова Л. Антропоморфные стелы ..., с. 281.

Անդրադառնալով զուգահեռ նյութին կարելի է նկատել, որ քթի պատկերումը մյուս կոթողների դեպքում դարձյալ ամենահաճախ պատկերվող տարրերից է: Քիթը պատկերվել է Հյուսիսային Կովկասի, Մերձսևծովի և Ղրիմի գրեթե բոլոր, իսկ Մեջքին Շահրի և Հաքարիի՝ բոլոր կոթողների վրա: Ընդ որում, բոլոր պատկերված դեպքերում հանդիպում է Արցախյան կոթողների նշված I-աձև քթի պատկերում: Հաքարիի դեպքում դրանք բավական ռեալիստական են պատկերված:

Աչքեր: Արցախյան կոթողների հաջորդ ամենալավ պատկերված դետալը կարելի է համարել աչքերը: Հայտնի 22 կոթողից 13-ի վրա (Բախշուն թափա 1-9, Կարմիրավան 1, Մարտակերտ 1, Սեյսուլան 1-2) հստակ երևում են աչքերը, 7-ի վրա (Ակնա 1, Գյավուրկալա 1-2, Հայկաջուր 2, 3, Ճանկաթաղ 1, Սալահլու 1) քանդակված չեն, իսկ 2-ի դեպքում (Հայկաջուր 1, Տիգրանակերտ 1) քանդակի վատ պահպանվածության պատճառով մնում են թեական: Աչքերն առանց բացառության պատկերված են ետնախորքի հեռացման միջոցով և դիտվում են կլոր բլթակների տեսքով:

Սկյութական մարդակերպ կոթողների վրա հիմնականում պատկերվում են կլոր կամ նշաձև աչքեր: Սկյութական եզակի կոթողների վրա ևս աչքերը չեն պատկերվում: Այս դեպքերում «բիբի» փոխարեն փորագրվում էր երկու հորիզոնական գիծ: Վ. Օլխովսկին նշում է, որ նման կերպ վարպետը փորձել է փակ աչքերի տպավորություն ստանալ՝ հանգուցյալին պատկերելով մահացած վիճակում⁷³: Կարելի է ենթադրել, որ նույն գաղափարն են կրում նաև արցախյան այն կոթողները, որոնց վրա պատկերված չեն աչքերը: Միաժամանակ պիտի նկատի ունենալ, որ որոշ կոթողներում (Ակնա 1, Գյավուրկալա 1, 2, Հայկաջուր 2, 3, Ճանկաթաղ 1, Սալահլու 1) գլխանոցը կարծես ծածկում է ողջ դեմքը: Հավանական է նաև, որ աչքերը չեն պատկերվել, քանի որ դրանք, ինչպես մազերի և բերանի դեպքում, ծածկված էին գլխանոցով:

Անդրադառնալով զուգահեռ նյութին նշենք, որ սկյութական կոթողների մեծ մասի դեպքում պատկերված են աչքերը: Ընդ որում, դրանք բազմազան են ինչպես պատկերման ձևի, այնպես և տեխնիկայի առումով: Հանդիպում են ինչպես նշաձև,

⁷³ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 55.

այնպես և կլոր ձևի աչքեր, որոնք պատկերված են ակոսային քանդակի, իսկ հազվադեպ նաև ետնախորքի հեռացման միջոցով⁷⁴:

Արցախի կոթողներին պատկերված աչքերի ձևի և պատկերման տեխնիկայի առումով բավական մոտենում են Մեշքին Շահրից հայտնի կոթողների աչքերը: Վերջիններս բոլորը կլոր են և արված են ետնախորքի հեռացման միջոցով:

Ի տարբերություն վերևում նշված խմբերի, բավական ռեալիստական և հստակ են Հաքարիից հայտնաբերված կոթողներին պատկերված աչքերը: Վերջիններս նշաձև են, որոնց մեջ խոր քանդակի միջոցով պատկերվել են կլոր բիբերը:

Արցախյան կոթողներին աչքերը չպատկերելու հաճախականությունը (ավելի քան 30 տոկոս) հստակորեն առանձնանում է: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս ենթադրել հատուկ պատկերացումների և դրանց արդյունք հանդիսացող ծեսի մասին:

բ. Հանդերձանք

Կոթողների նկարագրությունը թեև երևան չի բերում գլխանոցից զատ որևէ այլ կոնկրետ հանդերձանքի համալիր, սակայն նաև չկա ակնհայտ որևէ մանրամասն, որը հնարավոր դարձնի ենթադրել, թե նրանք մերկ են: Ավելին՝ մազերի, ականջների, բերանի, երբմեն էլ աչքերի բացակայությունը, մեջքերին՝ գոտկամասում թեքությամբ պատկերված դաշույնները ավելի քան հավանական են դարձնում հագուստի և հանդերձանքի այլ համալիրների առկայությունը, որոնք ուղղակի անկարևոր են դիտվել և չեն պատկերվել: Սա մի կարևոր կռվան է, ենթադրելու, որ մենք գործ ունենք նշանային պատկերագրության հետ. պատկերվել է ոչ թե ռեալ արտաքինը, այլ նրա նշանակիչ-իմստակիր բաղկացուցիչը: Սա այս դեպքում մեթոդական արժեք է ձեռք բերում և հնարավորություն է տալիս մանրամասնել այս կոթողների ծիսա-մշակութային գործառույթին առնչվող որոշ խնդիրներ:

Գլխանոց: Ինչպես արդեն նշել ենք, կոթողների գլխամասը ծածկված է գլխանոցով: Հանդիպում ենք գլխանոցի երկու ձև: Բոլոր դեպքերում այս գլխանոցները սկիզբ են առնում քունքերից, ներառում են ողջ ճակատային հատվածը: Որոշ դեպքերում դրանք ներառում են ողջ գլուխը, փռվում թիկունքին և ավարտվում եռանկյունաձև ելունդով: Իսկ

⁷⁴ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 56.

մյուսների մոտ այն ընդգրկում է միայն ճակատային մասը և թիկունքին չի շարունակվում: Դատելով այս գլխանոցների ձևից կարող ենք խոսել որոշ կոթողների վրա երկարամազ կերպարների պատկերման մասին: Քարե մարդակերպ կոթողներին երկարամազ կերպարների պատկերումը առաջին անգամ վավերացվում է Մեշքին Շահրի կոթողների վրա: Հայտնի է, որ սկյութները, որոնց հետ, ինչպես արդեն նշել ենք, ամենայն հավանականությամբ ինչ որ աղերս ունեն այս կոթողները, ևս երկարամազ են եղել: Այդ մասին խոսում է դեռևս Լուկիանոս Սամոսատցին⁷⁵: Այդ հանգամանքը մեզ թույլ է տալիս կոթողներին պատկերված գլուխը ծածկող միջոցների մասին խոսելիս օգտվել առկա սկյութական զուգահեռներից: Այսպես, ինչպես նշում է Ա. Մելյուկովան, սկյութ-ռազմիկների համար սովորական էին կաշվե, թաղիքե կամ մորթե գլխարկ-գլխանոցները, որոնք ինչ որ չափով պահպանում էին գլուխը վնասվելուց⁷⁶: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ այս կոթողներին պատկերված գլխանոցները ունեցել են նաև պաշտպանողական գործառույթ:

Գլխանոցի կամ գլխին փաթաթված ծածկոցի հանդիպում ենք զուգահեռ մյուս կոթողների վրա ևս: Այսպես՝ սկյութական կոթողների մեծ մասի դեպքում գլխի հատվածում, դեմքից բացի, կա՛մ ոչինչ չի պատկերվել, կա՛մ պատկերվել է սաղավարտ, որով ծածկվել է գլխամասը: Մի մասի վրա նույնիսկ պատկերել են սանրվածքը (նկ. 8)⁷⁷:

Մեշքին Շահրի կոթողների դեպքում պատկերված են դեմքին փռված մազերը, ինչի արդյունքում դեմքին փոխանցել են սրտաձև պատկեր: Մազերի վերջավորությունը պատկերված է խոր ակոսների միջոցով և երբեմն նմանեցվում է ձեռքերի՝ մատների վերջավորությանը⁷⁸:

Հաքարիից հայտնի կոթողների վրա ևս գլուխը ծածկված է գլխանոցով: Վերջինս փաթաթված է միայն ճակատային մասին և դժվար է ասել, արդյոք այն շարունակվում է

⁷⁵ Самостатский Лукиан, Токсарид или Дружба, Избранное, Москва, 1987, с. 338.

⁷⁶ Мелюкова М. К вопросу о природе сходства и различия в культурах кочевников Евразийских степей I тыс. до н. э., ВДИ, 1994, № 1, Москва, с. 78.

⁷⁷ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 59.

⁷⁸ Ingraham M. Summers G. Stelae and settlements ..., p. 75-76.

հետնամասում, թե ոչ: Համենայն դեպս, դիմամասում գլխանոցը ամբողջությամբ ծածկում է մազերը:

Հանդերձանքի շարքում կարող ենք նշել նաև դաշույնները և ապարանջանները: *Դաշույններ:* Առկա 22 կոթողից երկուսի վրա (Բախշուն թափա 1, 5) նշմարվում է դաշույնի շեղքի հետք, պատկերված ակոսային քանդակի միջոցով, մեկի վրա (Բախշուն թափա 9) ետնախորքի հեռացման միջոցով պատկերվել է դաշույնի շեղքի հատվածը՝ դաստակի հատվածը կարծես չի էլ քանդակվել: Երկու կոթողի դեպքում ևս (Բախշուն թափա 6, 7) կարելի է խոսել բավական լավ քանդակված, պատյանի մեջ ամրացված դաշույնների մասին:

Բախշուն թափա 6 կոթողի վրա պատյանը զարդարում են հինգ հորիզոնական ելուստներ, որոնք ձգվում են ամբողջ պատյանի լայնքով: Դաշույնի երկարությունը բռնակի հետ միասին 60 սմ է: Դաշույնն ունի ուղիղ-հարթ դաստակ-բռնակ և հավասարաչափ նեղացող կողերով և սուր ծայրով շեղք: Շեղքը և բռնակը միանում են սեղանաձև խաչարդով, իսկ բռնակը ավարտվում է շրջանաձև գլխիկով:

Հնագիտական գտածոներով այս դաշույնի զուգահեռները փաստվում են Թեփե Սիլակ B, 74 դամբարանից և թվագրվում է մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբով⁷⁹:

Բախշուն թափա 7 կոթողի վրա պատկերված է դարձյալ պատյանի մեջ ամրացված դաշույն, որը բռնակի հետ միասին ունի 50 սմ երկարություն: Պատյանի վրա շեղքի ծայրի հատվածում երկայնական ակոս է արված, իսկ շեղքի միջնամասում ելնդավոր քանդակի միջոցով պատկերված են հինգ հորիզոնական գծեր: Վերջիններս հավանաբար նախշ են պատկերում: Դաշույնի տերևաձև շեղքը և ուղիղ-հարթ բռնակը միմյանց միացված են խաչարդով, որը քանդակի վնասվածության պատճառով չի տարբերակվում: Բռնակը ավարտվում է կորնթարդ գլխիկով:

Ըստ հնագիտական սկզբնաղբյուրների՝ այս տեսակի պատյանները պատրաստվում էին փայտից և ծածկվում կաշվով: Երբեմն կաշվին փոխարինում էր գործվածքը: Երբեմն փայտից կամ կաշվից հետո հավելում էին ոսկրե կտորներ: Ոչ փայտը, ոչ կաշին և ոչ էլ

⁷⁹ Փիլիպոսյան Ա., Հին Արևելքի շրջանակավոր դաստակով դաշույններն ու սրերը, ՀՀՀ, № 17, (Բրոնզեդարյան և երկաթեդարյան հուշարձաններ IV), Երևան, 1999, էջ 20:

ոսկորը այնքան լավ չեն պահպանվել, որպեսզի նրանցով հնարավոր լիներ վերականգնել պատյանի ձևը: Սակայն հասկանալի է, որ պատյանի ձևը կրկնում էր դաշույնի շեղքի ձևը, երբեմն նաև մի հարմարանք էր ավելացվում՝ որով կարելի էր կախել գոտուց:

Ինչ վերաբերում է դաշույնին, ապա կարելի է փաստել, որ հնագիտական գտածոների շարքում նմանատիպ դաշույնների ամենավաղ օրինակները հանդես են գալիս մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբին Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհում (Ուգարիթ) և շարունակում են գոյատևել մինչև մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերը:

Հայկական լեռնաշխարհից և շրջակայքից (Ֆրանգանոց, Ջուղա, Սևան, Կանաչուտ, Շիրակավան) և Անդրկովկասից (Կախեթիա) հայտնաբերված քննարկվող տարբերակի դաշույններին ուղեկցող հնագիտական նյութերը թույլ են տալիս համալիրները թվագրել մ.թ.ա. 15-14-րդ դարերով, իսկ Շիրակավանի թիվ 35 դամբարանից հայտնաբերված երկաթե դաշույնը, ըստ ուղեկցող հնագիտական նյութի՝ վերաբերում է մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերին, և վկայում է Հայկական լեռնաշխարհում զենքի այս տարբերակի երկար գործածման մասին: Նման տարբերակին վերաբերող բրոնզե չորս դաշույն հայտնի է Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան շրջաններից (Լուրիստան, Թալիշ): Դրանցից երկուսը վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի երկրորդ կեսին, հաջորդ երկուսը՝ ըստ ուղեկցող հնագիտական նյութի, թվագրվում են մ.թ.ա. 13-12-րդ դարերով⁸⁰:

Պատկերված երկու դաշույններն, ըստ պատկերագրության՝ պատկանում են դաշույնների առաջավորասիական տիպին: Այդ տիպի դաշույնները, միջինը ունենալով 40-50սմ երկարություն, երբեմն կոչվում են նաև սրեր⁸¹: Ահա այս կարճ սրերը կամ դաշույնները գործածվում էին որպես խոցող-ծակող զենք հետիոտնի կամ վազողի համար: Այն մերձամարտի զենք էր և քիչ կիրառելի էր հեծելազորային մարտի ժամանակ: Նրանից օգտվում էին ինքնապաշտպանության և թշնամու վիրավոր զինվորին խոցելու ժամանակ⁸²: Իսկ առավել երկար սրերը կարող էին ծառայել ձիավոր զինվորի համար իբրև հարվածող-կտրող զենք⁸³:

⁸⁰ Փիլիպոսյան Ա., Հին Արևելքի շրջանակավոր դաստակով..., էջ 14-16:

⁸¹ Погребова М. Иран и Закавказье в раннем железном веке, Москва, 1977, с. 39.

⁸² Артамонов М. Киммерийцы и скифы, Ленинград, 1974, с. 40.

⁸³ Мелюкова М. К вопросу о природе сходства..., с. 64.

Ս. Բեսսոնովան և Ա. Մելյուկովան բավական հանգամանալից քննում և ներկայացնում են սկյութական դամբարաններում հայտնաբերված դաշույնների գործառույթը և ծիսական նշանակությունը⁸⁴: Ի տարբերություն դամբարաններից հայտնաբերված դաշույնների օրինակների, որոնք բոլորը մերկ են, Արցախի կոթողների վրա պատկերված դաշույնները պատյանի մեջ են: Սա խոսում է նրանց ոչ այնքան գործնական-մարտական, որքան ծիսական-սիմվոլիկ գործառույթի մասին:

Հանդերձանքի պատկերման տեսանկյունից միանման չեն և զուգահեռ կոթողները: Այսպես՝ սկյութական կոթողների վրա պատկերված հանդերձանքի համալիրների շարքում հանդիպում են հագուստի մասեր (կոշիկ, գլխանոց կամ գլխազարդ, գոտի), եղջերազավաթ, դաշույններ և զրահ⁸⁵:

Այս առումով Արցախի կոթողներին պատկերագրորեն բավական մոտ են Մեշքին Շահրից հայտնաբերված կոթողները: Վերջիններիս վրա, մարմնակազմական հիմնական դետալներից բացի, գրեթե բոլոր դեպքերում պատկերված է պատյանի մեջ դրված դաշույնը, որը շատ հաճախ ամրացված է գոտու տակ: Գոտին ևս Մեշքին Շահրի կոթողներին բնորոշ հանդերձանքի մասերից է: Այս գոտիները զուրկ են նախշերից, ունեն պարզ, ուղղանկյուն կառուցվածք:

Ի տարբերություն վերոնշյալ կոթողների, բավական հարուստ և ինքնատիպ պատկերագրություն ունեն Հաքարիից հայտնի կոթողները: Վերջիններիս դեպքում հարակից առարկաների շարքում հանդիպում են գոտի, զենքեր, որոշ կենդանիների պատկերում և այլ իրեր:

Ապարանջաններ: Դատելով կոթողների վրա դաստակներին փորագրված երկու կամ երեք զուգահեռ ակոսներից կարող ենք ենթադրել, որ յուրաքանչյուր դաստակին պատկերվել են երեք, որոշ դեպքերում՝ երկու ապարանջան: Հնարավոր է նաև, որ, կոթողների վրա պատկերված ապարանջանները ոլորուն են, որոնք երկու կամ երեք շարքով փաթաթված են դաստակին: Սակայն անհայտ է, թե ինչ մետաղից են նրանք պատրաստվել, ինչպիսի հարդարանք և նախշեր են ունեցել: Ապարանջաններ

⁸⁴ Бессонова С. О клуэте оружия у скифов, Вооружение скифов и сарматов, Киев, 1984, с. 3-21, Мелюкова А. Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, выпуск Д 1-4, Москва, 1964.

⁸⁵ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 61-76.

հանդիպում են ընդհանուր առմամբ 22 կոթողից 9-ի վրա (Բախշուն թափա 1, 2, 3, 6, 7, Հայկաջուր 2, Մարտակերտ 1, Սեյսուլան 1, 2): Բոլոր դեպքերում նրանք պատկերվել են ակոսային քանդակման տեխնիկայով:

Օղ: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում արցախյան կոթողներին «օղի» պատկերումը: Այն զբաղեցնում է ենթադրյալ բերանի հատվածը և կարծես ամրացված լինի քթին: Օղի պատկերումը միայն արցախյան կոթողներին բնորոշ երևույթ է, որը հանդիպում է ընդհանուր առմամբ 6 կոթողի վրա (Բախշուն թափա 3, 5, 7, 9, Մարտակերտ 1, Սեյսուլան 1): Հազիվ թե այն իրական կյանքում նրա ունեցած ինչ որ գործառույթի արտացոլում է: Եթե գլխանոցի, ապարանջանի և դաշույնի գործածությունը ընկալելի է և կարող է ցույց տալ այն կրողի պատկերացումները, ապա օղի պատկերումը վերջնականապես հստակեցված չէ: Հավանական է ենթադրել, որ այն կապվում է հանդերձյալ կյանքի մասին պատկերացումների կամ թաղման ծեսի հետ:

Ամփոփելով կարելի է նշել, որ Արցախի կոթողներին պարտադիր պատկերվող դետալների շարքին են դասվում ձեռքերը, քիթը և աչքերը: Կարելի է փաստել, որ արցախյան կոթողները երևան են բերում ծայրահեղ սխեմատիզմ, ավելի շեշտելով պատկերագրության խորհրդանշական բնույթը: Պատկերագրության մեջ «հասկանալի» կամ «ընկալելի» ատրիբուտների բացթողումը մեզ հնարավորություն է տալիս ենթադրել, որ այս կոթողների օրինակով գործ ունենք այս շարքի առավել վաղ դրսևորումների հետ: Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ կոթողների վրա բացակայում են բերանը , ականջները և մորուքը: Ինչպես արդեն նշվել է, կոթողների գլուխը ծածկված է գլխանոցով, որը սկիզբ է առնում քունքերից և ներառում է ողջ ճակատային մասը, որը հաճախ ծածկում կամ քողարկում է դեմքի մի շարք ատրիբուտներ: Ամենայն հավանականությամբ նույն գլխանոցը ծածկում է ինչպես ճակատային մասը, այնպես և բերանը և ականջները:

Կոթողների վրա մորուքի բացակայության հետաքրքիր մեկնաբանություն է ներկայացնում Լ. Սոկոլովան: Անդրադառնալով Հաքարիի կոթողներին հետազոտողը նշում է, որ արձանների վրա բոլոր կերպարները պատկերված են սափրված, այն դեպքում, երբ Հին Արևելքում հասուն տղամարդը, առավել ևս առաջնորդը, պետք է կրեր

խնամված մորուք, որն այնտեղ համարվել է հասունության և ունևորության սիմվոլ: Իսկ մորուքը սափրելու ավանդույթը բնորոշ է եղել հիմնականում արևելյան քոչվորների համար: Այս հանգամանքը հետազոտողին հիմք է տալիս եզրակացնել, որ Հաքարիի կոթողները ստեղծվել են քոչվորների կողմից⁸⁶:

Դեռևս անհայտ է՝ արդյոք գոյություն են ունեցել նմանատիպ փայտե կոթողներ, հատկապես եթե նկատի ենք ունենում, որ կոթողների տեղագրությունը հավում է Արցախի անտառային գոտուն: Տարածաշրջանից հայտնաբերված մի քանի կոթող հետազոտողներին թույլ են տալիս պնդել, որ որոշ դեպքերում եղել է նաև փայտի գործածում, սակայն հիմնական նյութը եղել է քարը: Վ. Օլխովսկին և Գ. Եվդոկիմովը նշում են, որ օրինակ սկյութական կոթողների պատրաստման ժամանակ փայտի գործածումը բնորոշ է առավել ուշ ժամանակաշրջանի և հավանաբար սկյութների՝ տեղաբնիկների հետ խառնվելու արդյունքում է ի հայտ եկել⁸⁷:

Հայկաջուր 3 կոթողը, որը ամենայն հավանականությամբ կիսատ է քանդակված, հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմել այս կոթողների պատրաստման ընթացքի վերաբերյալ: Ըստ երևույթին, նախապես ընտրվում էր երկարավուն քար, որին տրվում էր համապատասխան ծավալ՝ կլորավուն վերնամասով և սրացող ներքնամասով տափակ սալի տեսք: Այնուհետև սալը հարթեցվում, հղկվում էր, ինչից հետո փորագրվում էին զույգ հորզոնական ակոս-գոտիները, որոնք այն բաժանում են երեք մասի: Մարմնի մասերն ընդգծելուց հետո սկսում էին աշխատել մարմնի առանձին մասերի վրա: Ըստ երևույթին, նախ և առաջ դեմքն էր մշակվում, ինչից հետո ձեռքերի հատվածը և ապա նոր հետնամասը:

Քանդակվողի դիրքի մասին ոչինչ հստակ ասել հնարավոր չէ: Սակայն, դատելով մարմնակազմությունից, կարելի է ենթադրել, որ նրանք կամ պառկած են, կամ կանգնած, բայց ոչ երբեք՝ նստած: Այս կոթողները մշակվում էին չորս կողմից, սակայն պատկերագրական մանրամասներ ունեն միայն դիմամասից և հետնամասից: Ինչ վերաբերում է աջ և ձախ կողքերին քանդակված գոտիներին, ապա կարծում ենք, որ սա

⁸⁶ Соколова Л. Антропоморфные стелы Хаккари..., с. 290-292.

⁸⁷ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 46-48.

ոչ թե կոնկրետ դետալ է պատկերում, այլ ընդամենը տեխնիկական լուծում է, որով դիմամասի և հետնամասի գոտիները կապվում են միմյանց:

Ինչ վերաբերում է սեռին, ապա նկատի ունենալով, որ առնվազն հինգի վրա պատկերված է տղամարդկային ուժի խորհրդանիշ հանդիսացող դաշույնը և մասնագիտական քննություններում առաջ քաշվող այն դրույթը, որ այն կոթողները, որոնք չունեն ընդգծված կանացի սիմվոլներ, պատկերում են տղամարդկանց, կարելի է ենթադրել, որ արցախյան բոլոր կոթողները պատկերում էին տղամարդկանց, հիմնականում պաշտպանական հանդերձանքով: Հավանական է նաև, որ զենքը սեռը ցույց տալուց բացի վկայում է և պատկերվողի սոցիալական բարձր դիրքը: Այս համատեքստում հետաքրքրական է, որ, ինչպես նկատում է Մ. Արտամոնովը, Հերոդոտոսի տեղեկությունների համաձայն «սկյութների մոտ, բացի գերագույն արքայից, հիշատակում է այլ արքաների, միապետների, ինչպես նաև ռազմական առաջնորդների: Այդ կառավարիչները, ինչպես կարելի է ենթադրել, նշանակվում էին գերագույն արքայի կողմից՝ նրա մերձավոր և հավատարմությամբ աչքի ընկած ցեղային վերնախավի ներկայացուցիչներից⁸⁸»: Հետևաբար կոթողների վրա պատկերված դաշույնը խոսում է այն կրողի կարևոր դիրքի մասին:

Այսպիսով, կարելի է փաստել, որ արցախյան կոթողների պատկերագրությունը խիստ սխեմատիկ է, ժլատ, ակնհայտորեն չեն պատկերվում մարմնակազմական շատ մանրամասներ, թեև դրանց «առկայությունը» ենթադրելի է:

⁸⁸ Артамонов М. Киммерийцы и скифы..., с. 141-142.

դ. Տիպաբանություն

Ինչպես նշում է Գ. Չայլդը, հնագետներին սովորաբար անհասանելի և երբեմն անհետաքրքիր է յուրաքանչյուր առանձին առարկայի ճակատագիրը, այն ստեղծողի նույնականացումը պարզելը և այլն: Նրա դիտարկմամբ «գործի մեջ հնագետները որպես այդպիսին գործ ունեն և պետք է գործ ունենան միայն վերացականի հետ, որոնք անվանվում է տիպ»: Մ. Մալմերը, համաձայնելով Գ. Չայլդի հետ, ավելացնում է, որ «առանց տիպի չկա տիպաբանություն, առանց տիպաբանության՝ հնագիտություն»⁸⁹: Հետևաբար կոթողների քննությունն ամբողջացնելու համար կարևոր է կոթողների տիպաբանությունը ևս:

«Հնագիտական տիպ» հասկացության մասին կարծիքները բազմազան են: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին եվրոպական հնագիտության մեջ կենսաբան Ռ. Վիրխովի կողմից «տիպ» տերմինը ազատորեն գործածվում էր, նկատի ունենալով և՛ այն, ինչ ներկայումս նշանակում է «ոճ», և՛ «մշակույթ» իմաստներով⁹⁰: «Տիպ» հասկացությունն առաջին անգամ փորձել է ձևակերպել Ա. Գորոդցովը՝ 1908 թվականին, նշելով, որ «տիպը այն առարկաների ամբողջությունն է, որոնք միմյանց նման են նյութով, ձևով և նշանակությամբ»:

Առավել ամբողջական սահմանում է տվել Լ. Կլեյնը: Հնագիտական տիպի տակ Լ. Կլեյնը հասկանում է «ենթադրաբար նույն նշանակության կամ միմյանց նման գտածոների և այլ նշանակության գտածոներից նրանց տարբերության արդյունքը»⁹¹: Աշխատանքում «տիպ» տերմինը կգործածվի այն իմաստով, ինչպես որ նշված է Լ. Կլեյնի մոտ՝ «տիպի» տակ նկատելի ունենալով «տարբերակ» հասկացությունը:⁹²

Նախքան արցախյան քարե մարդակերպ կոթողների տիպաբանությանն անդրադառնալը ներկայացնենք խնդրի վերաբերյալ առկա որոշ մոտեցումներ, որոնք նաև մեթոդաբանական հիմք են հանդիսացել արցախյան կոթողների տիպաբանության

⁸⁹ Стю` Клейн Л. Понятие типа в современной археологии, Типы в культуре, Ленинград, 1979, с. 51, 60.

⁹⁰ Клейн Л. Археологическая типология, Ленинград, 1991, с. 60.

⁹¹ Гудим-Левкович А. Методологические проблемы типологического метода в археологии, РА, 1994, № 2, Москва, с. 73.

⁹² Клейн Л. Археологическая типология..., с. 37.

համար: Հ. Մարտիրոսյանը, ով անդրադարձել է քարե մարդակերպ կոթողների տիպաբանությանը, առանձնացրել է մարդակերպ կոթողների երկու խումբ՝ սեղանաձև գլուխներ և այլ տիպի գլուխներ՝ նշմարվող վզով⁹³: Ավելի ուշ Բ. Առաքելյանը Հ. Մարտիրոսյանի առաջարկած երկու խմբին ավելացրեց ևս երեքը՝ առանձնացնելով ընդհանուր առմամբ հինգ խումբ՝ ա. կոնաձև՝ վերին և հարթ ստորին հատվածներով, բ. հարթ՝ վերին և ստորին հատվածներով, գ. նշմարվող վզով գլխաքանդակներ, դ. փոքրածավալ գլուխներ, ե. դեմքի վերին և ստորին հատվածների բացակայությամբ գլուխներ⁹⁴: Այսպիսով հետազոտողներն անդրադարձել են միայն գլխաքանդակներին և գլխի պատկերման դեպքերին: Հետևաբար արցախյան կոթողների տիպաբանության համար վերոնշյալ մոտեցումները արժեքավոր են, բայց թերի: Այդ պատճառով արցախյան կոթողների տիպաբանական քննության համար դիմել ենք այլ՝ Վ. Օլխովսկու և Գ. Եվդոկիմովի առաջարկած մեթոդաբանությանը: Անդրադառնալով սկյութական մարդակերպ կոթողների ձևաբանական տիպերին՝ հետազոտողները դրանք բաժանում են հինգ ձևաբանական խմբի՝

- մարդակերպ սալեր/սալաքարեր
- մարդակերպ սյուներ
- հարթ քանդակներ
- արձանային բարձրաքանդակ
- կլոր քանդակներ

Մարդակերպ սալեր (նկ. 6/1): Սրանք երկարավուն համամասնությամբ, ուղղահայաց, ընդգծված երկրաչափականությամբ, որպես կանոն կողքերից և թիկունքից չմշակված սալեր են, որոնց միակ մարդակերպ տարրը վերևի հատվածում կիսակլոր ելուստն է՝ գլուխը: Մյուս մարդակերպ տարրերը և դետալները պատկերված են բացառապես փորագրությամբ. ետնախորքի հեռացման տեխնիկան առհասարակ չի գործածվել: Այս տեսակի հուշարձանները մարդակերպության հասնում են ոչ այնքան սալի ձևով (քանի որ վերջիններս ընդգծված երկրաչափական են), որքան դիմամասի

⁹³ Мартиросян А. Город Тейшебаини, Ереван, 1961, с. 82-84.

⁹⁴ Առաքելյան Բ., Քանդակագործությունը Հին Հայաստանում..., էջ 43-68:

քանդակով: Մարդակերպ սալերը նախատեսված են դիմային ընկալման համար՝ ընդ որում բավական մոտ տարածությունից:

Մարդակերպ սյուն (նկ.6/2): Ձևաբանական այս խումբը բնութագրվում է էապես երկարավուն համամասնություններով: Կտրվածքում ունեն քառանկյան, անգամ շրջանի տեսք: Նրանք գլխի առանձնացման ձևով և երբեմն ուսերի թեք ելուստով առավել հստակ մոդելավորում են մարդու կառուցվածքը, չնայած երկրաչափականությունը նկատվում է և՛ այստեղ, և՛ սյան քառանկյունության մեջ: Այս սալերի միակ մարդակերպ տարրը գլուխը և ուսերն են, որոնք էլ քանդակված են ետնախորքի հեռացումով, իսկ դիմագծերը, ձեռքերը և որոշ դետալներ սովորաբար պատկերված են խորը քանդակով: Ի տարբերություն մարդակերպ սալերի, այստեղ մշակվում և հարթեցվում է հուշարձանի ամբողջ մակերևույթը: Այս տիպը նախատեսված է շրջանաձև ընկալման համար ինչպես մոտ, այնպես և հեռու տարածությունից դիտելու համար: Կոթողի ձևի մեջ նկատվում է ֆալլո-մարդակերպության միաձուլում:

Հարթ քանդակ (նկ.7/1): Սրանք կոթողների առավել զարգացած տեսակ են, որոնք բավական ռեալիստական ցուցադրում են մարդու կառուցվածքը: Կոթողների մի խումբ իրենց հարթությամբ հիշեցնում են մարդակերպ սալեր, մյուսները իրենց մոնոլիտությամբ՝ մարդակերպ սյուներ: Քանդակի այս տեսակը համարվում է միջանկյալ նախորդ երկուսի միջև: Հարթ քանդակների մեծամասնությունը նախատեսված է շրջանաձև գործածման համար:

Արձանակերպ բարձրաքանդակ (նկ. 8/2): Քարե մարդակերպ կոթողների այս տեսակը սկյութական և սկյութակերպ արձանների մեջ շատ հազվադեպ հանդիպող է: Իր ընդգծված դիմային կողմով մոտենում է մարդակերպ սալերին: Սրանք ևս նախատեսված են միայն դիմային գործածման համար: Նրանց թիկունքի կողմը հարթ է, առանց պատկերագրության, սակայն սյունը հարմարեցված է մարդու կառուցվածքին: Քանդակը արված է և՛ ետնախորքի հեռացումով, և՛ խոր քանդակով:

Կլոր քանդակ (նկ.8/1): Մշակվածությամբ առավել կատարյալ տեսակ է, որը դարձյալ հազվադեպ է հանդիպում: Այս տեսակը համարվում է սկյութներին ոչ այնքան բնութագրական տեսակ: Կոթողների այս տիպը բնութագրվում է իրական մարմնի հետ

մաքսիմալ համապատասխանությամբ, ունի կատարյալ համամասնություններ, մանրամասն մշակված մակերես, պատկերի և մարդակերպ տարրերի մեջ նկատվում է ռեալիզմ⁹⁵:

Հիմք ընդունելով քարե մարդակերպ կոթողների նման մանրամասն քննությունը և տիպաբանությունը, կարող ենք փաստել, որ արցախյան կոթողները ձևաբանորեն ներկայացված խմբերից ոչ մեկին ամբողջությամբ չեն համապատասխանում: Վերոնշյալ քննությունից կարելի է բխեցնել, որ արցախյան կոթողները ձևաբանական մի առանձին խումբ են կազմում: Վերջիններս քանդակված են հարթ սալերի վրա, կողային հատվածներում պատկերագրություն չեն կրում, իսկ հետնամասը գրեթե բոլոր դեպքերում ունի պատկերագրություն: Արցախյան կոթողները նախատեսված են դիմացից և հետևից դիտելու համար: Ելնելով պատկերագրական և ձևաբանական բնութագրիչներից՝ Արցախի կոթողները կարծես թե միջանկյալ, անցումային տեսակ են մարդակերպ սալերի և մարդակերպ սյուների միջև: Նրանք այնքան անմշակ չեն, որքան մարդակերպ սալերը. դիմամասը և հետնամասը բավական լավ մշակված են, ունեն հարթեցված մակերես, մարդակերպ տարրեր և քանդակման հարուստ տեխնիկա: Սակայն միևնույն ժամանակ չունեն կողային մշակումներ, ինչպես մարդակերպ սյուները, և չեն կրկնում մարդու կառուցվածքը:

Թեպետ արցախյան կոթողները ներկայացնում են մի առանձին խումբ, սակայն դրանով հանդերձ ընդհանուր այդ խմբում ևս դիտարկելի է կոթողների մի քանի տիպ: Կոթողները կարելի է տիպաբանել ըստ՝

ա. քանդակման տեխնիկայի,

բ. պատկերագրության:

Ինչպես արդեն նշվել է, Արցախից հայտնի քարե մարդակերպ կոթողները քանդակվել են, գործածելով քանդակման երեք հիմնական տեխնիկա՝ ա. ետնախորքի հեռացում, բ. ակոսային քանդակ, գ. գծաքանադակ: Բոլոր այն կոթողները, որոնց դեպքում պատկերագրությունը պահպանվել է, տարբերվում է միայն դեմքի

⁹⁵ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 48- 52, табл. 6.

պատկերուման տեխնիկան: Դեմքի պատկերման համար կիրառելի է եղել երկու տեխնիկա՝

ա. ետնախորքի հեռացում

բ. ակոսային քանդակ

Ելնելով այս սկզբունքից՝ առաջին խմբի մեջ ներառվել են բոլոր այն կոթողները, որոնց դեմքի հիմնական բաղկացուցիչները պատկերվել են ետնախորքի հեռացումով, իսկ երկրորդ խմբի մեջ այն կոթողները, որոնք պատկերվել են ակոսային քանդակով: Համաձայն այս բաժանման առաջին տիպի մեջ կարող են ընդգրկվել Բախշուն թափա 1-9, Սեյսուլան 1, 2, Մարտակերտ 1, Կարմիրավան 1 կոթողները, այսինքն դիտարկվող կոթողների 59 տոկոսը: Երկրորդ խմբի մեջ մտնում են Ակնա 1, Հայկաջուր 2-3, Գյավուրկալա 1-2, Սալահլու 1, Ճանկաթաղ 1 կոթողները: Հայկաջուր 1 և Տիգրանակերտ 1 կոթողների հարցը դեռևս որոշակի չէ: Առաջին խմբի կոթողների դեպքում հեռացվում էր ինչպես ետնախորքը, այնպես և գլուխը իրանից բաժանող վերին գոտին, ինչի արդյունքում դեմքի և վերին գոտու մակարդակը հավասարվում էր, որոշ դեպքում էլ մատներն անարգել հասնում էին նաև դեմքին: Երկրորդ խմբի կոթողների դեմքի և իրանի մակերեսը նույնն էր, նրանց բաժանում էր մեկ խորը ակոս: Ելնելով վերոնշյալից կարելի է եզրակացնել, որ Տիգրանակերտ 1 կոթողը մտնում է երկրորդ խմբի մեջ: Հետևաբար, այս խմբի մեջ մտնում են դիտարկվող կոթողների 33 տոկոսը:

Քանդակման տեխնիկայի համաձայն տիպաբանելուց հետո նկատելի է դառնում, որ համապատասխան խմբերի կոթողները «դիրքավորվում են» նաև աշխարհագրորեն: Այսպես՝ «առաջին խմբի» կոթողները հայտնաբերվել են Մարտակերտի շրջակայքից և ավելի հյուսիս-արևելքից՝ Բախշուն թափա, Սեյսուլան, Կարմիրավան և այլ վայրերից: Գյավուրկալայից և շրջակայքից հայտնի կոթողները, որոնց վրա պահպանվել է պատկերագրությունը, գտնվում են «երկրորդ» խմբում: Ելնելով այս տարբերություններից, կարող ենք խոսել տարբեր վարպետների կամ քանդակագործական տարբեր դպրոցների (?), գուցե տարբեր ցեղախմբերի կողմից կամ տարբեր ժամանակներում կոթողներ կանգնեցնելու մասին:

Կոթողները առանձնանում են նաև ըստ պատկերագրության: Այսպես, կոթողների վրա քանդակվող հիմնական դետալների շարքում կարելի է առանձնացնել՝

ա. դեմքը

բ. ձեռքերը

գ. հարակից առարկաներ (գլխանոց, դաշույն, ապարանջան):

Կոթողներից 20-ի (92 տոկոս) դեպքում (Ակնա 1, Բախշուն թափա 1-9, Գյավուրկալա 1-2, Կարմիրավան 1, Հայկաջուր 2, 3, Ճանկաթաղ 1, Մարտակերտ 1, Սալահլու 1, Սեյսուլան 1-2) հանդիպում է դեմքի պատկերում: Սակայն դեմքի պատկերումը միանշանակ նույն կերպով չէր արվում. նրանցից մի մասի վրա դիտելի են քիթը, աչքերը, երբեմն նաև քթի հիմքին ամրացված օղ՝ մյուս մասի վրա քանդակվել է պարզապես քիթը: Այսպես՝ աչքերը պատկերված են միայն 13-ի (Բախշուն թափա 1-9, Կարմիրավան 1, Մարտակերտ 1, Սեյսուլան 1-2) վրա (59 տոկոս): Քթի պատկերում հանդիպում ենք 20 կոթողի (Ակնա 1, Բախշուն թափա 1-9, Գյավուրկալա 1-2, Կարմիրավան 1, Հայկաջուր 2, 3, Ճանկաթաղ 1, Մարտակերտ 1, Սալահլու 1, Սեյսուլան 1-2) դեպքում (92 տոկոս): Այսինքն բոլոր այն կոթողները, որտեղ պահպանվել է դեմքի պատկերումը, քիթը առնվազն պատկերվել է:

Ձեռքերը քանդակված են 20 կոթողի (Ակնա 1, Բախշուն թափա 1-9, Գյավուրկալա 1-2, Կարմիրավան 1, Հայկաջուր 1, 2, Ճանկաթաղ 1, Մարտակերտ 1, Սալահլու 1, Սեյսուլան 1-2) վրա (92 տոկոս), ուստի հնարավոր չէ կոթողները տիպաբանել, հիմք ընդունելով ձեռքերի պատկերումը:

Հարակից առարկաների թվում դիտարկվում են գլխանոցը, ապարանջանը և դաշույնը: Գլխանոցը հանդիպում է 18 կոթողի վրա (Ակնա 1, Բախշուն թափա 1-9, Գյավուրկալա 1-2, Կարմիրավան 1, Ճանկաթաղ 1, Մարտակերտ 1, Սալահլու 1, Սեյսուլան 1-2), այսինքն դիտարկվող կոթողների 82 տոկոսի վրա: Ապարանջան հանդիպում են կոթողներից 9-ի (Բախշուն թափա 1, 2, 3, 6, 7, Հայկաջուր 2, Մարտակերտ 1, Սեյսուլան 1, 2) դեպքում (48 տոկոս), մյուսների դեպքում կամ բացակայում է, կամ չի պահպանվել: Արդեն նշել ենք, որ գլխանոցը հանդիսացել է այս կոթողների կարևորագույն բաղկացուցիչներից մեկը և հանդերձանքի մաս է կազմել, իսկ ապարանջանները, ըստ

երևույթին, հանդես են գալիս իբրև հարդարանքի մաս: Եվ միայն դաշույնի պատկերումն է, որ առանձնացնում է որոշ կոթողներ, գուցե ընդգծելով նաև կոթողին պատկերված կերպարի սոցիալական բարձր դիրքը: Ելնելով այդ հանգամանքից, կոթողները ըստ պատկերագրության կարելի է տիպաբանել երկու խմբի՝ կոթողներ, որոնց վրա պատկերված է դաշույնը կամ պատյանը և կոթողներ, որոնց վրա չի պատկերվել դրանցից որևէ մեկը: Հետևաբար առաջին խմբի մեջ կարելի է ներառել 5 (Բախշուն թափա 1, 5, 6, 7, 9՝ 19 տոկոս), իսկ երկրորդ խմբի մեջ՝ 15 կոթող (Բախշուն թափա 2, 3, 4, 8, Գյավուրկալա 1, 2, Կարմիրավան 1, Հայկաջուր 1-3, Մարտակերտ 1, Սալահլու 1, Սեյսուլան 1,2):

Արցախի քարե մարդակերպ կոթողների նմանատիպ այլ կոթողների համատեքստում քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ դրանք կառուցվածքային, պատկերագրական, ինչպես նաև քանդակման տեխնիկայով զուգահեռներ ունենալով հանդերձ, չեն նույնանում նման կոթողների հայտնի որևէ այլ խմբի հետ և որոշակի առանձնացող խումբ են կազմում: Ելնելով որոշ բնութագրիչներից կարելի է եզրակացնել, որ «արցախյան» խմբի կոթողները միջանկյալ, անցումային տեսակ են մարդակերպ սալերի և մարդակերպ սյուների միջև: Ընդ որում այս խմբի ներսում՝ հիմք ընդունելով քանդակի տեխնիկան և պատկերագրությունը, հնարավոր է առանձնացնել հետևյալ տիպերը՝ ա. դաշույնակիր կոթողներ, բ. կոթողներ, որոնք չեն կրում դաշույն, գ. կոթողներ, որոնց դեմքը պատկերվել է ետնախորքի հեռացման միջոցով, դ. կոթողներ, որոնց դեմքը պատկերվել է ակոսային քանդակման տեխնիկայով:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹԸ, ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա. Ժամանակագրություն

Արցախի քարե մարդակերպ կոթողներն իրենց գործառույթով և գաղափարաբանությամբ ներկայացնում են մի բարդ համակարգ, որն արտացոլում է տվյալ ժամանակաշրջանի պատկերացումները մահվան, նախնիների պաշտամունքի և առհասարակ աշխարհի կառուցվածքի մասին: Կոթողների գործառույթը և գաղափարաբանությունը հասկանալու համար շատ կարևոր է սահմանել դրանց ժամանակագրությունը: Սա հնարավորություն կտա հասկանալ ոչ միայն կոթողների առաջնային և բուն գործառույթը, այլ նաև այն կանգնեցնողների հավատալիքների համակարգը և պատկերացումները տիեզերքի երևույթների մասին:

Ուստի ուսումնասիրության համար առաջնային է նախ և առաջ հասկանալ, թե

-երբ են կանգնեցվել այս կոթողները,

-ինչ նպատակով են գործածվել,

-իմաստաբանական ինչ նշանակություն են ունեցել:

Դառնալով կոթողների ժամանակագրությանը, նկատենք, որ հնագիտական մշակույթի ժամանակագրությունը սահմանելու համար գոյություն ունի երկու հիմնական մեթոդ՝

ա. հնագիտական պեղումներ

բ. պատմա-համեմատական քննություն

Արցախի կոթողների ժամանակագրությունը պարզելու համար հնագիտական պեղումների տվյալներից այս դեպքում հնարավոր չէր շատ տեղեկություն ստանալ: Ինչպես արդեն նշվել է, կոթողների միայն մեկ խումբն է (Բախշուն թափա 1-9) գտնվել իր նախնական կանգնեցման վայրում, որը հայտնաբերվել է այգեգործական աշխատանքների ժամանակ: Հայտնաբերման ընթացքը և հանգամանքները, սակայն,

համապատասխան մեթոդաբանությամբ չեն վավերացվել: Միայն հետագայում է հաջողվել պարզել նրանց նախնական կանգնեցման վայրը: Ժամանակին այդ աշխատանքները կազմակերպած աշխղեկ Արտավազդ Նալբանդյանի օգնությամբ մեզ հաջողվեց հստակեցնել կոթողների հայտնաբերման կոնկրետ տեղանքը: Այստեղ վերգետնյա նյութի հետախուզական աշխատանքների արդյունքում հայտնաբերվեցին մի քանի խեցու բեկորներ, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակից մինչև միջնադար ընկած ժամանակաշրջանով (նկ. 27/1): Հետագայում նույն վայրում Արցախի հնագիտական արշավախմբի մի ջոկատի կողմից 2013 թվականին իրականացվեցված պեղումների արդյունքում որևէ մշակութային շերտ կամ արտեֆակտ, որը կարող էր թվագրության համար հիմք ծառայել, չի հայտնաբերվել (նկ. 27/2):

Ուստի կոթողների ավելի կոնկրետ թվագրության նպատակով հարկ է դիմել պատմա-համեմատական մեթոդին: Փորձենք զուգահեռ կոթողների հետ քննության միջոցով, որոնք ունեն այս կամ այն չափով հստակեցված թվագրություն, պարզել Արցախի կոթողների ժամանակագրական սանդղակը: Այս ամենի արդյունքում հնարավոր կլինի վերականգնել ընդհանուր պատմամշակութային միջավայրը:

Արցախյան կոթողների թվագրության խնդիրը, թեև շատ թուուցիկ, արժանացել է կոթողներն ուսումնասիրող բոլոր հետազոտողների ուշադրությանը: Հավանաբար բոլորի համար էլ թվագրման հիմք են հանդիսացել Մովսես Դասխուրանցու (Կաղանկատվացու) «Աղվանից պատմության» այն հատվածները, ուր նկարագրվում են խազարական արշավանքներն ու խազարների ռազմիկների արտաքինը: Դասխուրանցին այդ մասին գրում է՝ «...այն ամենքին, որ իրեն էին ենթարկվում՝ տոհմերին, ցեղերին, լեռնականներին ու դաշտայիններին, հաստատուն բնակություն ունեցողներին ու քոչվորներին, ծովագնացներին ու ցամաքայիններին, գլուխները խուզածներին ու մազավորներին, հայտարարեց...»: Ըստ պատմիչի՝ այդ ցեղերը «...լայնադեմ էին, անարտևանունք, կանացի կերպարանքով»⁹⁶: Այստեղ հատուկ շեշտելի է, որ նրանք երկարամազ էին և հերարձակ (գուցե նաև գլխանոց են կրել), առանց հոնքերի և մորուքի⁹⁷: Տեսնում ենք, որ

⁹⁶ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից Աշխարհի, Երևան, 1969, էջ 103-104:

⁹⁷ Арамонов М. Очерки древнейшей истории хазар, Ленинград, 1936, с. 55.

նկարագրված կերպարները որոշ հատկանիշներով համապատասխանում են արցախյան կոթողներին պատկերված կերպարին: Ելնելով դրանից, Շ. Մկրտչյանը Սեյսուլան 2, 3 կոթողները թվագրում է մ.թ. 7-րդ դարով⁹⁸: Մ. Խալիլովը կարծում է, որ կոթողները կանգնեցվել են մ.թ. 4-7-րդ դարերում և ավելացնում, որ դրանք արտացոլում են Աղվանքում հայտնի կռապաշտության դրսևորումները: Ըստ նրա՝ հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված կոթողներից մեկի՝ Ճանկաթաղ 1 կոթողի հայտնաբերման վայրում հայտնաբերվել է առանց գույքի հիմնահողային թաղում, ինչը բնորոշ է քրիստոնեությանը⁹⁹: Ռ. Գեուշևը ևս գտնում է, որ կոթողները կանգնեցվել են մ.թ. 7-8-րդ դարերում, տեղի քրիստոնյաների կողմից¹⁰⁰:

Քննարկված կոթողների ակնհայտ տիպաբանական պատկերագրական նմանությունը ավելի վաղ կոթողների հետ արդեն իսկ բացառում է նման ուշ թվագրությունը: Բայց այսօր մենք ունենք արդեն կոնկրետ հնագիտական նյութ վերջիններիս թվագրության վերաբերյալ: Ի մասնավորի Տիգրանակերտ 1 և Գյավուրկալա 1 կոթողները օգնում են հստակեցնել այդ հարցը: Տիգրանակերտ 1 կոթողը հայտնաբերվել է Տիգրանակերտի վաղքրիստոնեական հրապարակի երկրորդ եկեղեցու հարավային բակի՝ դեպի հարավային մուտքն առաջնորդող խոշոր սալերի շարքում, իսկ եկեղեցին թվագրվում է 5-րդ դարի վերջով: Երկրորդը՝ Գյավուրկալա 1 կոթողը հայտնաբերվել է Գյավուրկալայի վաղքրիստոնեական եկեղեցուց շուրջ 70 մ արևելք: Ինչպես ցույց տվեցին հետազա պեղումները, այն վերաօգտագործվել է և ծառայել որպես վաղքրիստոնեական սալարկղային թաղման ծածկասալ: Հետևաբար կարելի է փաստել, որ առնվազն 5-6-րդ դարերում, այս կոթողները կորցրել էին իրենց հիմնական գործառույթը և ենթարկվել կրկնակի օգտագործման:

Ինչ վերաբերում է կոթողների հնարավոր զուգահեռների թվագրությանը, ապա նշենք, որ բավական լայն է ինչպես նրանց տարածական ընդգրկումը, այնպես և ժամանակային արեալը: Քննության արդյունքում հստակեցվեց, որ Արցախի քարե մարդակերպ կոթողներին քիչ թե շատ մոտ Հյուսիսային Կովկասից, Մերձսևծովից,

⁹⁸ Մկրտչյան Շ. Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական ..., էջ 351:

⁹⁹ Халилов М. Антропоморфные каменные изваяния ..., с. 104.

¹⁰⁰ Геюшев Р. Каменные идолы..., с. 77-79.

Ղրիմից, ինչպես նաև Մեշքին Շահրից և Հաքարիից հայտնի կոթողներն, ըստ տարբեր հետազոտողների՝ թվագրվում են մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբից մինչև մ.թ. 3-4-րդ դարերին:

Այսինքն նախնական դիտարկմամբ կարելի է փաստել, որ Արցախի կոթողները կանգնեցվել են առնվազն մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակում: Սակայն փորձենք համեմատական նյութի և առանձին դետալների քննությամբ առավել հստակեցնել կանգնեցման ժամանակային սահմանները:

Այս լայն տարածքն ընդգրկող կոթողներից առնվազն մի մասի՝ Հյուսիսային Կովկասի, Մերձսևծովի և Ղրիմի կոթողների էթնիկական պատկանելությունը հստակ է: Հետազոտողները նշում են, որ դրանք կանգնեցվել են կիմերական և սկյութական ցեղերի կողմից¹⁰¹: Մյուս շրջանների կոթողների առումով թեև չկա կոնկրետ կարծիք, սակայն բոլորն էլ ընդունում են, որ դրանք կանգնեցվել են քոչվոր ցեղերի կողմից:

Անդրադառնալով տիպիկ սկյութական կոթողներին՝ Պ. Շուլցն այս շրջանների համար առանձնացնում է հուշարձանների 7 տարածական խումբ՝

- բուգա-դնեպրյան
- մերձդանուբյան (Դոբրուժինյան)
- դրիմյան
- դոնեցկյան
- դոնսկյան
- մերձկուբանյան (կուբանյան)
- հյուսիսկովկասյան

Հետագայում լույս տեսած աշխատությունում հետազոտողը յոթ խմբերին ավելացրեց ութերորդը՝ դնեստրյան (մոլդովական): Ընդ որում, հյուսիսկովկասյան խմբի կոթողները (Չեչնիա-Ինգուշերիա), ըստ նրա, չի կարելի միանշանակ համարել սկյութական. նրանցում նկատվում է տեղական ինքնատիպություն¹⁰²:

¹⁰¹ Крупнов Е. Киммерийцы на Северном Кавказе, МИА, № 68, Москва - Ленинград, с. 176-195

¹⁰² Шульц П. Скифские изваяния, Художественная культура и археология античного мира, Москва, 1976, с. 221.

Հետագայում Վ. Օլխովսկին և Գ. Եվդոկիմովը, իրենց աշխատությունում քննարկելով կոթողների հայտնաբերման վայրերը, դրանք դասակարգեցին երեք տարածական խմբում՝

- հյուսիսկովկասյան
- մերձսևծովյան
- դրիմյան

Այսուհետ սկյութական կոթողները քննելիս կօգտվենք Վ. Օլխովսկու և Գ. Եվդոկիմովի բաժանումից՝ սկյութական կոթողների տակ նկատելի ունենալով Հյուսիսային Կովկասից, Մերձսևծովից և Ղրիմից հայտնի քարե մարդակերպ կոթողները:

Թեև վերոնշյալ երեք տարածաշրջանում սփռված կոթողներն ընդունված է կապել նույն էթնոմշակութային միավորին, սակայն նրանց սփռման ժամանակաշրջանը միագիծ չէ: Այսպես, օրինակ՝ մ.թ.ա. 7-3-րդ դարերում քարե կոթողների ավանդույթի տարածման վայր է համարվում Մերձսևծովը, չնայած այն բանին, որ այստեղ սկյութական թաղումները մ.թ.ա. 5-3-րդ դարերում համեմատաբար պակասում են: Հյուսիսային Մերձսևծովի մեջ, ըստ հետազոտողների մտնում են Դնեպրի, Կունկի, Ինգուլցի, ավելի քիչ նաև Հյուսիսային Մերձագովի շրջանները: Մերձսևծովում մասնագետները հաշվում են 89 կոթող:

Մ.թ.ա. 7-5-րդ դարերի քարե մարդակերպ կոթողներն առավել տարածված են Հյուսիսային Կովկասում: Միակ շրջանը, որտեղ բացարձակ գերակշռող են վաղ (մ.թ.ա. 7-6-րդ դարեր) սկյութական մոնումենտալ քանդակային մշակույթի օրինակները, Հյուսիսային Կովկասի նախալեռնային և տափաստանային շրջաններն են: Մ.թ.ա. 5-րդ դարի ընթացքում սկյութական հուշարձանների թիվը Հյուսիսային Կովկասում կտրուկ կրճատվում է, իսկ մ.թ.ա. 4-րդ դարի վերջում այստեղից նրանք փաստացի անհետանում են: Սա, անկասկած, խոսում է այս տարածքում հենց սկյութների գրեթե ամբողջությամբ անհետանալու, նրանց տեղաշարժի (միգրացիա), կամ տեղացիների հետ նրանց ձուլմամբ նոր՝ խառնածին էթնոմշակութային խմբի ձևավորման մասին: Վ. Օլխովսկին և Գ. Եվդոկիմովը ասվածի ապացույց են համարում գալայտինյան տիպի մարդակերպ կոթողի

տիպի հայտնվելը¹⁰³: Հյուսիսային Կովկասի կոթողների 77 տոկոսը թվագրվում է մ.թ.ա. 7 - 6-րդ դարերով: Ընդհանուր առմամբ, Հյուսիսային Կովկասում հաշվվում է 28 արձան:

Հյուսիսային Կովկասում մ.թ.ա. 4 - 3-րդ դարերը համարվում են կոթողների «անկման» շրջան: Չնայած Հյուսիսային Կովկասում դրանք գրեթե անհետանում են, սակայն ակնհայտ աճում են Ղրիմում: Այստեղ, կարծես թե, տեղի է ունենում քանդակների վերածնունդ:

Հյուսիսային Կովկասի և Մերձսևծովի համեմատ արձանների Ղրիմյան խումբը ակնհայտորեն շատ ավելի քիչ օրինակներով է ներկայացված՝ 23 կոթող և 6 պատվանդան: Մերձսևծովի և Հյուսիսային Կովկասի համեմատ նրանց ժամանակագրական բաշխվածությունը ևս տարբերվում է. մ.թ.ա. 7 - 6-րդ դարերում կոթողներ չկան, և 5 - 4-րդ դարերին վերաբերում են ընդամենը 4 կոթող: Կոթողների հիմնական մասը թվագրվում է մ.թ.ա. 4 - 3-րդ դարերով (Ղրիմի կոթողների 83 տոկոսը): Ընդ որում պետք է նշել, որ Ղրիմի նախալեռնային հատվածներում կոթողները բացակայում են, ինչը հետազոտողները կապում են նրանց քիչ ուսումնասիրվածության հետ¹⁰⁴: Համաձայն Վ. Օլխովսկու և Գ. Եվդոկիմովի մ.թ.ա. 3-րդ դարի վերջում Ղրիմը սկյութական մոնումենտալ արվեստի զարգացման միակ օջախն է (Կովկասից և Մերձսևծովից հետո): Այդպիսին այն մնում է մինչև ուշսկյութական քարե կոթողների մայրամուտ և անհետացում¹⁰⁵:

Ամփոփելով վերը նշվածը նկատենք, որ որոշ բացառություններով ընդունելի է այն կարծիքը, որ սկյութական տիպի արձանները Հյուսիսային Կովկասում սփռված են եղել՝ մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերում, 5-րդ դարում կրճատվում են, իսկ 4-րդ դարում առահասարակ անհետանում: Մերձսևծովում նրանք տարածված են եղել մ.թ.ա. 7-րդ, իսկ Ղրիմում՝ մ.թ.ա. 4 - 3-րդ դարից սկսած:

Ինչ վերաբերում է սկյութական արձանների ընդհանուր ժամանակագրական բաժանմանը, ապա Ե. Պոպովան առանձնացնում է երեք ժամանակագրական խումբ, որոնք կապված են սկյութական հուշարձանների հետ՝

¹⁰³ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 44-46.

¹⁰⁴ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 40-41.

¹⁰⁵ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 77.

- մ.թ.ա. 6-5-րդ դարեր
- մ.թ.ա. 4-3-րդ դարեր
- մ.թ.ա. 1-ին - մ.թ. 4-րդ դարեր¹⁰⁶:

Ինչպես նշվել է, արցախյան կոթողները ձևաբանորեն անցումային են մարդակերպ սալերի և մարդակերպ սյուների միջև: Մարդակերպ սալերի ամենամեծ կուտակումը¹⁴ արձան, հանդիպում ենք Հյուսիսային Կովկասում, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. 7-րդ դարին: Երկու օրինակ հանդիպում է Մերձսևծովում, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերով, ևս երեքը Ղրիմում՝ մ.թ.ա. 4-3-րդ դարերի: Այսինքն տեսնում ենք, որ այս տիպի տարածման հիմնական ժամանակաշրջանը 7-րդ դարն է, հազվադեպ մինչև մ.թ.ա. 4-3-րդ դարերը: Ձևաբանական մյուս խումբը, որի ազդեցությունը ևս տեսանելի է Արցախի կոթողների վրա, մարդակերպ սյուներն են: Վերջիններս առավել տարածված են եղել մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերում, հիմնականում Մերձսևծովում: Ղրիմում նման կոթողներ ընդհանրապես չեն հանդիպում, իսկ Հյուսիսային Կովկասում հանդիպում են երկու օրինակ, դարձյալ 7-6-րդ դարերով թվագրվող: Ինչպես տեսնում ենք, այս երկու տիպերը առավելապես տարածված են եղել մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերի ընթացքում, որոշ բացառություններով գուցե և ավելի ուշ: Ձևաբանական այս քննությունը մեզ օգնում է Արցախի կոթողների թվագրության ստորին սահմանը համարել մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերը:

Չափազանց հետաքրքրական են նաև այն կոթողները, որոնք կուտակված են Իրանական Ատրպատականի հյուսիս-արևելյան հատվածում՝Արդաբիլի դաշտավայրի Մեշքին Շահր տեղավայրում¹⁰⁷: Այս կոթողներին առաջիններից մեկը անդրադարձած բրիտանացի հետազոտող Չ. Բարնեյը նշում է, որ Մեշքին Շահրի դաշտի արևելյան ծայրին Արջաք Քալեն է, որտեղ որոշ արձաններ վերաօգտագործվել են պատնեշների, պաշտպանական կառույցների շինարարության ժամանակ, գործածվելով որպես շինանյութ: Սա խոսում է արձանների վաղ թվագրման մասին: Չ. Բարնեյը նշում է, որ արձանների համար ամենահավանական թվագրումը երկաթե դարի երկրորդ կեսն է (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկիզբ): Սրանց ընդհանուր կապը հյուսիսային

¹⁰⁶ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 12-13.

¹⁰⁷ Ingraham M. Summers G. Stelae and settlements ..., p. 67- 73.

տափաստանների քոչվոր ժողովուրդների հետ 2. Բարնեյի մոտ ոչ մի կասկած չի հարուցում¹⁰⁸:

Ինչպես նշում են Մ. Ինգրահամը և Գ. Սամմերսը, այստեղ հայտնաբերվել է 120 մարդակերպ կոթող, որոնք բաժանվում են չորս խմբի և կանգնեցված են շարքերով¹⁰⁹: Մեշքին Շահրում հնագիտական հետազոտություններ է իրականացրել նաև Թեհրանի Թարբիաթ Մոդարրես համալսարանի իրանական արշավախումբը և 2004 թ-ին վավերացրել է ընդհանուր առմամբ 400 նմանատիպ կոթողներ¹¹⁰: Այս կոթողներին անդրադարձել է նաև Ք. Պիլլերը: Նա նշում է, որ թեև տարածքում առկա են մինչև անգամ միջնադարյան հուշարձաններ, սակայն այստեղից հայտնաբերված սև և կարմիր փայլեցված խեցեղենը փաստում է, որ հուշարձանը թվագրվում է մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբով: Բացի այդ, նա հուշարձանի թվագրման հիմք է ընդունում այս տարածքից հայտնաբերված բրոնզե դաշույնները, որոնք պեղվել են արձանների շրջակայքից: Տիպաբանորեն, այս զենքերը զուգահեռներ ունեն Հյուսիսային Իրանում, հատկապես Թալիշի տարածաշրջանից հայտնաբերված Ժ. դե Մորգանի նյութերի հետ: Համաձայն այս շրջանի ժամանակագրության վերաբերյալ վերջին ուսումնասիրությունների, զենքերը թվագրվում են մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակով: Սա, իր հերթին, հիմք է տվել հետազոտողին կարծել, որ արձանները կարող էին պատկանել մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին-1-ին հազարամյակի սկզբին, ինչը կարծում ենք բավական հիմնավորված և այս կոթողների համար առավել ընդունելի թվագրություն է¹¹¹:

Հետազոտողները Հաքարիից հայտնաբերված քարե մարդակերպ կոթողները կապում են քոչվոր ավանդույթի կամ կիսաքոչվոր մշակույթի հետ, քանի որ մինչ օրս վաղ բնակավայրի ոչ մի հետք այդ շրջանում հայտնի չէ: Արձանների պատկերագրությունը, ըստ հետազոտողների՝ կապված է եվրասիական քոչվորների մշակույթի հետ, իսկ տեխնիկայի վրա նկատվում է առաջավորասիական քանդակային արվեստի

¹⁰⁸ Burney Ch. Meshkinshahr survey..., p. 155.

¹⁰⁹ Ingraham M. Summers G. Stelae and settlements..., p. 74, Погребова М. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, Москва, 1984, с. 199.

¹¹⁰ Azarnoush M. Helwing B. Recent Archaeological Research in Iran..., p. 216-217.

¹¹¹ Piller Ch. Northern Iran in the Iron age ..., p. 55-56.

ազդեցությունը¹¹²: Արձաններն առաջինը հետազոտած թուրք հնագետ Վ. Սևինը արձանների թվագրման վերաբերյալ երկու կարծիք է հայտնել: Մի աշխատությունում նա ենթադրել է, որ մարդակերպ կերպարները արձանների վրա ներկայացնում են մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի իշխող էլիտան՝ Խուբուշկիայի թագավորական դինաստիան¹¹³: Համաձայն երկրորդ կարծիքի՝ նրանք կարող էին լինել խոտիական լեռնային ցեղերից մեկի առաջնորդները, ովքեր կարգավորում էին անագի և բրոնզի առևտուրը մ.թ.ա. 1450-1000 թվականներին¹¹⁴:

Կոթողներն ուսումնասիրած մեկ այլ հետազոտող՝ Լ. Սոկոլովան, համաձայն չէ այս թվագրության և կոթողների նման մեկնաբանության հետ: Նա նշում է, որ արձանների վրա բոլոր կերպարները պատկերված են սափրված, այն դեպքում, երբ Հին Արևելքում հասուն տղամարդը, առավել ևս առաջնորդը, պետք է կրեր խնամված մորուք: Ըստ նրա, մորուքը սափրելու ավանդույթը բնորոշ է եղել հիմնականում արևելյան քոչվորների համար: Այս հանգամանքը հետազոտողին թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Հաքարիի կոթողները կանգնեցվել են քոչվորների կողմից և կարող են թվագրվել ոչ ուշ, քան մ.թ.ա. 8-րդ դարով և կապված են կիմմերական մշակույթի հետ¹¹⁵:

Չնայած Հաքարիից հայտնաբերված արձանների հետ կապված մոտեցումները միանշանակ չեն, սակայն համադրելով եղած տեսակետները կարելի է փաստել, որ նրանց վերին ժամանակագրական օղակը մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսն է, ստորին օղակը՝ մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերը:

Համադրելով զուգահեռ կոթողների ժամանակագրության վերաբերյալ մոտեցումները՝ վաղ երկաթի դարը կարող է բնորոշվել որպես Արցախից հայտնաբերված կոթողների ժամանակագրության վերին սահման՝ «terminus ante quem»:

Վերադառնալով սկյութական կոթողներին, որի քննությունը և կարող է մեթոդաբանական հիմք հանդիսանալ մյուս կոթողների քննության համար, նշենք, որ Պ. Շուլցը կարծում է, որ մեզ հայտնի սկյութական արձանները միանգամից այսպես չեն

¹¹² Леус П. Каменные стелы из Хаккари..., с. 58-60.

¹¹³ Sevin V. Mystery stelae..., p. 46-51.

¹¹⁴ Sevin V. Who where the Naked Warriors ..., p.163-166, Леус П. Каменные стелы из Хаккари..., с. 60.

¹¹⁵ Соколова Л. Антропоморфные стелы Хаккари ..., с. 290-292.

ստեղծվել: Ըստ նրա, սկյութական արձանների ձևի ամբողջացման համար «կարող էին որոշակի դեր խաղալ սկյութների կողմից տափաստաններում հինարևելյան արշավանքների ժամանակ նկատած վաղիրանական հուշարձանները»: Հետևաբար Պ. Շուլցը համամիտ է կոթողների ձևի զարգացման «էվոլյուցիոն տեսության» հետ և նշում է, որ առավել հասարակ կոթողները ստեղծվել են առավել վաղ: Խոսելով սկյութական հայտնի արձանների ծագման մասին, Պ. Շուլցն իր մի աշխատության մեջ առաջ է քաշում տեսակետ, ըստ որի սկյութական քանդակի «ձևի փոփոխությունը ընթացել է մենհիրներից և մարդակերպ արձաններից, դեպի «կիսամարմին» արձանների, որոնցում ավելի ու ավելի մեծ ուշադրություն էր հատկացվում գլխի պատկերմանը»¹¹⁶: Ըստ նրա՝ «իրենց զարգացման մեջ նրանք ակնհայտ առաջադիմել են», իսկ մ.թ.ա. 4-3-րդ դարերում առանձին կոթողների վրա նույնիսկ նկատելի է հունական քանդակի ազդեցությունը¹¹⁷ :

Մոտավորապես նույն կարծիքին ենք հանդիպում Վ. Օլխովսկու և Գ. Եվդոկիմովի աշխատության մեջ: Հեղինակները նշում են, որ կիմմերական արձանները¹¹⁸, որոնք հայտնվել են Կենտրոնական Ասիայում մ.թ.ա. 8-րդ դարի երրորդ քառորդին և 7-րդ դարի առաջին կեսին, առանձնանում են ատրիբուտների ավելի համեստ հավաքածուով¹¹⁹: Ըստ հետազոտողների սկզբնական շրջանում կոթողների վրա ոչինչ չէր պատկերվում, մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերի կոթողները պատկերագրորեն հագեցված են, իսկ նրանց վրա ներկայացված առարկաների տեսականին հասնում է մաքսիմումի¹²⁰:

Ե. Պոպովան, սակայն, համաձայն չէ «էվոլյուցիոն տեսության» հետ: Նա նշում է, որ առաջին հայացքից արժանահավատ և տրամաբանական թվացող այս մտքի արժանահավատությունը խախտվում է, երբ հետազոտողներն ավելի մեծ քանակությամբ հուշարձաններ են ներգրավում: Նա նկատում է, որ չի կարելի ընդունել Պ. Շուլցի

¹¹⁶Шульц П. Скифские изваяния Причерноморья, Античное общество, Москва, 1967, с. 236, Раевский Д. Скифские каменные изваяния..., с. 43.

¹¹⁷ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 12.

¹¹⁸Հետազոտողների մեծ մասի կողմից առհասարակ չեն առանձնացվում կիմմերական արձանները սկյութական մարդակերպ արձաններից և դրանք համարում են սկյութականի նախատիպը, տես՝ Bouzek J. Caucasus and Europe and the Cimmerian Problem ..., p. 184-186.

¹¹⁹Гулиев Ф. Брилева О. Гусейнов Ф. Гасымов П. Салимбеков Ш. Алекперов В. Курганная группа Топдагдаган, новый памятник начала I тыс. до н. э. на территории Азербайджана, XXVIII Крупновские чтения (материалы международной научной конференции), Москва, 2014, с. 147-150.

¹²⁰ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 61, 76.

ենթադրությունը, որ արձանների պատկերման ընթացքում ավելի մեծ ուշադրություն էր դարձվում գլխի ձևավորմանը, քանի որ դեռևս մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերում հանդիպում են լավ մշակված գլխով և դեմքով հուշարձաններ, իսկ ուշ շրջանի կոթողների մոտ գլուխը մասնակի անհետանում է ¹²¹: Վերջապես Ե. Պոպովան կարծում է, որ սկյութական կոթողները մեծամասամբ միատեսակ են և ոճային տարբերությունը, որոնք Պ. Շուլցը համարում է իբրև ժամանակագրական, իրականում տեղական առանձնահատկություններ են¹²²:

Չնայած Ե. Պոպովան հերքում է մարդակերպ կոթողների «պատկերագրական էվոլյուցիայի տեսությունը», սակայն եղած հսկայական նյութը ցույց է տալիս, որ ժամանակի ընթացքում արձանները կրել են պատկերագրական և գույցե նաև իմաստաբանական փոփոխություններ: Ուստի պատկերագրությամբ առավել համեստ արձանները, ինչը և հանդիպում է Արցախի կոթողների դեպքում, կարելի է համարել առավել վաղ շրջանի նմուշներ:

Ելնելով ներկայացված «պատկերագրական էվոլյուցիայի տեսությունից» նշենք, որ Արցախի կոթողների ժամանակագրության հարցի քննության համար խիստ կարևոր է քննության ենթարկել կոթողների որոշ պատկերագրական դետալներ և մանրամասներ: Այս առումով հետաքրքրական են Արցախի կոթողներին պատկերված որոշ մանրամասներ: Նախևառաջ անդրադառնանք նրանց վրա պատկերված ձեռքերին: Բոլոր դեպքերում ձեռքերը ծալած են կրծքին, դաստակները պարզած են դեպի վեր: Կ. Քուշնարյովան նշում է, որ ձեռքերը վեր պարզած դիրքը ժառանգվում է ուշ բրոնզեդարից¹²³: Սկյութական արձանների դեպքում ևս հանդիպում է նախաբազուկները կրծքին ծալած դիրքը, ինչն ըստ Վ. Օլխովսկու և Գ. Եվդոկիմովի, հազվադեպ հանդիպող երևույթ է: Այն հանդիպում է միայն Մերձսևծովում մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերում¹²⁴: Ըստ Պ. Շուլցի ձեռքերի այս դիրքի մեջ նկատվում է արխայիկ ավանդույթ, և սա սկյութական

¹²¹ Попова Е. Об истоках традиций и эволюции форм..., с. 117-118.

¹²² Раевский Д. Скифские каменные изваяния..., с. 46.

¹²³ Халилов М. Каменные изваяния Азербайджана (IV в. до н. э. – VII в. н. э.), с. 14.

¹²⁴ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 61.

կոթողները ժառանգել են ավելի վաղ շրջանից¹²⁵: Ուստի կարելի է փաստել, որ ձեռքերի այս դիրքը խոսում է կոթողների վաղ թվագրության մասին:

Հետաքրքիր է Արցախի կոթողների վրա դաշույնների պատկերման հանգամանքը և դիրքը: Դաշույնները և սրերը հանդիպում են ինչպես արցախյան, այնպես և այլ շրջաններից հայտնի կոթողների վրա: Ընդ որում, ինչպես նշվում է, նրանք առավել շատ բնորոշ են մ.թ.ա. 7-6-րդ և 6-5-րդ դարերի (60-80 տոկոս), ինչպես նաև մ.թ.ա. 5-րդ դարի (50-100 տոկոս) տարբեր տարածաշրջանների սկյութական հուշարձաններին, քան ավելի ուշ դարերով թվագրվող կոթողների վրա: Սակայն եթե սկյութական միջավայրում կոթողների վրա դաշույնի պատկերումը սկսում է մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերից, ապա այլ շրջաններում հանդիպում է ավելի վաղ: Հայտնի է, որ ինչպես Մեշքին Շահրից, այնպես և Հաքարիից և այլ վայրերից հայտնաբերված մեծ թվով կոթողների վրա ևս պատկերված են դաշույն-սրեր: Խոսելով զենքի պաշտամունքի մասին՝ Ս. Բեսսոնովան նշում է, որ հայտնի է, արդյոք դա վաղ իրանական պաշտամունք է, թե սկյութներն այն փոխառել են ավելի ուշ շրջանում, սակայն անտիկ աղբյուրներում այն արդեն կապվում է սկյութների հետ¹²⁶: Ուսումնասիրելով առկա նյութը, կարելի է նշել, որ կոթողների վրա դաշույն պատկերելու ավանդույթը կարող էր ավելի վաղ լինել, ինչը առանձին դեպքերում հասնում է մինչև մ.թ.ա. 7-6-րդ (երբեմն 5-րդ) դարեր:

Կարևոր է նաև քննել կոթողների վրա դաշույնը մարմնին կրելու ձևը և դիրքը: Հնագիտական նյութերով ամբողջական հաստատում են գտնում դաշույնը կրելու ձևերը: Այսպես՝ մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերի վերջում դաշույնը պատկերվում էր արձանի կողքին՝ գերազանցապես աջ կողմում: Մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերում (Հյուսիսային Կովկասում 6-րդ դարի կեսերին) գերակշռում էր սուրը դիմացը, իսկ տեգը ձախ կոնքին պատկերելու սովորույթը, 4-3-րդ դարերում նկատվում է վերադարձ կողքից «կախելու» ձևին: Վաղ կոթողների վրա սրերը պատկերվում են նաև աջ կոնքին, ավելի հազվադեպ՝ ձախ կոնքին: Մ.թ.ա. 6-րդ դարի կեսերին հայտնվում և մ.թ.ա. 5-րդ դարում գերակշռում է

¹²⁵ Шульц П. Скифские изваяния..., с. 221.

¹²⁶ Бессонова С. О клубе оружия ..., с. 21.

կենտրոնում կախելու ձևը¹²⁷: Ինչպես ներկայացրել ենք նախորդ գլխում, Արցախի կոթողներին դաշույնը պատկերված է աջ կոնքին: Իսկ այդ դիրքը, ինչպես նշվեց, դարձյալ վաղ ավանդույթ է և հանդիպում է նախքան մ.թ.ա. 6-րդ դարը:

Երբ փորձում ենք զուգորդել Արցախի կոթողներին պատկերված դաշույնները հնագիտական գտածոներից հայտնի օրինակների հետ, երևում է, որ այսպիսի դաշույնները Հայկական լեռնաշխարհում, Անդրկովկասում և Իրանական սարահարթում գործածվել են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի երկրորդ կեսից մինչև մ.թ.ա. 8-6-րդ դարեր¹²⁸:

Պատկերագրական ևս մեկ առանձնահատկություն դարձյալ օգնում է հստակեցնել կոթողների թվագրությունը: Ե. Վլասովան, ով անդրադարձել է սկյութական կոթողների վրա եղջերագավաթի պատկերմանը, նշում է, որ եղջուրը որպես հատկանիշ հայտնվել է արձանների վրա մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերի սահմանին, կամ մ.թ.ա. 5-րդ դարի սկզբին¹²⁹: Այսինքն, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Գ. Թումանյանը, Արցախից հայտնաբերված կոթողների պատկերագրությունում եղջերագավաթի բացակայությունը կարող է հուշել, որ դրանք, հավանաբար, կերտվել են նախքան մ.թ.ա. 6-րդ դարի ավարտը¹³⁰:

Արցախի կոթողների վաղ թվագրության օգտին են խոսում ոչ միայն պատկերագրական առանձին դետալները, այլև կոթողի քանդակման տեխնիկան: Այսպես, ինչպես նշել ենք, կոթողները, որոնք հայտնաբերվել են Արցախի տարածքից, եռամաս են: Նրանք բաժանվում են երեք մասի խորակոս գոտիներով: Այսինքն՝ մարդու մարմնակազմության ռեալիստական պատկերման փորձը բացակայում է. չկա վիզ, չկա հստակ ձևավորված իրան: Վ. Օլխովսկին և Գ. Եվդոկիմովը նշում են, որ կոթողներին վզի պատկերման բացակայությունը բնորոշ է մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերին: Գլուխը, սկսելով անմիջապես ուսերից, ստեղծում է միաձուլ տպավորություն, հուշարձանին տալով միաձուլություն և փառահեղություն¹³¹: Ուշադրություն է գրավում այն փաստը է, որ արցախյան կոթողներից մի մասի վրա՝ Ակնա 1, Գյավուրկալա 1-2, Հայկաջուր 1, 2,

¹²⁷ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 73.

¹²⁸ Դաշույնների այդ տիպերի մասին առավել մանրամասն տես՝ Փիլիպոսյան Ա., Հին Արևելքի շրջանակավոր դաստակով դաշույններն ու սրերը..., էջ 14-16, 19-20:

¹²⁹ Власова Е. Скифский рог..., с. 52.

¹³⁰ Tumanyan G. The cimmerician-Scythian ..., p. 195.

¹³¹ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 56-58.

Ճանկաթաղ 1, Սալահլու 1, աչքերը չեն պատկերվել, ինչը ըստ Վ. Օլխովսկու և Գ. Եվդոկիմովի դարձյալ բնորոշ է ավելի վաղ շրջանների կոթողներին¹³²:

Այսպիսով, ամփոփելով կոթողների թվագրության քննությունը կարելի է նշել, որ նմանատիպ կոթողների քննության արդյունքում նկատելի է, որ ծավալային լուծմամբ, քանդակման տեխնիկայով և քանդակվող ատրիբուտիկայով, հետևաբար նաև ժամանակագրությամբ Արցախի կոթողները հաջորդում են Իրանից հայտնաբերված կոթողներին և նախորդում՝ սկյութականին, կամ նրա առաջին օրինակներին: Ինչպես մոտ զուգահեռների քննությունը, այնպես և քննարկվող կոթողների պատկերագրական որոշ դետալներ (ձեռքերի դիրքը, դաշույնների տիպը, եղջերագավաթի բացակայությունը) և քանդակման տեխնիկան (ուսերի և վզի բացակայություն, «փակ աչքեր» և այլն), հիմք են տալիս կոթողները թվագրել մ.թ.ա. 8-րդ դարի վերջերից մինչև մ.թ.ա. 6-րդ դարի սկիզբն ընկած ժամանակով: Այս ժամանակագրական միջակայքը չի ենթադրում նշված դարերի ընթացքում նրանց անընդմեջ գոյությունն այս շրջաններում: Ներկա քննությամբ սահմանել ենք վերին և ստորին ժամանակագրական սահմանները, որում այս կոթողները կարող էին կանգնեցված լինել: Չի բացառվում, որ կոթողների «Գյավուրկալայի» խումբը՝ Ակնա 1, Հայկաջուր 2-3, Գյավուրկալա 1-2, Սալահլու 1, Ճանկաթաղ 1 կոթողները, կանգնեցվել են համեմատաբար ավելի վաղ, քան մյուսները:

Քանդակի տեխնիկական համեստ զինանոցը, պատկերագրական սխեմատիզմն ու «ժլատությունը» հնարավորություն են տալիս հավաստել, որ ի դեմս արցախյան կոթողների, գործ ունենք մի ընդարձակ պատմամշակութային երևույթի նախնական դրսևորման հետ: Այս տեսակետից ուշագրավ են հատկապես այն նմանությունները, որ առկա են կիմմերական և վաղ սկյութական կոթողների միջև: Կարծում ենք, սա բավարար հիմք է տալիս ենթադրել, որ արցախյան կոթողները վերաբերում են բավական ընդարձակ տարածություն ընդգրկող քարե մարդակերպ կոթողների վաղ խմբին: Հավանական է, որ Արցախում այս կոթողների հայտնվելը կարող էր կապված լինել կիմմերների և սկյութների Առաջավոր Ասիա առաջին ներթափանցման հետ, ինչը տեղի է

¹³² Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 55.

ունեցել մ.թ.ա. 8-րդ դարում: Այս ցեղերի ներթափանցմանը առավել հանգամանալից կանդրադառնանք հաջորդ գլխում:

բ. Գործառույթ

Քանի որ չի հաջողվել արցախյան կոթողները վավերացնել իրենց կանգնեցման նախնական վայրում, նրանց գործառույթի հարցը պարզելու համար դարձյալ հարկավոր է դիմել զուգահեռ նյութի հետ համեմատական քննությանը:

Դեռևս Տ. Պասսեկը և Բ. Լատինինը, խորհրդային գիտության մեջ սկյութական կոթողների ուսումնասիրությամբ զբաղվող առաջին հեղինակները, փորձել են պարզել կոթողների կապը թաղման ծեսի հետ և բերել են մի շարք ազգագրական օրինակներ¹³³:

Վ. Օլխովսկին և Գ. Եվդոկիմովը նշում են, որ տարբեր վայրերից հայտնի ընդհանուր առմամբ 154 կոթողներից 33-ի դեպքում նրանց նախնական տեղադրությունը հնարավոր չի եղել փաստել տարբեր՝ հիմնականում վերօգտագործման պատճառներով: Փաստված 121 դեպքերը կապված են դամբանաբլուրային համալիրների հետ: 39 տոկոսի դեպքում արձանը հայտնաբերվել է դամբանաբլուրի գագաթին, կամ նրա թմբի միջնամասում, այդ թվում նրա գագաթի մասում: 34 տոկոսի դեպքում արձանը հայտնաբերվել է դամբանաբլուրի հատակին, 12 տոկոսի դեպքում կոթողը կամ առանձին պատվանդանը գտնվել են թալանված թաղումային խցի մնացորդներում: Ղրիմում, Հյուսիսային Կովկասում, Մերձսևծովում և այլ շրջաններում մի քանի կոթող հայտնաբերվել է պատվանդանի վրա տեղադրված: Ուստի հետազոտողները պատվանդանի հայտնաբերումն արդեն համարում են տեղում կոթողի կանգնեցման փաստ: Դամբանաբլուրներից բացի, կոթողները հայտնաբերվել են նաև հիմնահողային թաղմանը կից: Հիմնահողային թաղումներում, ակնհայտորեն, կոթողի միջոցով նշվել է թաղման վայրը: Որոշ դեպքում կոթողը պարզապես գտնվել է հիմնահողային թաղմանը շատ մոտ¹³⁴: Նշենք, որ Արցախից հայտնաբերված կոթողների դեպքում երբևէ որևէ կոթող չենք հայտնաբերել պատվանդանի մեջ դրված և պատվանդանի գործածության մասին կարող ենք միայն ենթադրել:

Հետաքրքիր է նաև, որ այն թաղումները, որոնց կապը քարե կոթողների հետ վավերացվում է, բացառապես տղամարդկանց թաղումներ են: Այս դեպքում տարիքը

¹³³ Раевский Д. Скифские каменные изваяния..., с. 41.

¹³⁴ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 41-44.

որոշիչ դեր չի խաղացել. արձանները հանդիպում են ինչպես տարեց մարդկանց (Նովովասիլևկա, դամբանաբլուր 9), այնպես և երիտասարդ ռազմիկների թաղումների վրա (Կրասնիյ պողոլ՝ դամբանաբլուր 2, թաղում 1)¹³⁵:

Շատ են պատահում վերօգտագործված կոթողներ, ինչը հնարավորություն չի տալիս քննել նրանց նախնական կանգնեցման վայրը և պայմանները: Անդրադառնալով այս դեպքերին՝ Վ. Օլխովսկին և Գ. Եվդոկիմովը նշում են, որ կոթողների վերօգտագործումը հազիվ թե թշնամու (սկյութների) նկատմամբ հաղթանակի նշան լիներ: Դեռ ավելին, երբեմն դրանք վերօգտագործվել են հենց իրենց՝ սկյութների կողմից, ինչը գուցե կապված է իրենց հավատալիքներում որոշակի փոփոխության հետ¹³⁶: Դ. Ռասսկին ևս հակված է ընդունել որոշ դեպքերում հենց իրենց՝ սկյութների կողմից կոթողի վերօգտագործման տեսությունը: Անդրադառնալով այս հարցին նա նշում է, որ ինչպես ցանկացած ծիսական արարողություն, գերեզմանային կոթողի կանգնեցումը ևս պետք է հետապնդեր սկյութական հասարակության տեսանկյունից մի քանի պրագմատիկ նպատակ. արձաններից ակնկալվում էր «գործնական» արդյունք, ձեռքբերում, որի դեպքում միայն նրա գործառույթը, կարծես թե, համարվում էր իրականացված և կոթողը կարող էր ենթարկվել երկրորդական օգտագործման¹³⁷:

Մ. Ֆրիգմանը և Ս. Լյաշկոն արձանների երկակի նշանակության վերաբերյալ հիպոթեզ են առաջ քաշել. նախ իբրև տոտեմային նշան, որը կանգնեցվում էր դամբանաբլուրի վրա և ընդգծում կապը նախնի-նախահոր հետ, և ապա իբրև զոհաբերության ծեսի մաս¹³⁸: Կոթողների այլ, նոր մեկնաբանություն է ներկայացնում Յ. Վասիլկովը, ըստ որի այս կոթողները զոհված հերոսների պատվին կանգնեցված «հերոս-քարեր» են¹³⁹:

Ըստ երևույթին թաղումների հետ են կապված նաև Մեշքին Շահրից հայտնաբերված կոթողները: Դրանց մասին հետազոտողները նշում են, որ չնայած նրանց անմիջական

¹³⁵ Раевский Д. Скифские каменные изваяния ..., с. 45.

¹³⁶ Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния..., с. 43-46.

¹³⁷ Раевский Д. Скифские каменные изваяния..., с. 42.

¹³⁸ Рагуленко С. Каменные изваяния в структуре ..., с. 62.

¹³⁹ Տես՝ Պետրոսյան Ա., Երեսուն տարի անց..., էջ 28-29:

կապը թաղումային համալիրների հետ չի փաստվել, քանի որ կոթողների մեծ մասը ժամանակի ընթացքում տեղաշարժվել է, սակայն կոթողների հարևանությամբ կան բազմաթիվ թաղումներ, որոնք վերաբերում են բրոնզեդարից ընդհուպ մինչև միջնադարն ընկած ժամանակահատվածին, հետևաբար կոթողների և այդ թաղումների միջև կապն անկասկած է¹⁴⁰:

Ինչ վերաբերում է Հաքարիից հայտնաբերված կոթողներին, ապա վերջիններիս հնագիտական համատեքստի բացակայությունը դժվարեցնում է նրանց վերջնական գործառույթը որոշելը, սակայն հետազոտողները հակված են այն մտքին, որ դրանք պատկերել են տեղական վերնախավին և տապանաքարի դեր են կատարել¹⁴¹:

Հարկ է նշել, որ դամբանաբլուրային համալիրի հետ է կապված Հայաստանից հայտնաբերված առնվազն մեկ կոթող: Խոսքը Լոռի Բերդի տուֆից պատրաստված արձանի մասին է, որը հայտնաբերվել է թիվ 63 դամբարանում: Հայաստանից հայտնաբերված մյուս կոթողների դեպքում դժվար է հստակ խոսել, քանի որ մեծ մասը պատահական գտածոներ են և զուրկ են հնագիտական միջավայրից:

Արցախի կոթողների դեպքում դեռ վաղ է խոսել դամբանաբլուրային համալիրների հետ նրանց պարտադիր կապի մասին, սակայն մի շարք հանգամանքներ թույլ են տալիս հավանական համարել նման ենթադրությունը: Այսպես՝ մեզ հայտնի է միայն Բախշուն թափա 1-9 կոթողների հայտնաբերման պայմանները և վայրը: Ըստ տվյալների, նրանք հայտնաբերվել են բլրի հարթեցման աշխատանքների արդյունքում: Կոթողները բլրի հետ ի՞նչ կապի մեջ են եղել, նրա ո՞ր մասում են գտնվել, չենք կարող վերջնական պատասխան տալ: Ինչպես արդեն նշել ենք, որոշ կոթողների հայտնաբերման շրջակայքում ևս՝ Գյավուրկալայից ոչ հեռու՝ Հայկաջուր և Նոր Մարաղա գյուղերի միջակայքում, սփռված են շուրջ 15 դամբանաբլուրներ: Հավանական է կարծել, որ սրանք ինչ-որ կերպ հարաբերվում են կոթողների հետ: Սակայն այս հարցին հնարավոր չէ վերջնական պատասխան տալ, առանց բոլոր դամբանաբլուրների հնագիտական համալիր հետազոտության:

¹⁴⁰ Ingraham M. Summers G. Stelae and settlements..., p. 74., Burney Ch. Meshkinshahr survey..., p. 156, Azarnoush M. Helwing B. Recent Archaeological Research in Iran..., p. 216-217, Piller Ch. Northern Iran in the Iron age ..., p 55-56.

¹⁴¹ Sevin V. Mystery stelae..., p.48-50.

Ամփոփելով կարող ենք եզրակացնել, որ Արցախից հայտնաբերված կոթողները, ինչպես և նրանց հայտնի զուգահեռները, ամենայն հավանականությամբ, հանդիսանում էին գերեզմանաքարեր, և/կամ պաշտամունքային սիմվոլներ, որոնք պատվանդանի մեջ կամ առանց պատվանդանի տեղակայված էին դամբանաբլուրի գագաթին կամ սրբարանի կենտրոնում, չի բացառվում նաև հիմնահողային թաղումների վրա: Այս կոթողները զուտ գերեզմանաքարեր լինելուց բացի, գուցե ունեցել են այլ գործառույթ ևս: Քանի որ կոթողները այս կամ այն կերպ հարաբերվել են քոչվոր կենսակերպ վարող ցեղերի հետ, ովքեր, մշտական բնակավայր չունեին, ուստի դրանք ինչ որ առումով նաև «սահմանաքարի», բաց դաշտում տարածքի կողմնորոշման և որոշակի ցուցիչի դեր նույնպես կարող էին կատարել: Այս կոթողները կանգնեցվել են կոլեկտիվի որևէ անդամի մահվան դեպքում: Հավանաբար խոսքը գնում է մարդու մասին, ով սոցիալական բարձր խավի է պատկանել:

Հետազոյն գործառույթը

Արցախի տարածքից հայտնաբերված որոշ կոթողներ հետազայում վերաօգտագործվել են՝ հիմնականում ծառայելով որպես շինանյութ: Դիտարկվող 22 կոթողից առնվազն հինգի դեպքում (Գյավուրկալա 1, Բախշուն թափա 9, Հայկաջուր 1, Հայկաջուր 2, Տիգրանակերտ 1) ակնհայտ է վերաօգտագործման փաստը: Սյունաձև մշակված, երկարավուն այս սալերը քարաշատ Արցախում երբեմն որպես շինանյութ որոշակի արժեք են ունեցել: Մի դեպքում դրանք օգտագործվել են սալահատակի մեջ, ինչպես դա եղել է Տիգրանակերտ 1 կոթողի դեպքում: Մեկ այլ դեպքում կոթողները թաղումների վրա են օգտագործվել (Գյավուրկալա 1, Հայկաջուր 1, 2): Ընդ որում մի դեպքում կոթողը (Գյավուրկալա 1) վավերացվել է վաղքրիստոնեական թաղման վրա, ևս երկու դեպքում կոթողները (Հայկաջուր 1, 2) հանդիպում են ավելի ուշ շրջանի՝ 19-20-րդ դարի թաղումների վրա:

Բոլոր դեպքերում ակնհայտ է, որ նրանք վերաօգտագործվել են ավելի ուշ ժամանակաշրջանում և վերաօգտագործողը վստահաբար կոթողը կանգնեցնող հանրույթը չէ: Եվ միայն մեկ դեպքում՝ Բախշուն թափա 9 կոթողի դեպքում է անհայտ մնում նրա վերաօգտագործման հանգամանքները: Կոթողի գլխի հատվածում երկու կողմից փորված է ակոս ինչ-ինչ անհայտ նպատակով կամ հավանաբար այստեղ ինչ-որ բան տեղադրելու նպատակով: Կոթողը 1980-ականներին Մարտակերտի նախկին շրջկոմի շենքի հետևից իր տան բակ է տեղափոխել Սանթրոսանց Կոլյան արդեն ներկայի տեսքով:

Չի բացառվում, որ կոթողների վերաօգտագործումը նաև պատահական բնույթ կրեր: Գ. Թումանյանը գտնում է, որ դրանց վերաօգտագործումը շատ բնական երևույթ էր: Վերջիններս տեղադրվում էին դամբանաբլուրների վրա և հետևաբար նրանք առաջինն էին ենթակա հայտնաբերման (երկրագործական և այլ բնույթի աշխատանքների ընթացքում), երկրորդական օգտագործման, տեղափոխման, ջարդման կամ ոչնչացման¹⁴²:

¹⁴² Tumanyan G. The Cimmerian-Scythian Sepulchres ..., p. 195.

գ. Իմաստաբանություն

Թաղման համալիրների հետ կոթողների հնարավոր կապը պարզելուց հետո փորձենք պարզել, թե ում են դրանք պատկերել: Այս հարցի վերաբերյալ կան բազմաթիվ տեսակետներ: Ըստ տարբեր կարծիքների դամբանաբլուրի գագաթին կանգնեցված կոթողը պարզապես պատկերել է ցեղի մահացած անդամին, երբեմն գուցե հերոսին, ռազմիկին կամ նախահորը: Ամենայն հավանականությամբ, մարդակերպ այս կոթողները իրենց մեջ կրում էին համաշխարհային սյան և այդ գաղափարի տակ տեղավորվող առասպելական աշխարհի մասին պատկերացումները ևս, ինչը կփորձենք ներկայացնել ստորև:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե ում էին պատկերում Մեշքին Շահիրից հայտնաբերված արձանները, Չ. Բարնեյը նշում է, որ դրանք պատկերում են մահացած զինվորներին, նրանց ընկերոջը կամ թշնամուն¹⁴³: Նման տեսակետը շատ հավանական է, հատկապես եթե նկատի ունենանք, որ մահացածի հետ միասին նրա կողմից սպանած «թշնամու» զինվորների քանակով սյուն կանգնեցնելու սովորույթը հանդիպում է նաև ավելի ուշ շրջանում: Այսպես, խոսելով Կասպից ծովից մինչև Չինական մեծ պատ և Ալթայից մինչև Տյան Շան ընկած տարածքում հայտնաբերված 6-7-րդ դարերով թվագրվող կոթողների մասին չին ժամանակագիր Սույշուի (6-7-րդ դարեր) տեքստում կարդում ենք. «...շինության մեջ, որը կառուցվում էր մահացածի գերեզմանի մոտ, դնում էին մահացածի պատկերը և մարտի նկարագրությունը, որում նա զոհվել է: Եթե նա սպանում էր մեկ մարդու, դնում էին մեկ քար: Նրանց մոտ քարերի թիվը հասնում էի հարյուրի, անգամ հազարի»: Մ. Խալիլովը նշում է, որ Ճանկաթաղից հայտնաբերված կոթողների շրջակայքում սփռված են եղել մեծ թվով տափակ սալեր¹⁴⁴: Գուցե սա ևս կապված է եղել նման մի ծեսի կամ սովորության հետ:

Չնայած գրեթե կասկած չկա, որ տափաստանային մշակույթի վկաները՝ այս արձանները, ծառայել են որպես տապանաքարեր, սակայն հանդիպում են դեպքեր, երբ արձանները նաև այլ նպատակով են գործածվել: Որոշ դեպքերում արձանները

¹⁴³Burney Ch. Meshkinshukr survey..., p. 156.

¹⁴⁴Халилов М. Антропоморфные каменные изваяния ..., с. 100-104.

հայտնաբերվել են դամբանաբլուրի այն խցում, որտեղ մահացածին զոհ է մատուցվել: Ս. Բեսսոնովան նշում է, որ այս սյուժեի զուգահեռը նկատվում է նարտական էպոսում. «Սիրդոնան մահացած Սոսլանի ոտքերի առաջ է դնում նրա թշնամուն: Այսինքն տապանաքարային հուշարձանի փոխարեն, մարդակերպ արձանները երբեմն կարող էին պատկերել մահացածի «ծառային», երբեմն նաև թշնամուն»¹⁴⁵:

Հետազոտողների մեծ մասը գտնում է, որ շատ հավանական է, որ նմանատիպ սկյութական կոթողները պատկերել են ցեղի առաջնորդին կամ նախահորը, թագավորի, հերոսի կամ որևէ աստծո: Ըստ Բ. Գրակովի, կոթողներում մարմնավորված է մահացածի հերոսացված կերպարը: Մ. Արտամոնովը, հենվելով որոշ կոթողների ընդգծված ֆալակերպության վրա, նշում է, որ «սկյութական քանդակները իրենցից ներկայացնում են, իհարկե, ոչ թե կոնկրետ անձանց դիմանկար, այլ նախնու ընդհանրացված կերպարը՝ սկյութների միֆոլոգիական նախնուն» և դրանք կապում է սկյութական հայտնի նախահոր՝ Տարգիտայի հետ¹⁴⁶:

Կոթողների՝ որպես հիշատակի օբյեկտի և առասպելական գործառույթի համակցման փորձ է հանդիսանում Պ. Շուլցի հիպոթեզը: Ըստ նրա, սկյութական արձանները ծագել են սկյութական քոչվոր միջավայրում նախնու պաշտամունքի հիմքի վրա և կապված են նրանց թաղման ծեսի հետ, ինչը նպատակ ուներ սկյութների գիտակցության մեջ զարգացնել ընդհանուր համայնքի ծագման գաղափարը և կենդանի մարդկանց հիշողությունում ամրապնդել մահացածի կամ զոհված առաջնորդի կերպարը¹⁴⁷: Համաձայնելով Մ. Արտամոնովի հետ, նա հակված է վաղ կոթողները մեկնաբանել իբրև «տղամարդկային ուժի ընդգծված նշաններով զինված հերոս-նախահոր կերպար»: Ավելի ուշ, ըստ Պ. Շուլցի՝ «նախնու կերպարին փոխարինելու է գալիս նոր՝զորապետ-ռազմական առաջնորդի և հերոսի կերպարը, ինչը տեղի է ունենում դեմքի պատկերման անհատականացման հաշվին»¹⁴⁸:

¹⁴⁵ Бессонова С. Религиозные представления..., с. 79.

¹⁴⁶ Артамонов М. Антропоморфные божества в религии скифов, АСГЭ, вып. 2, Ленинград, 1961, с. 82.

¹⁴⁷ Шульц П. Скифские изваяния..., с. 226.

¹⁴⁸ Раевский Д. Скифские каменные изваяния..., с. 41.

Անդրադառնալով հերոսի պաշտամունքին Ս. Բեսսոնովան նշում է, որ այն սկյութական հասարակությունում ավելի մեծ հասարակական նշանակություն ուներ, քան նախնու պաշտամունքը: Չնայած հերոսի և նախահոր փոխադարձ կապին, հերոսի պաշտամունքն ունի մի քանի սկզբունքային տարբերություն. պարտադիր չէր, որ հերոսը արյունակցական կապ ունենար երկրպագող ցեղի հետ: Այդ պատճառով հերոսի երկրպագումը առավել բնութագրական է էթնիկ խառը կազմով քոչվոր բնակչության համար: Հերոսի պաշտամունքի մեջ է մտնում ինչպես ցեղակից հերոսների, պատմական-կիսաառասպելական անհատների, այնպես և իրական նախնու, առանձին ցեղերի առավել հզոր կամ ռազմական խիզախությամբ հայտնի դարձած անհատների երկրպագումը¹⁴⁹: Ըստ Ս. Բեսսոնովայի, նահապետական նախնու պաշտամունքի հիմքում ոչ այնքան հոգեբանական երևույթ էր (վախ մահացածի առջև), որքան սոցիալական: Հասարակությունը այդպիսով փորձում էր ցույց տալ ցեղի առաջնորդի և նրա ընտանիքի բռնապետական և սոցիալական դերի գերազանցությունը¹⁵⁰:

Ն. Ելագինան փորձել է կոնկրետացնել արձանների վրա քանդակվածների սոցիալական պատկանելությունը: Նա կարծում է, որ կոթողների վրա ներկայացված ատրիբուտների շարքը հիմնականում համապատասխանում է սկյութական առասպելում դինաստիական սկյութներին բնորոշող ատրիբուտներին և այդ պատճառով ենթադրում է, որ «կոթողները պատկերում են մահացած թագավորին իր ատրիբուտներով, որոնք, ի նշան թագավորական իշխանության, նրանց նվիրել են աստվածները»¹⁵¹:

Ե. Պոպովան մի փոքր ընդլայնում է կոթողների վրա պատկերված մարդկանց շարքը, նրանցում տեսնելով ոչ թե արքայի, այլ ցեղային առաջնորդի: Ի հակակշիռ Ն. Ելագինոյի կարծիքին, նա, հենվելով կոթողների աշխարհագրության և ժամանակագրության վրա, ենթադրում է, որ թագավորական իշխանության ուժեղացման և ցեղային առաջնորդի դերի թուլացմանը զուգահեռ կոթողները սկսում են անհետանալ¹⁵²: Ա. Մելյուկովան հատուկ ուշադրություն է դարձրել կոթողների այն

¹⁴⁹ Бессонова С. Религиозные представление скифов, Киев, 1983, с. 79.

¹⁵⁰ Бессонова С. Религиозные представление..., с. 62.

¹⁵¹ Елагина Н. Скифские антропоморфные стелы Николаевского музея, СА, 1959, № 2, Москва, с. 195-196.

¹⁵² Попова Е. Об истоках традиций ..., с. 120-121, Раевский Д. Скифские каменные изваяния ..., с. 41.

առանձնահատկության վրա, որ ակինակի պատկերումը առավել հաճախ պատկերվող ատրիբուտն է: Համաձայն Հերոդոտոսի¹⁵³ (իսկ նրա վկայություններն այս հարցի շուրջ կարևոր են), ակինակը Սկյութիայում համարվում էր ռազմի աստծո կուռքը, որը նույնական է հելլենական Արեսին, որի պաշտամունքը ևս եղել է երկաթե սուրը: Սկյութները յուրաքանչյուր շրջանում շրջանաձև կանգնեցնում էին այսպիսի սրբարաններ նվիրված Արեսին: Լեռան գագաթին քառանկյուն հրապարակ էր պատրաստվում, որը երեք կողմերից անհասանելի էր, չորրորդ կողմից բաց էր: Յուրաքանչյուր այսպիսի բլրին մեկ սուր էր ամրացվում, որին յուրաքանչյուր տարի զոհեր էին մատուցում¹⁵⁴: Ելնելով այս տեղեկություններից՝ Ա. Մելյուկովան ենթադրում է, որ հենց այս աստվածությունն է պատկերված սկյութական կոթողների վրա և հավանական է համարում, որ դրանք հարկ է մեկնաբանել իբրև աստծո պատկերներ¹⁵⁵:

Ինչ վերաբերում է կոթողների վրա պատկերված կերպարին, ապա նշենք, որ բոլոր տեսակետներն ունեն բավական համոզիչ պնդումներ: Կարծում ենք, առանց հերքելու մյուսները, պետք է համաձայնել կերպարների բոլոր թվարկվող մեկնաբանությունների հետ: Բանն այն է, որ քարե մարդակերպ կոթողների ավանդույթը որոշ ընդհատումներով և փոփոխություններով գոյատևել է գրեթե մեկ հազարամյակ: Եվ այդ ամբողջ ընթացքում նրանք, բնական է պատկերագրությանը զուգահեռ կրել են նաև իմաստաբանական փոփոխություններ: Չի բացառվում, որ արձանները սկզբնական շրջանում պատկերել են նախահորը կամ ցեղի առաջնորդին, իսկ ավելի ուշ շրջանում՝ պետական կազմավորումների և նոր գաղափարաբանության առաջացման արդյունքում, ցեղի առաջնորդ-նախահորը փոխարինելու է գալիս թագավորի կերպարը¹⁵⁶: Հավանաբար ժամանակի ընթացքում այս շղթան լայնանում է և ցեղի-առաջնորդից, նախահորից և թագավորից բացի, արձանների վրա սկսում են պատկերվել նաև հերոսները: Հերոսի գաղափարը սկզբնական շրջանում ուղղակիորեն կապված էր նախահոր-առաջնորդի հետ, և սրանք միմյանցից չէին առանձնացվում: Իսկ ավելի ուշ շրջանում հերոսի

¹⁵³ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից..., էջ 59-62:

¹⁵⁴ Бессонова С. О клубе оружия у скифов..., с. 3.

¹⁵⁵ Мелюкова М. К вопросу о природе ..., с. 89-98.

¹⁵⁶ Граков Б. Скифы, Москва, 1971, с. 120-124.

կերպարի մեջ մտնում էին ռազմական արշավանքների ժամանակ աչքի ընկնած ռազմիկները: Գրեթե բոլոր տարածաշրջանների կոթողներն ունեն զենքի՝ իբրև ռազմական ուժի խորհրդանշանի պատկերում: Չնայած արձաններին տրվում էին տոտեմային ֆունկցիաներ և նրանց միջոցով իրականացնում էին որոշակի ծեսեր, սակայն նրանք աստծո գաղափար իրենց մեջ չէին կրում և կապված չէին աստվածների պաշտամունքի հետ¹⁵⁷:

Հայտնի է, որ ցանկացած հին արվեստ իրենից ներկայացնում է նշանների գաղափարապես հագեցած համակարգ, ինչն ավելի բարդ է, քան պարզապես էսթետիկական հաճույքը բավարարելու միջոց: Հին հասարակությունները խիստ գաղափարականացված էին, ուստի այս կոթողների վրա ամեն ինչ կողավորված է եղել, օրինակ՝ սրի պատկերումը, ձեռքերի դիրքը, ընդգծված եռամասնությունը և այլն: Մարդա և ֆալլաձևության համապատասխան համակցումը փաստում է նրանց իմաստաբանական բարդ տեսակի մասին: Ուստի արձանների գաղափարաբանությունը հասկանալու համար հարկավոր է քննարկել և հասկանալ նրանց վրա պատկերված դետալներն առանձին-առանձին:

Նախ անդրադառնանք կոթողների վրա դաշույնի պատկերմանը: Հետաքրքրական է ինչպես նրանց պատկերման փաստը, այնպես և նրանց տիպաբանությունը, «մարմնին» ամրացված դիրքը և այլն: Դաշույններ հանդիպում ենք տարածաշրջանում հայտնի բոլոր արձանների վրա: Սա մի դետալ է, որը միավորում է բոլոր արձաններին: Իհարկե սկյութական քոչվոր ցեղերի մեջ ակինակի պաշտամունք գոյություն ուներ: Գուցե այս պատկերումը դրա դրսևորումներից մեկն է, և որոշ արձանների վրա նրանց պատկերումը ցուցում է մահացածի սոցիալական դիրքը կամ զբաղմունքը: Սակայն չի կարելի կոթողների վրա դաշույնի պատկերումը համարել զուտ սկյութական դրսևորում: Հայտնի է, որ ինչպես Արցախից (Բախշուն թափա 1, 5, 6, 7, 9), այնպես և Մեշքին Շահրից, Հաքարիից և այլ վայրերից հայտնաբերված արձաններից մի մասի վրա ևս պատկերված են դաշույններ: Կարծում ենք, որ սա հնդեվրոպական կամ հնդիրանական սովորույթ է, որը ժառանգել են նաև սկյութները: Ամենայն հավանականությամբ, զենքի նման

¹⁵⁷ Бессонова С. Религиозные представления ..., с. 79.

պաշտամունք ունեցել են նաև այն ցեղերը, ովքեր կանգնեցրել են այս կոթողներն Արցախում: Հետևաբար դաշույնների պատկերումը Արցախի կոթողների վրա խոսում է այն կրողի սոցիալական բարձր դիրքի, հասարակության մեջ նրա ունեցած կարևոր գործառույթի մասին:

Հետաքրքրական է Արցախի կոթողներին պատկերված ձեռքերի դիրքը. բոլոր դեպքերում ծալած են կրծքին, դաստակները պարզած են դեպի վեր: Կ. Քուշնարյովան նշում է, որ դա պատկերում է աստվածությանը նվիրված աղոթքի դիրքը¹⁵⁸: Որոշ կոթողների դեպքում ձեռքերի այս դիրքը ժամանակի ընթացքում ծիսական-պաշտամունքային գործառույթից վեր է ածվում նաև այլ գործառույթի: Այսպես՝ Պ. Կարապինինը (13-րդ դար), անդրադառնալով ուլգուրական ցեղերի կողմից կանգնեցված կոթողներին, նշում է. «Մահացածի հիշատակին կանգնեցված այս բոլոր արձանների ձեռքերը պարզած էին դեպի վեր, որտեղ թաս կամ բաժակ էր տեղադրվում: Վերոհիշյալ կոթողներին նրանք մատուցում էին առաջին հերթին որևէ անասունի կաթ և ամեն անգամ, երբ նրանք անցնում էին ճաշի կամ որևէ բան խմելու, նախևառաջ կոթողներին «մաս էին մատուցում» ուտելիքից և խմիչքից, ամեն անգամ, երբ նրանք սպանում էին որևէ գազանի, սիրտը ինչ-որ կերպ մատուցում էին արձանին¹⁵⁹»:

Հետաքրքիր է նաև ձեռքերի դիրքի վերաբերյալ մեկ այլ մեկնաբանություն, որը վերաբերում է Հաքարիից հայտնաբերված կոթողներին: Լ. Սոկոլովան նշում է, որ բոլոր արձանների համար պարտադիր է ձեռքերը արմունկներում ծալած դիրքը, ընդ որում, աջ դաստակը պահում է փոքրիկ կլոր առարկա, իսկ ձախ ասի մեջ սեղմում է իրանին ակնհայտ ուրվագծված ինչ-որ բան: Դատելով մի քանդակի վրայի պատկերումից՝ նրանց ձեռքում գտնվում է կաշվե տիկ՝ ամենահարմար անոթը քոչվորի համար: Այսպիսով, աջ դաստակը սեղմած պահում է տիկի վիզը, որը հաճախ ձևավորված է ոսկրե կամ մետաղե սոնակով-խցանով, որը թույլ է տալիս ապահով փակել պարունակությունը: Ձախ սեղմած ասի, տիկը սեղմել է իրանին և ցույց է տալիս, որ այն դատարկվել է: Հետևաբար, կոթողի վրա կյանքը համեմատվում է լիքը անոթի հետ, իսկ մահը՝ դատարկ: Ըստ

¹⁵⁸ Халилов М. Каменные изваяния Азербайджана..., с. 14.

¹⁵⁹ Кызласов Л. О значении древнетюркских ..., с. 26-27.

հետազոտողների, վաղ շրջանում և միջնադարում այսպես պատկերում էին հերոսի հետմահու խնջույքը¹⁶⁰:

Ձեռքերի ծալած դիրքի վերաբերյալ մեկնաբանությունները բազմազան են: Սակայն ակնհայտ է, որ ձեռքերի այս դիրքը նախ և առաջ կապված է ծիսական ինչ որ արարողության հետ: Ինչպես նշեցինք, Արցախի կոթողներին ձեռքերի դաստակները վեր են պարզված և ծալած կրծքին, սակայն նրանք որևէ իր չունեն իրեն ձեռքերում: Կարելի է ենթադրել, որ այն կամ ծիսական ինչ-որ դիրքի արտացոլում է, որը կարող էր ներառել նաև ուտելիքով կամ հեղուկով լցրած թասի կամ նման ատրիբուտների մատուցում-մատուցվական իմիտացիա: Կոթողների վրա ձեռքերի քանդակման նման լուծում հանդիպում ենք նաև հետագայում Թուրքմենստանում¹⁶¹:

Արցախից հայտնաբերված կոթողների ծիսական-առասպելական գործառույթի մասին է խոսում պատկերագրական ևս մեկ դետալ: Բոլոր կոթողները, ինչպես նշել ենք, հստակ եռամաս են: Նրանք բաժանվում են երեք մասի երկու խոր ակոսների՝ գոտիների միջոցով: Ընդ որում, եթե գլուխը իրանից բաժանող ակոսը պարզապես մարմնի երկու տարբեր մասերը պատկերելու քանդակային միջոց է, ապա իրանը ներքնամասից բաժանող ակոսը գուցե կատարում է նաև գոտու ֆունկցիոնալ դեր, որտեղ ամրացված է նաև պատյանի մեջ դրված դաշույնը: Գոտու պատկերումը այս կոթողների վրա հավանաբար ունեցել է ինչպես գործածական, այնպես և առասպելական ընկալում: Անդրադառնալով հնդեվրոպական հասարակություններում գոտու առասպելական ընկալմանը, Ս. Հարությունյանը նշում է, որ գոտիներով «մարմինը» բաժանում էին երեք մասի, ինչը խորհրդանշում է նաև աշխարհի եռամասնությունը: Երբ նկատի է առնվում տիեզերքի եռամաս ուղղաձիգ կառուցվածքը և այն համադրվում մարդկային մարմնի եռամաս կազմությանը (գլուխ, իրան, ոտքեր) ապա նկատելի է, որ մարդու գլուխը համապատասխանում է երկնքին, իրանը մեջքով՝ միջնաշխարհին, երկրին, իսկ ներքնամասը (ոտքերը)՝ ստորերկրային: Այնպես որ, մեջքը խորհրդանշում է միջնաշխարհը՝ ուղղաձիգ տիեզերքի մեջտեղը, կենտրոնը: Տիեզերակազմական նման

¹⁶⁰ Соколова Л. Антропоморфные стелы Хаккари ..., с. 281.

¹⁶¹ Худяков Ю. Комиссаров С. Каменные изваяния и оленные камни..., с. 171-172.

պատկերացման դեպքում հասկանալի է դառնում մեջքը պարուրող գոտու նախնական իմաստը¹⁶²:

Այս կոթողների իմաստաբանությունն հասկանալու համար դիմենք նաև հնդիրանցիների տիեզերաբանական կոնցեպցիային: Հայտնի է, որ արխայիկ մարդու աշխարհայացքի ձևավորման վրա հատուկ դեր է խաղացել տիեզերական կարգի մասին պատկերացումը: Տիեզերական կարգի հիմնական դրսևորումներից մեկը կառուցվածքայնությունն է, տարածության ինչպես հորիզոնական, այնպես էլ ուղղահայաց «կազմակերպվածքը»: Այդ կառուցվածքը հիմնական առասպելական տիեզերական մոդելն է: Մեզ ներկա պահին հետաքրքրում է նախևառաջ այս մոդելի այն ասպեկտները, որոնք կապված են տիեզերքի ուղղահայաց կառուցվածքի հետ: Տիեզերքի բաժանումը վերին աշխարհի՝ երկնայինի, միջինի՝ մարդկանց բնակավայրի և ներքևի՝ ստորերկրյայի, իր արտահայտումն է գտել առասպելաբանությունում, տիեզերաբանությունում, բազմաթիվ ազգերի արվեստում և ըստ էության արխայիկ մշակույթների համար կազմում է ունիվերսալ բնութագիր և կնքված է ինչպես բանավոր, այնպես և պատմագրական հուշարձաններում և հավանաբար արտացոլվում է այս մարդակերպ կոթողներում ևս¹⁶³:

Այդպիսի մեկնաբանման մեկ, ընդ որում ավելի հայտնի օրինակ է հանդիսանում ծառը, որի սաղարթը համապատասխանում է երկրային աշխարհին, բունը՝ միջին, իսկ արմատները՝ ստորերկրյա աշխարհին: Սա առիթ է տվել այս ամբողջ կոնցեպցիան անվանելու տիեզերաբանական «կենաց ծառի կոնցեպցիա»: Միևնույն ժամանակ լայն տարածված է և «տիեզերական աշխարհը մարդու մարմնին համադրելու պատկերացումը», այնպես, որ տիեզերքի տարբեր մասեր համապատասխանում են մարդու մարմնի որևէ մասին: Այլ կերպ ասած, ցանկացած տարածական հարաբերություններ իմաստավորվում են մարդկային մարմնի կատեգորիայում և կարող են արտահայտված լինել անատոմիական կոդով¹⁶⁴:

Տիեզերաբանական խնդիրներին մեծ ուշադրություն է հատկացրել Մ. Բախտինը: Նա ցույց է տալիս, որ «վերևը» և «ներքևը» այստեղ ունեն հստակ և խիստ տեղագրական

¹⁶² Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն ..., էջ 213-214:

¹⁶³ Տե՛ս՝ Cassirer E. The Philosophy of symbolic forms, vol. 2, New Haven, 1955, p. 281-314.

¹⁶⁴ Раевский Д. Скифские каменные изваяния..., с. 51.

նշանակություն: Վերևը՝ երկինքն է, ներքևը՝ երկիրը. իսկ երկիրն էլ ենթադրվող սկիզբն է և ամենի ծնունդի սկիզբը (մայրական գիրկը): Հենց մարմնական ասպեկտում, որը ոչ մի տեղ հստակ չի առանձնանում տիեզերականից, վերևը՝ դեմքն է (գլուխ), ներքևը՝ վերարտադրողական օրգանները, փորը և հետույքը¹⁶⁵: Այժմ հասկանալի է, թե ինչու հենց քարի սյան մարդակերպացումը նման լայն տարածում է գտել և դարձել է այսքան կենսունակ: Գուցե պատահական չէր նաև կոթողի պատրաստման նյութը՝ քարը: Ճիշտ է, այն ունի կարևոր գործնական նշանակություն՝ ժամանակի ընթացքում չի կորչում, ուշ է մաշվում է այլն, սակայն քարը իր մեջ կրում է մի քանի իմաստային ածանցյալ. առաջին հերթին, հանդես է գալիս իբրև ամպրոպի և հողի աստվածություն անձնավորող կերպար, երկրորդ՝ ներկայացված է իբրև զոհասեղան, երրորդ՝ հանդես է գալիս իբրև աշխարհների միջև կապող օղակ, իբրև կենաց ծառի մեկ համարժեք:

Դ. Ռաևսկին այս համատեքստում հիշատակում է նաև հյուսիսամերիկյան մի սովորություն: Ըստ նրա, հյուսիսամերիկյան հնդկացիների մոտ առաջնորդի մահվան դեպքում հայտարարվում էր, թե «կոտրվել է համաշխարհային ծառը», որ «այն ընկել է գետնին» և այլն:

Ահա այս բոլոր թվարկվածների համադրությունը թաղումային օբյեկտը վեր էր ածում բարդ համակարգային համալիրի, որը համապատասխանում է արխայիկ աշխարհի մոդելի՝ «համաշխարհային լեռան» կարևոր էլեմենտներից մեկին: «Համաշխարհային լեռը» ծիսական օբյեկտ է, քանի որ գտնվում է աշխարհի կենտրոնում և նրա միջով է անցնում համաշխարհային սյունը, որը միավորում է աշխարհաստեղծման բոլոր գոտիները¹⁶⁶:

Թաղումային համալիրը իրենից ներկայացնում է կորգանային, կուրգանից դուրս և մերձկուրգանային կառույց, որոնք ուղղված են մահացածի թաղման իրականացմանը: Այստեղից ակնհայտ է, որ կուրգանը, իբրև արհեստականորեն ստեղծված օբյեկտ, ծիսական արխետիպի նյութականացումն է, որում փոխկապակցվում է աշխարհի եռամաս մոդելը: Տիեզերքի եռամասնության՝ կուրգանային համալիրի հետ տեղայնացման

¹⁶⁵ Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса, Москва, 1965, с. 26.

¹⁶⁶ Рагуленко С. Каменные изваяния в структуре ..., с. 64-65.

դեպքում ստորին աշխարհը համապատասխանում է կուրգանի ստորին հատվածին, միջինը՝ կուրգանին և վերինը՝ կուրգանային թմբի գագաթին: Այսպիսով կուրգանի գագաթը անկասկած դառնում է ծիսական վայր և պաշտամունքի օբյեկտ, որտեղ և հիմնականում կանգնեցվում էր մարդակերպ կոթողը¹⁶⁷:

Համադրելով եղած տեսակետները կարելի է նշել, որ զորապետ-ռազմական առաջնորդի և/կամ հերոս-ռազմիկի պատկերումն ամենահավանականն է Արցախի կոթողների համար: Այս կոթողները կանգնեցնողներն ունեցել են նաև հարուստ առասպելական ընկալումներ՝ հիմնականում տիեզերքի եռամասնության, տիեզերական սյան կամ ծառի վերաբերյալ: Կոթողները իրենց մեջ կրում են աշխարհաստեղծման ընդհանրացված պատկերացումները՝ պատկերելով առասպելական կենտրոնական տարրը՝ ուղղահայաց առանցքը (աշխարհի առանցքը, համաշխարհային սյունը, ծառը, ֆալլոսը և այլն):

¹⁶⁷ Рагуленко С. Каменные изваяния в структуре ..., с. 80- 81.

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍԸ

ա. Կիմերները և սկյութներն Արցախում և Ուտիքում. հայտնվելն ու սփռումը, քաղաքական պատմություն

Հին Արևելքում մ.թ.ա. 8-7-րդ դարում տեղի ունեցան մի շարք նշանակալի իրադարձություններ, որոնք կարևոր դեր խաղացին ոչ միայն այս տարածաշրջանի, այլև հարևան շրջանների վրա: Այս իրադարձությունները մեծապես կապվում են կիմերական ու սկյութական ցեղերի ներթափանցման հետ¹⁶⁸: Կիմերների վերաբերյալ առաջին հիշատակությունները վերաբերում են Ուրարտուի թագավոր Ռուսա 1-ի և Ասորեստանի թագավոր Սարգոն 2-րդի թագավորության ժամանակներին, իսկ սկյութները հիշատակվում են մի փոքր ավելի ուշ՝ Ասորեստանի արքա Ասարհադոնի թագավորության սկզբում (680-669թթ.)¹⁶⁹: Կիմերները և սկյութները պատմական թատերաբեմում հայտնվեցին այն ժամանակ, երբ լայն գործածում էր ստանում երկաթը: Մ.թ.ա. 7-րդ դարում արտադրության մեջ տեղի է ունենում երկաթե մետաղագործության ամբողջական հաղթանակ՝ բրոնզի նկատմամբ: Ըստ Բ. Տեխովի՝ սկյութական ժամանակաշրջանի երկրորդ կարևոր իրադարձությունը քոչվոր անասնապահության առաջացումն էր, որը զարգանում էր հովվականից առանձին և տարբերվում էր իր առանձնահատկություններով¹⁷⁰:

Հստակ չէ, արդյոք «սկյութ» անվան տակ մտնում է մեկ ցեղ, թե դա մի քանի ցեղերի ընդհանրացված անվանումն է: Հետազոտողները կարծում են, որ Հերոդոտոսը, ով թողել է սկյութների մասին առաջին հիշատակությունները, հավանաբար «սկյութ» անվան տակ միավորել է կենցաղով, մշակույթով կամ կենսակերպով իրար մոտ ապրող ցեղերին: Այս հարցը դեռ վերջնական պատասխան չի ստացել: Ըստ Ի. Դյակոնովի՝ «սկյութ» է կոչվել իրանական ցեղերից միայն մեկը, որը մ.թ.ա. 7-րդ դարում բնակվել է Հյուսիսային

¹⁶⁸ Погребова М. Раевский Д. Ранние скифы и Древний Восток, Москва, 1992, с. 25.

¹⁶⁹ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 287:

¹⁷⁰ Техов Б. Скифы и Центральный Кавказ VII-VI вв. до н. э., Москва, 1980, с. 5.

Կովկասում և այնուհետև ներխուժել է Առաջավոր Ասիա: Հերոդոտոսի հիշատակության շնորհիվ հանրաճանաչ դարձած այդ ինքնանունը հույները հետագայում հավանաբար տարածել են հյուսիսային քոչվոր ցեղերի վրա ընդհանրապես¹⁷¹: Սկյութները, ամենայն հավանականությամբ, բաժանվել են ցեղերի, սակայն Հերոդոտոսի և հույների համար առհասարակ կարևոր էր ոչ թե նրանց հասարակական կազմակերպվածքը, այլ տնտեսական զբաղմունքի ուղղվածությունը: Հերոդոտոսը չէր կասկածում, որ սկյութները կազմում են մեկ ցեղ և հարևան ոչ սկյութներից առանձնանում են կենսակերպով, սովորույթներով և լեզվով¹⁷²: Կիմերների և սկյութների փոխհարաբերությունների մասին կան բազմաթիվ տեսակետներ: Չնայած Հերոդոտոսը նրանց հիշատակում է իբրև թշնամիներ, սակայն հետագոտողների մեծ մասը հակված է այդ կարծիքը համարել թերի և նրանց համարել է դաշնակիցներ: Քաղաքական դաշնակցությունից զատ, հարկ է հասկանալ, թե ինչպիսի մշակութային կապեր են ունեցել այս ցեղերը: Անդրադառնանք երկու ցեղերի մշակութային կապի և մասնագիտական գրականությունում նրանց ընդհանուր մշակույթի անվանակոչման խնդրին:

Ի. Մեդվեդևսկայան, ով կիսում է սկյութների և կիմերների միջև մշակութային մերձեցման կարծիքը ընդհուպ մինչև նրանց հնագիտական մշակույթը չտարբերակելու աստիճան, ենթադրում է, որ այն հուշարձանները, որոնք հայտնաբերվել են Ուրարտուի տարածքից, Մարաստանում և արևելյան Լուրիստանում, հարկ է համարել կիմերական, իսկ մերձուրմիյան շրջաններից հայտնաբերվածները՝ սկյութական: Ա. Իվանչիկը այդպիսի տարբերակումը բավական տարօրինակ է համարում, գտնելով, որ գրավոր աղբյուրները Մանայում փաստում են ոչ միայն սկյութների, այլև կիմերների ակտիվ գործունեություն: Միևնույն ժամանակ Մարաստանի տարածքում փաստված է ոչ միայն կիմերների, այլև սկյութների գործունեությունը: Ինչ վերաբերում է Ուրարտուի տարածքից՝ հատկապես երկրի հյուսիսից և արևելքից հայտնաբերված հուշարձաններին,

¹⁷¹ Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների ..., էջ 33, Дьяконов И. История Мидии, Москва-Ленинград, 1956, с. 242.

¹⁷² Артамонов М. Киммерийцы и скифы..., с. 82.

ապա այստեղ նույնպես կարելի է ենթադրել երկու ժողովուրդների ներկայությունը: Ամեն դեպքում սկյութների ներկայությունը հուրուշկիայի տարածքում հայտնի է¹⁷³:

Ի. Կուկլինան նշում է, որ առանձնացնել կիմերական հուշարձանները սկյութականից ներկա իրավիճակում դեռևս հնարավոր չէ¹⁷⁴: Բ. Պիոտրովսկին դեռևս 1939 թ. «Ուրարտու» գրքում գրում է, որ ««սկյութներ» տերմինի տակ հարկավոր է հասկանալ ցեղային համախումբ, որոնք կապված են զարգացման նույնական մակարդակով¹⁷⁵»: Իր «Անդրկովկասի հնագիտություն» լեկցիաների կուրսում հեղինակն ընդգծում է, որ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի երկրորդ քառորդում Անդրկովկասը մտել է հասարակական զարգացման նոր մակարդակ, որը կարելի է անվանել «սկյութական»: Անդրկովկասի մշակույթում մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերում նա հստակ դիտարկում է երեք տարրեր՝ տեղական, հինարևելյան և սկյութական¹⁷⁶: Բ. Պիոտրովսկին ավելացնում է, որ Առաջավոր Ասիայի հին հուշարձանների շարքում հնարավոր չէ սահմանել ոչ մի «հստակ համալիր, կապված կիմերների կամ սկյութների հետ», սակայն կարելի է առանձնացնել առարկաների մի խումբ, որոնք կապված են կիմերա-սկյութական մշակութային ընդհանրությանը: Այդպիսիներից հետազոտողն ընդգծում է սկյութական տիպի նետասլաքները, թռչնի և ոչխարի գլխի ձևով գոտիների ճարմանդը և այլն¹⁷⁷:

Ս. Դուդարևը իր բավական լուրջ և ֆունդամենտալ հոդվածում առանձնացնում է կիմերների Առաջավոր Ասիա ներխուժման երկու փուլ և ենթադրում, որ կիմերների «երկրորդ փուլի» (սկսած մ.թ.ա. 7-րդ դարի 70-ական թվականներից) հնագիտական մշակույթը կարելի է համարել վաղսկյութական: Սակայն այս տեսությունը բավարար համոզիչ չէ Ա. Իվանչիկի համար, ով նշում է, որ նախևառաջ կասկած է հարուցում հենց կիմերական երկու փուլների ներխուժման միտքը¹⁷⁸:

¹⁷³ Иванчик А. Киммерийцы и скифы, Москва, 2001, с 17.

¹⁷⁴ Куклина И. Этногеография Скифии по античным источникам, Ленинград, 1985, с. 130-131.

¹⁷⁵ Пиотровский Б. Скифы и Древний Восток..., с. 158.

¹⁷⁶ Пиотровский Б. История и культура Урарту, Ереван, 1944, с.129-130.

¹⁷⁷ Туманян Г. Б. Б. Пиотровский- О присутствии киммерской и скифской культур на Армянском Нагорье, Б.Б. Пиотровский и археология, Ереван, 2014, с. 113-114.

¹⁷⁸ Иванчик А. Современное состояние киммерийской проблемы. Итоги дискуссии, ВДИ, 1999, № 2, Москва, с. 91-93.

Քննարկվող խնդրին առավել հանգամանալից և բազմակողմանի քննությամբ անդրադարձել է ռուս հետազոտող Ա. Իվանչիկը, ով նշում է, որ «կիմմերական մշակույթ» տերմինը առաջ է քաշվել Հյուսիսային Մերձսևծովի նախասկյութական հնագիտական մշակույթի առաջին հետազոտողների կողմից: Ներկայումս այն հաստատորեն մտել է հնագիտական գրականության, ինչը գործածվում է որպես Հյուսիսային Մերձսևծովում նախասկյութական մշակույթի ցուցիչ: Նա գտնում է, որ «կիմմերներ» անվանումը սկսել է գործածվել ընդհանրացված, առաջին հերթին նշելու համար մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջին կամ 6-րդ դարում նորբաբելական թագավորության գրիչների կողմից հիշատակվող միջինասիական սակերին: Ընդ որում, Ա. Իվանչիկը ընդգծում է, որ հնագետների մեծ մասը երկար ժամանակ չէր գիտակցում, իսկ շատերը դեռ մինչև այժմ չեն գիտակցում այդ տերմինի ողջ պայմանականությունը: Նրանք չեն կասկածում, որ «կիմմերական մշակույթը» իսկապես պատկանել է պատմական սկզբնաղբյուրների իրական կիմմերներին¹⁷⁹:

Այն ենթադրությունը, որ կենտրոնական Անդրկովկասի (կամ նրա մասի) «վաղսկյութական» հուշարձանները պատկանում են հենց պատմական կիմմերներին, հաստատում են գտնում և գրավոր աղբյուրներում: «Գամիր երկիրը», այսինքն այն շրջանը, որը զբաղեցրել են կիմմերները մ.թ.ա. 714 թ. Ուրարտուի հետ բախման ժամանակ, տեղակայվում է հենց կենտրոնական Անդրկովկասի հարավային շրջանում: Ասվածի հետ հետաքրքիր է կապի մեջ է այն, որ անդրկովկասյան հուշարձանները, որոնք ունեն սկյութական մշակույթի տարրեր և սկյութական տիպի գտածոներ, կենտրոնացված են հենց կենտրոնական Անդրկովկասում: Այսպիսով, սեպագիր տեքստերի «Գամիր երկրի» տեղակայումը կենտրոնական Անդրկովկասում, անուղղակիորեն հաստատում է հնագիտական տվյալների հիմքի վրա արված ենթադրությունը, որ Անդրկովկասի «վաղ սկյութական» հուշարձանները պատկանել են կիմմերներին: Չափազանց կարևոր է, որ արդեն ուշբաբելոնական տեքստերում «կիմմերներ» անվանումը գործածվում է նշելու համար սկյութներին և սակերին: Այս բոլորը փաստում է կիմմերների և սկյութների մշակութային մերձ լինելը, որոնք Առաջավոր Ասիայի համար ներկայացնում էին նոր

¹⁷⁹ Иванчик А. Современное состояние..., с. 85.

մշակութային և ռազմական տեսակ¹⁸⁰: Մշակույթի այս տիպի մեջ մտնող սպառազինության նոր՝ առաջադիմական ձևերը (նախևառաջ սուրը և նետասլաքների տիպը), որոնք հետագայում հույները կոչեցին «սկյութական», ինչպես նաև ծիու լծասարքը (սկյութական «եռանկյունու» երկու հիմնական տարրերը), Միջագետքի ժողովուրդին հայտնի են դարձել հենց կիմմերների կողմից: Աքքադական գրավոր աղբյուրների տվյալները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ կիմմերները, որոնց հետ ասսուրացիները ստիպված էին առնչվել մ.թ.ա. 8-րդ դարի վերջում-7-րդ դարում, եղել են մշակութային մերձ հարաբերությունների մեջ ուշ սկյութների հետ¹⁸¹:

Ա. Իվանչիկը եզրափակում է, որ այն տեսակետը, համաձայն որի կիմմերները Առաջավոր Ասիա իրենց ներխուժման ժամանակ եղել են «վաղսկյութական» հնագիտական մշակույթի կրողներ, մնում է առավել հիմնավորված: Նույն մշակույթին, ակնհայտորեն, պատկանել են և պատմական սկյութները: Խոսքը գնում է երկու խմբի մասին, որոնք եղել են մշակույթով, հավանական է՝ լեզվական և էթնիկական տեսանկյունից միմյանց շատ մոտ, բայց և այնպես հստակորեն առանձնացել են: Այդ տարբերությունները, սակայն, մեզ հաջողվում է սահմանել ի շնորհիվ գրավոր աղբյուրների: Իրականում ասսուրական տեքստերը բավական հետևողականորեն տարբերակում են երկու խմբերի: Դա թույլ է հետազոտողներին կիմմերներին տարբերակել սկյութներից: Նյութական մշակույթում երկու էթնիկական խմբերի տարբերությունը, եթե այդպիսիք կան, դժվար է նկատել¹⁸²: Այս ամենը մեզ թույլ է տալիս համարել, որ երբ սեպագիր աղբյուրները մ.թ.ա. 7-րդ դարում խոսում են կիմմերների կամ սկյութների մասին, նրանք նկատի ունեն քոչվորների մի խումբ, որը առանձնանում էր նույնական, կամ մոտ մշակույթով:

Ելնելով առկա քննարկումներից կարծում ենք, որ գրականության մեջ գործածվող «կիմմերական մշակույթ» տերմինը զուտ պայմանական անվանակոչումն է

¹⁸⁰ Иванчик А., Киммерийцы и скифы..., с. 57.

¹⁸¹ Иванчик А. Киммерийцы и скифы..., с.16, Ivantchik A. The Scythian «Rule over Asia»: The classical tradition and the historical reality, Ancient greeks West and East, Leiden, Boston, Koln, 1999, p. 497-520.

¹⁸² Иванчик А. Современное состояние..., с. 96-97.

«նախասկյութական» մշակույթի¹⁸³: Հետևաբար բոլոր դեպքերում՝ որտեղ նշել ենք «սկյութական», նկատի պետք է ունենալ ոչ միայն հետսագույն սկյութական, այլ նաև կիմմերա-սկյութական մշակութային ընդհանրություն վաղագույն փուլը: Կարելի է եզրակացնել, որ այս ձևակերպումը այս մշակույթի՝ հատկապես մեզ հետաքրքրող դարաշրջանի՝ մ.թ.ա. 8-6-րդ դարերի համար առավել արդարացված է: Գուցե հետազոտողներն առանձնացնեն ավելի վաղ շրջանի կիմմերական, կամ ուշ շրջանի սկյութական մշակույթները և նրանց սահմանները, սակայն նշված դարաշրջանում նրանց գործունեության ընդհանուր տարածքը և հատկապես մշակույթը դժվար է առանձնացնել¹⁸⁴:

Մեզ հետաքրքրող՝ մ.թ.ա. 8-6-րդ դարերի Առաջավոր Ասիայի պատմության իրադարձությունների վերաբերյալ համեմատաբար քիչ սկզբնաղբյուրներ կան: Մենք բավականաչափ տեղեկություն չունենք տարածաշրջանի վրա մեծ ներգործություն ունեցած այս ցեղերի մասին: Ուստի դեպքերի հաջորդականությունը վերականգնելու և հասկանալու համար, թե ովքեր են եղել «ծիավոր նետածիգների» այդ շարժուն խմբերը, չափազանց կարևոր է եղած սակավ աղբյուրներից դուրս բերել առավելագույն տեղեկատվություն այդ դեպքերի, ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Կիմմերների և սկյութների պատմության վաղագույն շրջանը համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրված: Այս շրջանը որոշ չափով արտացոլված է ասսուրական գրավոր տեքստերում, առանձին հիշատակություններ կան հինկտակարանային մարգարեներին վերագրվող տեքստերում, իսկ որոշ տեղեկություններ հայտնաբերվում են հույն և հռոմեացի հեղինակների մոտ:

Հին Արևելքի պատմության, նյութական և հոգևոր մշակույթների լուսաբանման գործում Աստվածաշունչը եզակի և արժանահավատ սկզբնաղբյուր է: Համաձայն Հին կտակարանի՝ Թորգոմը և Ասքանազը (Աշքենազ) Հաբեթի որդի Գոմերի զավակներն են, հետևաբար նաև հաբեթական ժողովուրդների մի մասի ազգածին նահապետները: Երեմիայի մարգարեության մեջ, Թորգոմը¹⁸⁵ չի հիշատակվում, իսկ Ասքանազին

¹⁸³ Стелу` Тереножкин А. Основы хронологии предскифского периода, СА, 1965, № 1, Москва, с. 63-85.

¹⁸⁴ Иванчик А. Воины-псы. мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию, СЭ, Москва, 1988, с. 38-48.

¹⁸⁵ Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Թորգոմը համարվում է Գամերի թոռը, Թիրասի որդին և Հայկի հայրը՝ այսինքն հայոց նախնին: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1961, էջ 1761:

փոխարինում է «Ասքանազյան թագավորությունը» (տարբերակ՝ «Ասքանազյան գնդերի»), որտեղ վերջինս ներկայացվում է Արարադի և Միննի թագավորությունների հետ միասին, դրանով իսկ անուղղակի կերպով մատնանշելով Հայկական լեռնաշխարհում վերջիններիս տեղավորված լինելը: Ինչ վերաբերում է Ասքանազի սերունդների կամ ասքանազյան ցեղերի էթնիկական պատկանելությանը, ապա բոլոր ուսումնասիրողներն էլ միահամուռ դրանց տակ տեսնում են սակա-սկյութա-սարմատական էթնիկ հանրությանը¹⁸⁶:

Սկյութների պատմության վերաբերյալ մեր տեղեկությունների հաջորդ սկզբնաղբյուրը հույն և հռոմեացի հեղինակներն են: Մասնավորաբար կիմմերների և սկյութների պատմության որոշ հատվածներ մեզ հասել են Քսենոփոնի¹⁸⁷, Ստրաբոնի¹⁸⁸, իսկ առավել ամբողջական՝ Հերոդոտոսի¹⁸⁹ աշխատություններում: Հերոդոտոսը մ.թ.ա. 450 թվականին այցելելով Մերձսևծովի հյուսիսային շրջաններ, տեղեկություններ է հաղորդել կիմմերների և սկյութների վերաբերյալ:

Նա իր պատմության IV գրքի առաջին ենթագլխում խոսում է կիմմերների և սկյութների ծագման, ինչպես նաև դեպի Առաջավոր Ասիա նրանց ներթափանցման մասին: Համաձայն Հերոդոտոսի հաղորդման՝ «Ասիայում բնակվող սկյութները, պատերազմում նեղվելով մասսագետներից, անցել են Արաքս գետը և եկել կիմմերների երկիրը, քանզի... ներկայումս սկյութների զբաղեցրած երկիրը անցյալում պատկանելիս է եղել կիմմերներին»: Կիմմերների պառակտված համայնքը, չկարողանալով դիմադրել

Ասքանազ և Թորգոմ զույգին հիշատակում են միջնադարի հայ երկու պատմիչներ ևս՝ Մովսես Դասխուրանցին (Կաղանկատվացին) և Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Առաջինի տվյալներով՝ եղբայրները Հաբեթի թոռ և Գամերի որդի Թիրասի զավակներն են: Ըստ Դասխուրանցու Գամերից սերվել են զամիրները (կիմերները), Թիրասից՝ թրակացիները, Ասքանազից՝ սարմատները, իսկ Թորգոմից՝ հայերը: Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից ..., էջ 2-3:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդման համաձայն Ասքանազն ու Թորգոմը ծնվել են Հաբեթի որդի Թիրասից: Եվ եթե վերջինից սերվել են թրակացիները, ապա Ասքանազից՝ սարմատները, իսկ Թորգոմից՝ հայերը: Եվ քանի որ եղբայրներից ավագը Ասքանազն էր, ապա մեր ազգը նա է երիցության կարգով նախ իր անունով անվանել: Հետո միայն Թորգոմն ասքանազյան ազգին իրենց է ենթարկում և տիրում Թորգոմի տանը: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1996, էջ 14-17: Մանրամասն քննությունը տես՝ Մկրտչյան Ռ., Փիլիպոսյան Ա., Ասքանազյան ազգի և Թորգոմի տան ժառանգաբանական խնդիրների շուրջ, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Երևան, 2001, էջ 383-385:

¹⁸⁶ Մկրտչյան Ռ., Փիլիպոսյան Ա., Ասքանազյան ազգի և Թորգոմի ..., էջ 385:

¹⁸⁷ Քսենոփոն, Անաբասիս..., էջ 103, 105:

¹⁸⁸ Страбон, География..., с. 277, 466, 504.

¹⁸⁹ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից..., էջ 226:

սկյութներին, փախչում է նրանցից և հաստատվում այն թերակղզում, «որտեղ գտնվում է հելլենների հիմնած Սինոպե քաղաքը»: Պատմիչը նշում է նաև, որ կիմներները մշտապես շարժվում էին ծովափով, իսկ սկյութները հետապնդում էին նրանց: Այնուամենայնիվ, սկյութները շեղվում են դեպի վերին՝ շատ ավելի երկար ճանապարհը՝ Կովկաս լեռն ունենալով իրենց աջ կողմում՝ մինչև որ մտնում են Մարաստան երկիր: Այստեղ մարերը ճակատամարտում են սկյութների դեմ և պարտվելով, կորցնում իրենց իշխանությունը, իսկ սկյութները տիրում են ամբողջ Ասիային¹⁹⁰:

Նախքան կիմներների և սկյութների պատմությունը շարունակելը նշենք, որ լուրջ քննարկումների և վեճերի առիթ է ինչպես կիմներների, այնպես և սկյութների ներհոսքի ճանապարհի հարցը: Այս հարցի շուրջ կան բազմաթիվ տեսակետներ: Գերակշռող է այն կարծիքը, թե քանի որ Հերոդոտոսի տեղեկությունների համաձայն, սկյութները Կովկաս լեռն աջ կողմում ունենալով ներխուժեցին, ուստի նրանք օգտվել են Դերբենդի լեռնանցքից¹⁹¹: Ս. Լիսիցյանի կարծիքով գրեթե անկասկած է, որ սկյութների ուղին անցնում էր Կասպից ծովի արևմտյան եզրով, հնում՝ Կասպից դռնով, կամ Ճորա պահակով: Ահա կիմներների ներարշավի ուղին է, որ առանձնապես կարևոր է Հայկական լեռնաշխարհում տեղի ունեցած էթնիկական փոփոխության բնույթը հասկանալու համար: Ըստ Ս. Լիսիցյանի՝ սկյութներն ընթացել են Մեծ Կովկասի հյուսիսային ստորոտով և ապա շրջել են շրթան Կասպից ծովի ափով. այլ կերպ լեռները չէին լինի միշտ նրանց աջ թևում: Այսպես, նրանք հասել են Մարաստան, հետապնդելով կիմներներին մինչև այդտեղ¹⁹²:

Բ. Պիոտրովսկին ենթադրում է, որ սկյութները գնացել են Կասպից ծովի մերձափնյա շրջաններով, այսպիսով խուսափելով ուրարտացիների հետ ուղղակիորեն բախվելուց, քանի որ համապատասխան բախումները պետք է, որ արտացոլում գտնեին ասսուրական և ուրարտական տեքստերում¹⁹³: Նման կարծիք է արտահայտել նաև Վ.

¹⁹⁰ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից..., , էջ 44-46:

¹⁹¹ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից..., , էջ 45-47:

¹⁹² Լիսիցյան Ս., Կիմներական ներարշավի ուղին, Տեղեկագիր հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի, № 1, 1947, էջ 4:

¹⁹³ Пиотровский Б. Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, с. 244.

Վինոգրադովը, ով ևս Դերբենդի լեռնանցքը համարում է սկյութների համար առավել հարմար ճանապարհ, քանի որ հակառակ դեպքում նրանք կբախվեին ուրարտացիների կամ ասսուրացիների հետ¹⁹⁴:

Ինչպես նշում է Հ. Մանանդյանը՝ Հերոդոտոսի վկայություններից պարզ երևում է, որ Մեոտիսի (Ազովյան ծովի) կողմերից Անդրկովկաս արշավելու համար, բացի Դերբենդի մոտով անցնող երկար ճանապարհից, որով սկյութները ներխուժել էին Մարաստան, հույներին հայտնի է եղել նաև Մեոտիս-Կողքիսյան ճանապարհը, որը համարելով ավելի կարճ ու ավելի հարմար, ենթադրել են իբրև կիմմերական արշավանքի ճանապարհ: Հ. Մանանդյանը նշում է նաև, որ մ.թ.ա. 8-րդ դարում սակերի կամ սկյութների մի խումբը կիմմերների հետ միասին եկել էր Անդրկովկաս Մեոտիս-Կողքիսյան ճանապարհով, իսկ մյուս խումբը՝ Դերբենդի վրայով, հավանաբար, մ.թ.ա. 7-րդ դարում¹⁹⁵:

Բ. Տեխովը ևս գտնում է, որ սկյութները Անդրկովկասի և Առաջավոր Ասիայի ուղղությամբ շարժվել են ոչ միայն մեկ՝ Դերբենդի լեռնանցքով: Հետազոտողի տեսակետով, հայտնվելով Հյուսիսային Կովկասում, նրանք, կարծես թե, բաժանվել են առնվազն երեք մասի: Մի մասը գնացել է Մեոտիս-Կողքիսյան ճանապարհով, երկրորդը՝ Դարալյան, մյուսը՝ Կասպից ծովի մերձափով¹⁹⁶:

Իսկ ահա Ե. Կրուպնովը հավանական է համարել, որ միաժամանակ գոյություն է ունեցել մի քանի ճանապարհ՝ ինչը և առավել ընդունելի է: Նա նշում է, որ հին հեղինակների կողմից փաստված կիմմերների և սկյութների հզոր շարժը դեպի Առաջավոր և Փոքր Ասիա ընթացել է Կովկասյան լեռնանցքով, ընդ որում՝ երկու փուլով և մի քանի ճանապարհով, որոնք հանդիսանում են ավելի վաղ Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի միջև հիմնադրված հայտնի հարաբերության արդյունք: Այսպես, կիմմերները Անդրկովկաս և Փոքր Ասիա անցել են Մեոտիս-Կողքիսյան ճանապարհով, սկյութները օգտվել են հին անցքերով և անցել են չորս երթուղիներով՝ Մեոտիս-

¹⁹⁴ Виноградов В. О скифских походах через Кавказ, Труды чечено-ингушского НИИ, т. IX, Грозный, 1964, с. 35-36, Вахтина М. Виноградов Ю., Об одном из маршрутов военных походов и сезонных миграций кочевых скифов, ВДИ, 1980, № 2, Москва, с. 155-161.

¹⁹⁵ Մանանդյան Հ., Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի..., էջ 8, 13:

¹⁹⁶ Техов Б. Скифы и Центральный Кавказ ..., с. 7-8.

Կողքիսյան ճանապարհով, Մամիսոնյան անցումներով, Դարալյան և Դերբենդի լեռնանցքով: Ընդ որում, սկյութների համար հիմնականը եղել է Դերբենդի լեռնանցքը¹⁹⁷ (քարտեզ 5):

Հերոդոտոսը շարունակում է, որ սկյութները մտել են Մարաստան, ապա այնտեղից թափանցել Միջագետք, հասել մինչև Եգիպտոս և երբ հասել են պաղեստինյան Սիրիա, Եգիպտոսի Պսամմետիքոս թագավորը դիմավորել է նրանց և ընծաներով ու աղերսներով համոզել առաջ չընթանալ: Ապա նրանք քաշվել են դեպի հյուսիս, դեպի Տավրոս և կրկին անցել Մարաստան: Նրանց մի մասը կրկին նահանջել է Մեծ Կովկասից հյուսիս, մյուսը՝ մնացել հարավ-կովկասյան երկրներում: Այսպիսով, սկյութները քսանութ տարի տիրեցին Ասիայում: Ահա սրանց մեծ մասին Կյուաքսարեսը և մարերը հրավիրեցին խնջույքի և, հարբեցնելով՝ կոտորեցին, ապա վերանվաճեցին իրենց նախկին տիրույթները և նորից վերականգնեցին իրենց իշխանությունը¹⁹⁸:

Որոշ հետազոտողներ կասկածի տակ են դնում Հերոդոտոսի հայտնած տեղեկությունների ճշմարտացիությունը: Մ. Ռոստովցևը հարց է բարձրացնում, «արդյոք Հերոդոտոսը ծանոթ է եղել Սկյութիայի գոնե մի փոքր հատվածին «de visu», թե այս ամենը վերցրել է գերազանցապես իր նախորդների պատմություններից¹⁹⁹»: Ըստ ամենայնի, Հերոդոտոսը Սկյութիայի իր պատմության զգալի մասը վերցրել է օլվիյան հույներից, որոնք, իհարկե, լավ տեղեկացված են եղել այն մասին, ինչը առավել մոտ էր իրենց և որը իրենց առավել շատ էր հետաքրքրում: Իսկ Ի. Կուկլինան կասկածի տակ է դնում հատկապես կիմերների՝ սկյութների կողմից հետապնդվելու գաղափարը և անցած ճանապարհը: Հերոդոտոսի ժամանակներում գուցե իսկապես կարելի էր հայտնվել Մարաստանում (կամ համենայն դեպս՝ նրանից կախյալ ցեղերի տարածքում) անմիջապես Սասպիրների շրջանից, սակայն, ըստ Ի. Կուկլինայի՝ մ.թ.ա. 7-րդ դարում Սասպիրների և Մարաստանի միջև տարածքը գտնվել է Արևելքի հզոր այլ տերությունների՝ Ասորեստանի և Ուրարտուի տիրապետության տակ²⁰⁰: Ի. Դյակոնովը ևս, անդրադառնալով սկյութների՝

¹⁹⁷ Крупнов Е. О походах скифов через Кавказ, ВССА, Москва, 1954, с. 194.

¹⁹⁸ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից..., էջ 46-47:

¹⁹⁹ Ростовцев М. Государство, религия и культура..., стр. 193.

²⁰⁰ Куклина И. Этногеография Скифии по античным источникам, Ленинград, 1985, с. 127-128.

Անդրկովկասում հաստատվելու խնդրին, ցույց է տալիս, որ Հերոդոտոսի տեղեկությունները լիարժեք չեն ²⁰¹: Նա իրավացիորեն պնդում է, որ Հերոդոտոսը սխալվում է համարելով սկյութների մուտքը Անդրկովկաս կիմմերներին ուղղակի հետապնդելու հետևանք, քանի որ վերջինները այնտեղ հայտնվել են դեռևս մ.թ.ա. 8-րդ դարի վերջին²⁰²:

Ըստ Մ. Արտամոնովի՝ կարիք չկա զբաղվել ասսուրական հայտնի տեքստերի և Հերոդոտոսի՝ կիմմերների և սկյութների մասին պատմության մանրամասն համեմատությամբ, համոզվելու համար, որ վերջինիս դեպքում մենք գործ ունենք լեգենդի հետ²⁰³:

Հերոդոտոսի այս վկայությունները, որոնց համար հիմք է ծառայել հունական ավանդությունը, որոշ կետերում, կարող են, իհարկե, առարկելի լինել: Հավանական է, օրինակ, որ սկյութները արշավել էին Առաջավոր Ասիա ոչ թե կիմմերներին հալածելու նպատակով, այլ ընդհակառակը, որ նրանք, դաշնակից լինելով կիմմերներին, եկել էին միասին նվաճումների ու ավարառության նպատակով²⁰⁴:

Ինչևէ, անկախ սկյութների ներթափանցման ուղուց և սկյութների և կիմմերների միջև հարաբերություններից, ակնհայտ է, որ սկյութներն Անդրկովկաս ներխուժեցին կիմմերներից շատ չանցած, ուստի, ելնելով առկա նյութից, կարելի է ենթադրել, որ այն տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 7-րդ դարի սկզբներին²⁰⁵: Համենայն դեպս, ոչնիչ չի հավաստում նրանց՝ Անդրկովկասում ավելի վաղ հայտնվելու օգտին:

²⁰¹ Дьяконов И. История Мидии ..., с. 245-246.

²⁰² Հարությունյան Բ. Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 28-29:

²⁰³ Артамонов М. К вопросу о происхождении скифов, ВДИ, 1950, № 2, Москва, с. 37-38.

²⁰⁴ Стел` Грантовский Э. Раевский Д. Об ираноязычном и «индоарийском» населении Северного Причерноморья в античную эпоху, Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья (лингвистика, история, археология), Москва, 1984, с. 47-66.

²⁰⁵ Առանձնակի ուշադրության է արժանի Տ. Կուզնեցովայի կատարած հետազոտությունը: Ռուս հետազոտողն այլ գիտակարգերի նոր լույս սփռած տեղեկությունների հիման վրա փորձել է նորովի ժամանակագրել սկյութների հետ կապված իրադարձությունները: Նրա հետազոտությունը հիմնված է Հյուսիսմերձսևծովի շրջանների վերաբերյալ Հերոդոտոսի պատմության տվյալների վրա, որտեղ, ըստ Հերոդոտոսի, ի հայտ են եկել «աստվածային նշաններ», որոնք էլ և ժամանակին սահմանափակել են սկյութների «քայլերը»: Սկյութների համար «աստվածային նախախնամության» նշանների շարքում դիտարկվում են մ.թ.ա. 608, 585 և 509 թվականների արևի խավարումները: Ներկայացված համակարգում մ.թ.ա. 608 թվականին արևի խավարումը համարվում է ժամանակագրական ցուցիչ. այն սահմանում է մարա-լիդիական պատերազմի ավարտը ինչպես որ ներկայացված է աղբյուրում: Առաջարկվող ժամանակագրական համակարգը

Վերադառնալով սկյութների Առաջավոր Ասիայում հայտնվելու փաստին նշենք, որ ըստ Ի. Դյակոնովի, այն բանից հետո, երբ Կիաքսարը կոտորեց սկյութական առաջնորդներին, սկյութների հիմնական մասը գնաց Հյուսիսային Մերձսևծով, սակայն նրանց մի մասը մնաց Անդրկովկասում և կամավոր ենթարկվեց Մարաստանի արքային: Բ. Հարությունյանը թեպետ վարանում է միանշանակ ընդունել սկյութների՝ միայն ռազմական ջոկատներով այստեղ հայտնվելու միտքը, սակայն համաձայնում է, որ Անդրկովկաս մուտք գործած սկյութական ջոկատների մեջ մեծ թիվ են կազմել զինված ջոկատները, որոնց մարտիկները կանանց ոչ մեծաթիվ լինելու պատճառով ստիպված են եղել ամուսնանալ տեղի աղջիկների հետ, ինչը և արագացրել է նրանց ուծացումը²⁰⁶:

Կիմերների և սկյութների Առաջավոր Ասիայում հայտնվելու վերաբերյալ մի փոքր այլ բան են հաղորդում սեպագիր աղբյուրները: Ըստ այդ տեղեկությունների՝ կիմերները հայտնվել են Առաջավոր Ասիայում սկյութների հայտնվելուց շատ առաջ: Կիմերները հիշատակվում են ասսուրական հուշարձաններում դեռ մ.թ.ա. 8-րդ դարի վերջում, այն դեպքում, երբ Առաջավոր Ասիայում սկյութների մասին առաջին վկայությունները վերաբերում են մ.թ.ա. 7-րդ դարի 70-ական թթ.²⁰⁷:

Ասորեստանի սեպագիր հուշարձանները, որոնցում վկայություններ են հայտնաբերվել կիմերների և սկյութների մասին, ցույց են տվել, որ Հերոդոտոսի տվյալները մեկի և մյուսի մասին ճշգրիտ չեն:

Ինչպես նշվեց՝ կիմերները առաջին անգամ մեզ հայտնի գրավոր սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվում են մ.թ.ա. 8-րդ դարի վերջում: Այդ շրջանում կիմերների պատմությանը ասսուրական թագավորական արխիվից նվիրված է վեց նամակ: Նրանցից չորսը, հաղորդում են միևնույն իրադարձության մասին, իսկ ավելի կոնկրետ՝

սկյութների հետ կապված արդեն գոյություն ունեցող թվերը բարձրացնում է 4 տարով, սակայն այն չի ենթադրում փոփոխություններ բոլոր պատմական իրադարձությունների թվագրություններում: Այսպես՝ Նինվեի անկման համար հեղինակը առաջարկում է մ.թ.ա. 608թ., այն դեպքում, որ ներկայումս ժամանակագրման մեջ այն սովորաբար համարվում է մ.թ.ա. 612թ.: Նինվեի անկման թիվը սահմանվել է, համապատասխանեցնելով արձանագիր տեքստերին և համընկնում է ավեստանյան ժամանակագիրների հաշվարկների հետ: Տես՝ Кузнецова Т. Хронология скифского присутствия на Ближнем Востоке (по следам Геродота), Скифские Интерпретации, № 3, 2005-2009, Москва, с. 308-328.

²⁰⁶ Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 31-32:

²⁰⁷ Артамонов М. Киммерийцы и скифы..., с. 23.

ուրարտական զորքերի ջարդի ժամանակ կիմներների դեմն առնելու փորձի մասին: Իրենք՝ ասորեստանցիները, այդ ժամանակ դեռ կիմներների հետ ուղղակի բախման մեջ չեն եղել, և բոլոր հաղորդագրությունները նրանց մասին զուտ հետախուզական են²⁰⁸: Ստացվում է, որ կիմներների հաղթանակը ուրարտական զորքերի նկատմամբ տեղի է ունեցել Սարգոն 2-րդի՝ դեպի Ուրարտու ութերորդ արշավանքից ոչ վաղ: Այսպիսով, մեր տրամադրության տակ ունենալով տվյալներ Սարգոն 2-րդի շրջանից, կարող ենք եզրակացնել, որ Առաջավոր Ասիայում կիմներների մեզ հայտնի առաջին ակտիվ գործողությունները վերաբերում են մ.թ.ա. 714 թ. գարնանը կամ ամռան սկզբին: Ամենասկզբում կիմներները իրենցից ռազմական էական ուժ են ներկայացրել, որն ընդունակ էր ջարդել այնպիսի հզոր պետության բանակին, ինչպիսին Ուրարտուն էր: Հավանական է, որ մոտավորապես նույն ժամանակ կիմներները իրականացրել են արշավանք Մանայի վրայով և հարձակվել են հարավ-արևելյան ուրարտական Ուասի շրջանի վրա: Ա. Իվանչիկը կարծում է, որ կիմներների հետ բախումների արդյունքում ռազմական անհաջողությունները թուլացրեցին Ուրարտուն և Սարգոն 2-րդը, գործածելով իր հետախուզությունը, ընտրել է առավել հարմար պահ հարձակվելու Ուրարտուի վրա, ինչի արդյունքում և հաջողության է հասել²⁰⁹:

Ասսուրական աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ ավելի ուշ կիմներների մի մասը մնայուն կերպով հաստատվել էր Ուրարտուի հյուսիս-արևմուտքում: Ըստ երևույթին, կիմներների այս հատվածն էր, որ հիշատակվում է որպես հարկատու ուրարտական թագավորությանը, իսկ մ.թ.ա. 7-րդ դարում՝ իբրև Ռուսա 2-րդին դաշնակից²¹⁰:

Ի տարբերություն կիմներների՝ ասսուրական փաստաթղթերում սկյութները բավական քիչ են հիշատակվում: Հավանական է, շատ հաճախ շփոթել են նրանց: Սեպագիր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները համադրելով կարելի է հանգել հետևյալին՝ 1. այդ ցեղերը իրենցից մեծ՝ Ասորեստանի համար վտանգավոր ռազմական ուժ են ներկայացրել, 2. նրանք դաշնակցային հարաբերություններով կապված են եղել

²⁰⁸Иванчик А. Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II, ВДИ, 1990, № 3, Москва, с. 3.

²⁰⁹Иванчик А. Киммерийцы и Урарту ..., с. 19.

²¹⁰Манандян Я. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, с. 11-12.

Մարաստանի հետ և ինչ-որ ժամանակահատված եղել են նրանց տարածքում չնայած չեն սահմանափակվել նրանով, 3. սկյութներն ունեցել են ռազմական առաջնորդներ կամ արքաներ, որոնցից երկուսի անունը հայտնի է՝ Իշպակայա և Պարտատուա, 4. Պարտատուայի ժամանակ նկատվել է սկյութների և Ասորեստանի մերձեցում և ակնհայտ է, նրանց նախկին դաշնակիցների փոփոխություն, 5. հիշատակվում է սկյութների երկիրը՝ Իշկուզան²¹¹:

Ելնելով սեպագիր աղբյուրներից կարելի է եզրակացնել, որ կիմերները և սկյութները Առաջավոր Ասիայում հանդես են գալիս ոչ թե թշնամիներ, ինչպես նրանց նկարագրում է Հերոդոտոսը, այլ դաշնակիցներ: Մ.թ.ա. 7-րդ դարում Ասորեստանի վրա հյուսիսից հարձակվել են կիմերները, իսկ սկյութները, և մի շարք այլ տեղական ցեղեր սպառնացել են ոչ միայն այդ հզոր պետության՝ Ասորեստանի խաղաղությանը, այլ հենց դրա գոյությանը:

Շուրջ մեկուկես դար վերոհիշյալ տարածքներում սարսափ տարածած այս զորաջոկատները, մոտավորապես մ.թ.ա. 6-րդ դարի երկրորդ քառորդից աստիճանաբար թողեցին Առաջավոր Ասիայի սահմանները: Ետդարձին նրանք իրենց հետ տարան ոչ միայն կողոպտված հարուստ ավարը, այլև արհեստագործական այն նորամուծություններն ու հնարքները, որոնք ձեռք էին բերել տեղի բարձր մշակույթների հետ ունեցած անմիջական շփումների արդյունքում²¹²: Հին արևելքի քաղաքակրթությունների հետ սերտ կապերի արդյունքում սկյութների մշակույթը՝ հատկապես նրա նյութական տարրերը, չէին կարող չփոխվել: Էական փոփոխություններ էին տեղի են ունեցել նաև սոցիալական հարաբերություններում: Դրանցից մեկը, ըստ Մ. Արտամոնովի, ցեղային առաջնորդի վերածումն էր արևելյան արքայի՝ նրան վերաբերող բոլոր լիազորություններով, այդ թվում և նրան «ընծայված» սրբազան հատկություններով²¹³:

²¹¹Погребова М. Памятники скифской культуры в Закавказье, Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье, Москва, 1981, с. 48.

²¹²Մկրտչյան Ռ., Փիլիպոսյան Ա., Ասքանազյան ազգի և Թորգոմի տան ..., էջ 392:

²¹³Артамонов М. Киммерийцы и скифы..., с. 38.

Արցախ-Ուտիքի տարածքում և շրջակայքում կիմներների և սկյութների հայտնվելու վերաբերյալ պատմական սկզբնաղբյուրները գրեթե լռում են: Մեր տեղեկությունները հենվում են մ.թ.ա. 1-ին դարի և ավելի ուշ շրջանի աղբյուրների վրա, որոնք վերաբերում են Կովկասյան Աղվանքին:

Համաձայն Ստրաբոնի Աղվանական թագավորությունում ապրում էին 26 ցեղեր, որոնք խոսում էին միմյանց անհասկանալի լեզուներով: Ստրաբոնը նշում է, որ «...պատմում են, որ Աղվանքի լեռներում տիրապետում են ամազոնուհիները, իսկ սրանց և աղվանների միջև բնակվում են գելերի և լեգերի սկյութական ցեղերը»²¹⁴: Նա խոսում է նաև սակերի կողմից Հայստանի լավագույն հողերին տիրելու մասին, որը նրանց անունով կոչվեց Սակասեն²¹⁵:

Կ. Տրևերը գտնում է, որ սկյութների կամ սակերի ժառանգները, ինչպես օրինակ Կասպից ծովի ափին հիշատակվող ուդիները, ևս մտել են Աղվանական միավորման մեջ²¹⁶: Խոսելով ուդիների զբաղեցրած տարածքի մասին՝ Ս. Երեմյանը ցույց է տալիս, որ նրանք բնակեցրել են Տրտու և Կուր գետերի ներքին հովիտը, այսինքն զբաղեցրել են ներկա Արցախի դաշտավայրը²¹⁷:

Գրավոր սկզբնաղբյուրների ներգրավմամբ հարցի ամենամանրամասն քննությունն իրականացրել է Ալեքսան Հակոբյանը և մենք հակված ենք ընդունել նրա քննությունը: Ալեքսան Հակոբյանը և մենք Արցախ-Ուտիքի՝ այս ժամանակաշրջանի պատմամշակութային համապատկերի վերականգնմանն ուղղված մեր քննության մեջ առավելապես հենվել ենք հետազոտողի հիմնավորումների վրա: Նա գտնում է, որ Ստրաբոնի մոտ տարբեր գլուխներում հիշատակվող ուտիները միևնույն ցեղը չի, և որ Ստրաբոնը պարզապես սխալվել է էթնանվանման մեջ, ինչի արդյունքում ուտիներին սխալմամբ տեղակայել է աղվանցիներից և կասպիացիներից հյուսիս²¹⁸: Ստրաբոնի

²¹⁴Տրաբոն, Գեոգրաֆիա, XI, ..., с. 476-478.

²¹⁵Տրաբոն, Գեոգրաֆիա, XI, ..., с. 482, 484.

²¹⁶Тревэр К. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, Моксва-Ленинград, 1959, с. 45-47.

²¹⁷Երեմյան Ս. Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, № 4, Москва, с. 56-58. Տե՛ս նաև՝ Алиев К. Античная Кавказская Албания, Баку, 1992, с. 31-32.

²¹⁸Акопян А. Албания-Алуанк в греко-лаинских и древноармянских источниках, Ереван, 1987, с. 38-39. Акопян А. К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин (период ослабления Арабского

տեղեկությունների քննությունը հնարավոր է դարձնում հավաստել, որ նրա հիշատակած ցեղերից առնվազն երկուսը՝ գելերը և լեգերը, սկյութական ծագում ունեին :

Ամփոփելով նշենք, որ մեր կողմից նպատակ չի դրվել այստեղ կիմներների և սկյութների ծագմանը նվիրված հետազոտության ամբողջական պատմագրական վերլուծություն տալ: Ներկա հետազոտության մեջ ներկայացվել են զուտ այն հիմնական խնդիրները, որոնք կապված են կիմներների և սկյութների ծագման, դեպի Առաջավոր Ասիա և հատկապես Անդրկովկաս, այդ թվում և Արցախ և Ուտիք նրանց ներթափանցման, արշավանքների և բնակեցման հետ:

Համադրելով անտիկ պատմիչների և սեպագիր աղբյուրների տվյալները կարող ենք նշել, որ մ.թ.ա. 8-րդ դարի վերջին 7-րդ դարի սկզբին հյուսիսկովկասյան տափաստանների իրանալեզու կիմներներն և սկյութները ներթափանցեցին Առաջավոր Ասիա, Անդրկովկաս, ավելի ուշ նաև այլ շրջաններ: Կիմներները ամենայն հավանականությամբ օգտվել են մեկ՝ Մեոտիս-կողքիսյան, իսկ սկյութները մի քանի ճանապարհներից: Սակայն նրանց համար հիմնական ներթափանցման ուղին դեպի Անդրկովկաս եղել է Դերբենդի լեռնանցքը: Գրեթե մեկուկես դար անց՝ մոտավորապես մ.թ.ա. 6-րդ դարի երկրորդ քառորդից, այս ցեղերը աստիճանաբար լքեցին Առաջավոր Ասիայի սահմանները, իսկ մի մասը մնաց և ծուլվեց տեղի ժողովուրդներին:

Միևնույն ժամանակ կիմներների և սկյութների Արցախ-Ուտիքում հայտնվելու վերաբերյալ նյութի քննությունը հնարավորինս ամբողջացնելու համար պատմական սկզբնաղբյուրների քննությանը հավելել ենք հնագիտական, տեղանվանաբանական և անձնանվանաբանական սկզբնաղբյուրներ ևս:

халифата), Albania Caucasica, Москва, 2015, с. 129-147. Կովկասյան Աղվանքում ընթացող էթնիկ գործընթացների մանրամասն քննության համար տես՝ Акопян А., Этнические процессы в Кавказской Албании в период античности в раннем средневековье, ЕЗ, 2015, № 2, Ереван, с. 61-83.

բ. Սկյութների մշակութային ժառանգությունն Արցախ-Ուտիքում. հնագիտական հուշարձաններ և նյութեր, տեղանվանաբանական և անձնանվանաբանական նյութի քննություն

Արցախի և Ուտիքի տարածքում կիմմերների և սկյութների ներկայության վերաբերյալ պատմական սկզբնաղբյուրները մեծ հաշվով լռում են: Սակայն դա հիմք չէ խոսել այն մասին, որ նրանք զերծ են մնացել այս տարածքներ ներխուժելուց: Ավելին՝ հնագիտական սկզբնաղբյուրները տալիս են խոսուն փաստեր՝ խոսելու համար այս շրջաններում նրանց որոշակի ազդեցության մասին:

Ի. Էրդելիոն նշում է, որ՝

ա. հնագիտական մշակույթի առանձին տարրեր չեն կարող էթնիկական տարբերակիչ հանդիսանալ: Ուստի միայն այն տարրերի ամբողջությունը, որոնք կազմում են հնագիտական մշակույթ, կարող է օգտագործվել որպես էթնիկական պատկանելության ցուցիչ,

բ. հնագիտական հուշարձանի էթնիկական պատկանելությունը նույնականացնելու նպատակով պահանջվում է գիտության երեք ուղղությունների՝ հնագիտության, ազգագրության և լեզվաբանության սինթեզ:

Հիմք ընդունելով այս երկու մեթոդաբանական սկզբունքները՝ մենք փորձելու ենք հնագիտական սկզբնաղբյուրների և այլ գիտակարգերի տրամադրած տեղեկությունների համադրման միջոցով հասկանալ կիմմերա-սկյութական էթնոմշակութային տարրի ներկայության հավանականությունն, նրանց գործունեության արեալը և ժամանակաշրջանը Արցախ-Ուտիքում:

Հնագիտական տվյալները ոչ միայն կոնկրետացնում և հստակեցնում են հին հեղինակների տվյալները, այլև տալիս են մի շարք հարցերի պատասխաններ, որոնք առհասարակ լուսավորված չեն գրավոր հին աղբյուրներում:

Իսնդիրն առավել արդիական հնչեղություն է ստանում, երբ նկատի ենք ունենում, որ նշված տարածքները երբեք ամբողջական համատեքստում չեն ուսումնասիրվել: Ինչպես նշում է Ի. Մեշչանինովը, Կովկասի միջագետքը՝ Կուր և Արաքս գետերի միջակայքը, շատ առումներով հիշեցնում է Առաջավոր Ասիայի հարավային՝ Տիգրիսի և Եփրատի

միջակայքը: Այդ նմանեցումը չի սահմանափակվում զուտ երկու «միջագետքերի» աշխարհագրական դիրքով (որոնք բխում են, հոսում և թափվում ծով և իրենց իրենց միջին հոսանքում բավական բարենպաստ են ոռոգման համար): Այս երկու «միջագետքերը» բավական մոտ են նաև այստեղ ձևավորված հարուստ և բազմազան մշակույթի առկայության հանգամանքով: Սակայն եթե Տիգրիսը և Եփրատը շատ վաղուց իրենց վրա են բևեռել հետազոտողների ուշադրությունը և այդ հատվածը բավական մանրամասնորեն ուսումնասիրված է, ապա Կուրի և Արաքսի միջագետքը բավարար ուշադրության չի արժանացել հետազոտողների կողմից:²¹⁹

Նախքան հուշարձանների քննությանն անցնելը, որոնցում այս կամ այն կերպ ներկայացված է սկյութական նյութական մշակույթը, անհրաժեշտ է հստակ տարբերակել, թե ինչ է մտնում «սկյութական նյութական մշակույթի տարրերի» մեջ այս դեպքում: Մեր կողմից այդպիսի տարրեր են դիտարկվել

- սկյութական տիպի զենքեր (նետասլաքներ, ակինակներ և այլն),

- սկյութական տիպի թաղումները,

- տարբեր գտածոներ, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում են սկյութական մշակույթին:

Այս քննությունն ընդամենը փորձ է ի մի բերել եղած հնագիտական տվյալները, ներկայացնել և դասակարգել խնդրի վերաբերյալ առկա մոտեցումները:

Առաջավոր Ասիայի և Կովկասի միջև փոխհարաբերություններ սկսվել են առնվազն մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից: Մ. Պոգրեբովան այս կապերի մեջ առանձնացնում է մի քանի դաշույնների օրինակներ: Հետազոտողը նշում է, որ Արևելյան Անդրկովկասում հայտնի է բրոնզե և երկաթե զենքերի մի քանի տիպ, որոնք, անկասկած, իրանական ծագման են: Չափազանց բնութագրական են մի քանի, այսպես կոչված, առաջավորասիական տիպի դաշույնները, որոնք մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակներում լայնորեն տարածված են եղել Հունաստանից և Եգիպտոսից մինչև Աֆղանստան: Առաջավորասիական տիպի դաշույնների բնութագրական առանձնահատկությունը

²¹⁹ Мещанинов И. До-исторический Азербайджан и урартская культура, Известия Ощества обследования и изучения Азербайджана, Баку, № 1, 1925, с. 5-15.

նրանց հատուկ ձևի մետաղական բռնակն է, որը երկու կողմից ունի ոսկրից կամ փայտից երկայնական շերտ: Անդրկովկասում ներկայում հայտնի են 15 այսպիսի դաշույններ, որոնց մեծամասնությունը պատահաբար է գտնվել: Կովկասից հայտնաբերված առաջավորասիական տիպի դաշույնների հանգամանալից ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս պնդել, որ հայտնաբերված օրինակների մեծ մասը վերաբերում են լուրիստանյան տիպին: Նրանք պետք է որ թվագրվեն մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջ-1-ին հազարամյակի սկզբով: Ըստ Մ. Պոգրեբովայի, առաջավորասիական տիպի իրանական դաշույնները Անդրկովկաս են ներթափանցել Միլի տափաստանով և Նախիջևանով: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև դաշույնների և սրերի մի խումբ, որոնք ունեն բռնակի երկակի լայնացում. այս տիպը գերակշռում է Արևելյան Անդրկովկասում մ.թ.ա. 9-8-րդ դարերում: Համապատասխան բրոնզե բռնակով հարմարեցվում էին ինչպես բրոնզե (մ.թ.ա. 9-8-րդ դարեր), այնպես և երկաթե (մ.թ.ա. 7-րդ դար) շեղբերը: Չնայած այս ձևը փոխառած է Իրանից, բայց այն Անդրկովկասում ձեռք է բերել բնութագրական և շատ կայուն դետալների մի ամբողջ շարք, ինչը ցույց է տալիս նրա տեղական վերամշակումը²²⁰:

Թալիշից հայտնաբերված որոշ զենքերի է անդրադառնում Ֆ. Մախմուդովը²²¹: Ըստ նրա, Թալիշում ուշադրություն են գրավում բրոնզե մի քանի կացին: Հայտնի են այդպիսի 8 կացիններ: Նրանցից մեկը, որը հայտնաբերել է Ժակ դե Մորգանը Լերիկսանի շրջանի Խովիլ գյուղի դամբարանի պեղումների ընթացքում, զուգահեռներ ունի Օսեթիայից հայտնաբերված դաշույնների շարքում: Այն թվագրվում է մ.թ.ա. 1550-1450թթ.: Այս հանգամանքը ևս մեկ անգամ ցույց է տալիս, որ այդ կապերն ընթացել են ավելի մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակից դեռ ավելի վաղ: Այս հարաբերություններում Թալիշը իր աշխարհագրական դիրքով հանդիսանում էր հինարևելյան երկրների և Կովկասի միջև փոխհարաբերությունների կայաններից մեկը: Այս կապերի մասին փաստում են և այլ հնագիտական գտածոներ Թալիշի միջնաբերդից: Այդպիսիք են, այսպես կոչված, կովկասյան տիպի բացված թևերով նետասլաքները, ցանցավոր բռնակներով

²²⁰ Погребова М. К вопросу о связях восточного закавказья и Ирана в конце II начале I тыс. до н.э., ИИГК, Москва, 1971, с. 190-193.

²²¹ Թալիշը պատմա-աշխարհագրական միավոր է, տեղակայված Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափին:

դաշույնները և այլն, որոնք հաճախ հանդիպում են Անդրկովկասի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարի հուշարձաններում ²²²:

Մ. Պոգրեբովան, շարունակելով խոսել Անդրկովկասից հայտնաբերված իրանական ծագման զենքերի մասին, կանգ է առնում Սամտավրոյի դամբարանից հայտնաբերված բրոնզե վերադիր բռնակով երկաթե դաշույնների վրա: Այս տիպի դաշույններին շատ նման դաշույններ հայտնաբերվել են Զիվիեից: Զիվիեից հայտնաբերված դաշույններն, անկասկած, հիմք են տալիս խոսեցելու Ուրմիա լճի հարավի և Կենտրոնական Անդրկովկասի միջև գոյություն ունեցած կապի մասին²²³:

Վերոնշյալ տեղեկությունները փաստում են, որ մ.թ.ա. 2 հազ վերջին-1-ին հազարամյակի սկզբին իրանական ծագման զենքերի առավել մեծ քանակություն կենտրոնացված է եղել կենտրոնական և Անդրկովկասի արևելյան շրջաններում (Հայաստան, Արևելյան Վրաստան, Ադրբեջան): Բոլոր բերված օրինակները թույլ են տալիս պնդել, որ Արևելյան Անդրկովկասի ցեղերը կապեր են ունեցել Իրանի՝ հատկապես նրա հյուսիս արևմտյան շրջանների հետ սկսած առնվազն մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակից²²⁴: Ինչպես էլ արտահայտված լինեն այդ կապերը, ակնհայտ է, որ դրանք ձգվել են բավական երկար ժամանակ:

Չնայած մշակութային այդ կապերը ծագել են դեռևս մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում, առանձին դեպքերում գուցե և ավելի վաղ, սակայն, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ս. Բեսսոնովան, մշակութային հարաբերությունները երբեք այնպիսի բարձր մակարդակի չեն հասել, ինչպես եղավ սկյութների ժամանակ, ովքեր առավել ակտիվ գործել են մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբին՝ մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերից սկսած²²⁵:

Չնայած Անդրկովկասում սկյութական մշակույթի հուշարձաններին և նրանց հետ կապված խնդիրներին նվիրված մեծաքանակ գրականությանը, այնտեղ սկյութական, անդրկովկասյան և առաջավորասիական համալիրների նշանակությունը ընդհանուր համակարգում համապատասխան չափով դասակարգված չէ: Չկա մեկ ընդհանուր

²²² Махмудов Ф. О бронзовых топорах Талыша, МКА, том 7, Баку, 1973, с. 71.

²²³ Погребова М. Памятники скифской культуры ..., с. 51.

²²⁴ Погребова М. К вопросу о связях ..., с. 193-195.

²²⁵ Бессонова С. Религиозные представления скифов..., с. 5-8.

կարծիք այն մասին, թե արժե՞ արդյոք սկյութական տիպի առարկաները, որոնք հայտնաբերվել են Արևելյան Անդրկովկասից, համարել այստեղ սկյութական էթնիկ տարրի ներկայության ցուցիչ, թե՞ խոսքը գնում է զուտ առևտրական և մշակութային կապերի մասին է առանց էթնիկ մեծ խմբերի վերաբնակեցման: Միննույն ժամանակ հարկավոր է պարզել նաև, այդ ցեղերը Արցախով պարզապես անցել են դեպի Իրանական սարահարթ և Արցախը նրանց ճանապարհին մի հագույց է եղել, թե նրանք այստեղ որոշակի շրջանում մշտական բնակություն են հաստատել: Կարևոր է նաև հասկանալ, թե այս ցեղերը ռազմական հորդաներ էին, անասնապահներ, առևտրականներ, թե այլ գործառույթ էին իրականացնում:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Արցախում սկյութական խնդրին առաջինն անդրադարձել է Ս. Տեր-Ավետիսյանը, ով կարծում է, որ Թարթառի և Խաչենագետի հովիտներում տարածված տարբեր չափերի դամբարաններից մի քանիսն իրենց արտաքին կառուցվածքով տիպիկ են հարավ ռուսական տափաստաններում հայտնաբերված դամբարաններին և պատկանում են սկյութական մշակույթին: Սակայն դամբարանների ծագման և նրանց էթնոմշակութային պատկանելության հարցը այս փուլում դեռ հստակեցված չէ և առանց լրացուցիչ ուսումնասիրության թերի կլինի: Խաչենագետից բացի, հաջորդ շրջանը, որտեղ մասնագետները խոսում են սկյութների հավանական ներկայության մասին՝ Մինգեչաուրի շրջանն է: Տարածաշրջանի հնագիտական տվյալները խոսում են այն մասին, որ հենց ակտիվ սկյութա-կիմմերական արշավանքների շրջանում է, որոնց մասին հիշատակվում է գրավոր սկզբնաղբյուրներում, որ Հարավ-արևելյան Անդրկովկասի առանձին շրջաններում, մասնավորաբար Մինգեչաուրում, հայտնվում են նոր թաղումային հուշարձաններ և ծեսեր, որոնք էլ արդեն փաստում են այստեղ նոր էթնիկական տարրի ներթափանցումը: Այստեղ հայտնված ցեղային վերնախավի դամբանաբլուրային թաղումները և համայնքի շարքային անդամների հիմնահողային գերեզմանները հանդիսանում էին խոսուն փաստեր այդ ցեղերի ներկայության մասին: Այս ամբողջ պատկերը հիշեցնում է Մերձսևծովի տափաստաններում հայտնի թաղումները, որտեղ ռազմիկ-հեծյալի թաղումները հայտնի են եղել մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբից: Նշված դամբարաններում հաճախ

հանդիպում են տիպիկ սկյութական կոր դաշույններ: Նրանց շարքում հանդիպում են նաև սկյութական ակինականերին նման սրեր, նիզակի ծայրեր²²⁶:

Ա. Իեսսենը նշում է, որ ՍՍՀՄ ԳԱ Հնագիտության և Ադրբ.ՍՍՀ ԳԱ Օստոմության ինստիտուտի համատեղ արշավախմբի կողմից 1950-ական թվականներին Միլի-Ղարաբաղյան տափաստանում վավերացվել է հենց սկյութական տարր: Արշավախմբի կողմից ուսումնասիրված սկյութների ներկայության ժամանակին համապատասխանող հուշարձանների թվին հետազոտողը դասում է Կամիլ թեփեի հարևանությամբ գտնվող Փոքր տափաստանային դամբանաբլուրը: Դամբանաբլուրը այդ խմբում ցածր դիրք է զբաղեցնում, շրջապատված է փոքր բլուրներով, որոնք գտնվում են թեփեից 50-150մ հարավ-արևելք: Այս թաղման գտածոների համեմատաբար լավ պահպանված և բազմազան տեսականին թույլ է տվել համալիրը թվագրել մ.թ.ա 7-րդ դարով, ավելի կոնկրետ նրա երկրորդ կեսով՝ մ.թ.ա 650-600թթ.²²⁷:

Անդրկովկասի տարածքում սկյութական մշակույթի հետքերն ուսումնասիրող հետազոտողներ Ս. Եսայանը և Մ. Պոգրեբովան մի ընդարձակ աշխատություն ունեն, որտեղ ներկայացնում են Անդրկովկասի սկյութական հնագիտական հուշարձանները: Նրանց դասակարգման համաձայն «սկյութական մշակութային տարրի» մեջ մտնում են՝

- սկյութական տիպի զենքը
- ծիու հանդերձանքի մասեր
- սկյութական կենդանական ոճի պատկերումներով առարկաներ
- ծիու թաղումներ

Նրանց ներկայացրած ցուցակում կան մի քանի հուշարձաններ նաև Արցախի տարածքից: Եթե ելնենք այդ դասակարգումից, կարող ենք նշել, որ աչքի է ընկնում Ներքին Հռաթաղից գտնված սկյութական տիպի նետասլաքների հավաքածուն: Ներքին Հռաթաղ գյուղը գտնվում է Մարտակերտի շրջանում, Թարթառի աջ ափին: Ներքին Հռաթաղ գյուղից հյուսիս-արևմուտք՝ Պտաղմուքալ տեղավայրում նկատվել է քարարկղային և հիմնահողային թաղումներից կազմված դամբարան: Քարարկղերից

²²⁶ Алиев И. О скифах и Скифском царстве в Азербайджане, Переднеазиатский сборник, т. 3, Москва, 1979, с. 5-9.

²²⁷ Иессен А. Из исторического прошлого..., с. 22-23.

մեկում գտնվել է բրոնզե սկյութական տիպի նետասլաքների հավաքածու²²⁸: Վերջիններիս մեջ հանդիպում են եռաթև և եռանկյունաձև և 20-40 մմ չափսերի նետասլաքներ (նկ. 28/1): Դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա 7-6-րդ դդ.:

Սա Արցախում և շրջակայքում սկյութական տիպի նետասլաքների հայտնաբերման միակ դեպքը չէ: Սկյութական տիպի նետասլաքներ կա նաև տարբեր հուշարձաններից պատահական հայտնաբերված անձնական հավաքածուներում ևս, որոնք դեռևս ուսումնասիրված չեն: Մինգեչաուրի դամբարանադաշտից ևս գտնվել են մեծ թվով սկյութական տիպի բրոնզե նետասլաքներ, որոնց զուգահեռները հայտնի են Հյուսիսային Կովկասի այլ հուշարձաններից: Ի տարբերություն նետասլաքների, դամբարանների մյուս գտածոները՝ զենքերը, զարդերը, խեցեղեն նյութը տեղական ծագման են²²⁹: Մ. Պոգրեբովան նշում է, որ Մինգեչաուրում կարելի է առանձնացնել դամբարանի երկու խումբ, որոնք չնայած համաժամանակ չեն միմյանց, սակայն ընդգրկում են մ.թ.ա 7-6-րդ դդ.: Առաջին խմբում այսպես կոչված «ուրարտական սրով թաղումներն են», իսկ երկրորդ խումբը կազմում են ձգված իրանի կմախքով և սկյութական տիպի նետասլաքներով թաղումները²³⁰: «Ձգված» թաղումները Մինգեչաուրում թվագրվում են մ.թ.ա. 6-4-րդ դդ., չնայած այստեղից հայտնաբերված նետասլաքներն ունեն առավել լայն ժամանակագրական շրջանակներ՝ մ.թ.ա. 7-4-րդ դդ.²³¹: Հետազոտողները, ովքեր այս կամ այն չափով զբաղվում են դեպի Անդրկովկաս սկյութական մշակութային տարրի ներթափանցման ուսումնասիրմամբ նշում են, որ նետասլաքների մեծ տարածումը կապված է Անդրկովկասի միջով դեպի Առաջավոր Ասիա սկյութների ներթափանցման հետ, որը տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 7-րդ դարում²³²:

1896թ. Ա. Իվանովսկու կողմից իրականացված պեղումների ժամանակ Գետաբեկ և Կալակենդ գյուղերի դամբարանների գտածոների շարքում, որը բնորոշ էր խոջալու-

²²⁸ Есаян С. Погребова М. Скифские памятники Закавказья..., с. 23.

²²⁹ Ионе Г. Мингечаурская разновидность наконечников стрел..., с. 86, Пиотровский Б. История и культура..., с. 306-312, Алиев И. О скифах и Скифском царстве..., с. 4-14.

²³⁰ Дебеч Г. О физических типах людей скифского времени, Проблемы скифской археологии, Москва, 1971, с. 8-10.

²³¹ Погребова М. Закавказье и его связи..., с. 208.

²³² Ионе Г. Мингечаурская разновидность наконечников стрел..., с. 87.

գետաբեկյան մշակույթին, ևս հայտնաբերվել են «սկյութական» տիպի 8 նետասլաքներ²³³:

Գանձակի շրջանում՝ Սարիթեփե բնակավայրի պեղումների ժամանակ 1957թ. մշակութային շերտում բացվել է ձգված իրանով հիմնահողային թաղում: Այդտեղ հայտնաբերվել են «սկյութական» տիպի բրոնզե նետասլաքներ և կոր, մանգաղաձև դաշույն: Թե՛ շերտագրությունը, թե՛ նյութերը, որոնք հայտնաբերվել են այստեղ, թույլ են տալիս այն թվագրել մ.թ.ա. 7-6դդ.: Սարիթեփեից է հայտնաբերվել նաև կենդանագլուխ ապարանջանը: Նրա հայտնվելը այստեղ բացատրվում է տեղի ցեղերի և առաջավորասիական երկրների հետ մշակութային-տնտեսական կապերով²³⁴: Պատմական Շակաշեն (ներկայիս Քուռ գետի միջին հոսանքը ներկա Ադրբեջանի Գանձակից մինչև Մինգեչաուր ընկած հատվածը) գավառից՝ այժմ Շամքորի շրջանից սկյութական նետասլաքներ է հայտնաբերել նաև Ի. Նարիմանովը²³⁵:

Սկյութական տիպի նետասլաքներ են գտնվել նաև Արցախի Տիգրանակերտի պեղումներից՝ Ամրացված թաղամասում, Անտիկ առաջին և Կենտրոնական թաղամասերում: Դրանք վերաբերում են մ.թ.ա. 1-1-ին դարերին և վկայում են տվյալ տիպի նետասլաքի երկարակեցության մասին: Հարկ է նշել, որ տեսակետ կա, թե «սկյութական» տիպի նետասլաքները պատրաստել են ոչ միայն սկյութները: Այս բազմատեսակ նետասլաքների հայրենիքի հարցը վերջնականապես պարզված չէ: Կա կարծիք, որ նրանք պատրաստվել են նաև տեղում²³⁶: Տեղում սկյութական տիպի առարկաներ պատրաստելու երևույթը խորթ չէ և հարևան այլ շրջաններին ևս, ինչի մասին ավելի մանրամասն խոսում է Ա. Իվանչիկը²³⁷:

Ուստի որքանով է արդարացի կիմմերների և սկյութների գոյությունը այս տարածքներում հաստատել միայն նետասլաքների առկայությամբ: Այդ դեպքում ինչպես

²³³ Ивановский А. В Елизаветпольской губернии, По Закавказью, Москва, 1911, с. 85-184

²³⁴ Халилов Дж. Археологические находки “скифского” облика и вопрос о “Скифском царстве” на территории Азербайджана, Проблемы скифской археологии, Москва, 1971, с. 185.

²³⁵ Tumanyan G. The The Cimmerian-Scythian Sepulchres ..., p. 195.

²³⁶ Халилов Дж. Археологические находки “скифского” облика..., с.186-187.

²³⁷ Иванчик А. К вопросу об этнической принадлежности и археологической культуре киммерийцев. Киммерийские памятники Передней Азии, ВДИ, 1994, № 3, Москва, с. 166.

կարելի է բացատրել դրանց հայտնաբերումը սկյութների հայնվելուց շատ ավելի ուշ կառուցված Տիգրանակերտից և նմանատիպ այլ հուշարձաններից: Նմանատիպ նետասլաքները կարող էին գործածվել ոչ սկյութների կողմից նույն ժամանակաշրջանում կամ սկյութներից շատ ավելի ուշ, այլ նաև պատրաստված լինել տեղում: Հետևաբար թերի կլինի սկյութների ներկայության հանգամանքը հիմնավորել միայն նետասլաքների առկայությամբ և հարկ է հարցն ուսումնասիրել այլ տվյալների ներգրավմամբ ևս:

Սկյութական տիպի առարկաների հայտնաբերումը Արցախում այսքանով չի ավարտվում: Ըստ Ս. Եսայանի՝ Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանում պահվում է սկյութական երկաթե ակինակ, որի հայտնաբերման վայրը հայտնի չէ²³⁸: Սակայն մեր կողմից թանգարանում իրականացված հնագիտական հավաքածուի հետազոտության ընթացքում նման իր չգտնվեց:

Արցախի Արևշատ (նախկին Դոլանլար, Հադրութի շրջան) գյուղի դամբարանադաշտի տարածքից հայտնի են բորնգի հայելի, «փշավոր գուրգ», երկաթե կոր դանակներ և կիմմերա-սկյութական մշակութային ընդհանրությանը բնորոշ այլ իրեր²³⁹: Հրաքոտ-Պերոժում (Սարիթեփե բլրի դամբարանադաշտ) Օ. Աբիբովյանի ղեկավարությամբ հնագետները հավաքել են սրոցքարեր, երկաթե դանակներ և մ.թ.ա. 7-5-րդ դարերով թվագրվող այլ իրեր²⁴⁰: Գանձակի մերձակայքում՝ Մինգեչաուրի դամբարաններից մի փոքր հարավ՝ Կիրովաբադի շրջանում պատահաբար հայտնաբերվել է գլխանոց կրող «սկյութի» մ.թ.ա. 5-4-րդ դդ. թվագրվող թրձակավե արձանիկ²⁴¹ (նկ. 28/2):

Հետաքրքիր փաստեր ենք ստանում նաև Միլի տափաստանից ոչ հեռու Թովուզի շրջանից: 2013 թ. հունիսին Ադրբեջանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը հնագիտական հետախուզական աշխատանքներ է իրականացրել Թովուզի շրջանում: Այստեղ հայտնաբերվել են մի քանի նոր կուրգանային խմբեր: Նրանցից մեկի վրա, որը ստացել է Թոպտանդադ անունը,

²³⁸ Есаян С. Погребова М. Скифские памятники Закавказья..., с. 23.

²³⁹ Tumanyan G. The Cimmerian-Scythian Sepulchres ..., p. 195.

²⁴⁰ Иессен А. Из исторического прошлого..., с. 31.

²⁴¹ Крупнов Е. Глиняная головка скифа..., с. 370-371.

իրականացվել են հնագիտական աշխատանքներ: Կուրգանային խումբը գտնվում է Տավուշ (Թովուզ) գետի ստորին հոսանքի աջ ափին՝ գետից 1,5 կմ արևելք, Մինգեչաուրից վեր կառուցված երկրորդ ջրամբարից 15 կմ հարավ-արևմուտք: Խումբը կազմված է 21 դամբանաբլուրից: Պեղված դամբարանի թաղումային խցում հայտնաբերվել են երեք շերտով դասավորված 41 քարե կոթողներ (նկ. 30): Նրանց բարձրությունը հասնում է 0,85-0,35մ, բոլորը կտրվածքում ռոմբաձև, եռանկյունաձև են²⁴²: Հետազոտվող հուշարձանի միակ ժամանակագրական ցուցիչը խեցեղենն է, որը հայտնաբերվել է թաղման խցում: Այն օգնում է հուշարձանը թվագրել մ.թ.ա. 9-7-րդ դարերով: Ըստ հուշարձանը հետազոտող հնագետների, արձաններն, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում են կիմմերական մշակույթին: Այստեղ հարկ է ավելացնել, որ Վ. Օլխովսկին «կիմմերական» արձանների հայտնվելը համարում է մ.թ.ա. 8-7-րդ դարի առաջին կեսի երևույթ²⁴³: Թեև հուշարձանի հետազոտողները գտնում են, որ այս արձանները չունեն զուգահեռներ, սակայն նշենք, որ նմանատիպ արձաններ հայտնաբերվել են նաև Հ. Պետրոսյանի և Վ. Սաֆարյանի կողմից 2000-ական թվականներին Ստեփանակերտում իրականացված պեղումների ժամանակ (նկ. 29): Թեև վերջիններս հանգամանորեն դեռ չեն ուսումնասիրվել, սակայն նախնական դիտարկմամբ նրանք բավական նման են վերևում նշված կոթողների խմբին: Սա գուցե խոսում է ինչ-որ ավանդույթի կամ ծեսի մասին, որն ունի տեղական՝ Արցախ-Ուտիքյան ծագում:

Սկյութների պատմության մեջ վիճելի է սկյութական թագավորության տեղակայման հարցը: Հարցով զբաղվել են ոչ միայն հնագետները, այլ նաև պատմաբանները: Առավել հաճախ գործածվում են Հերոդոտոսի տվյալները, ով կարճ պատմություն է թողել սկյութների՝ Ասիայում բնակության վերաբերյալ: Աստվածաշնչում ևս տեղեկություն կա

²⁴² Հարկ է նշել, որ նմանատիպ կոթողներ 2000-ական թվականներին Ստեփանակերտի շրջակայքից հայտնաբերվել են նաև հնագետներ Հ. Պետրոսյանի և Վ. Սաֆարյանի կողմից: Սակայն վերջիններս բավականաչափ ուսումնասիրված չեն և այժմ դրանց մասին առանց համապատասխան հետազոտության ավելին չենք կարող ասել:

²⁴³ Гулиев Ф. Брилева О. Гусейнов Ф. Гасымов П. Салимбеков Ш. Алекперов В. Курганная группа топдагдаган..., с. 147-150.

սկյութների թագավորության՝ «Աշքենագի թագավորության» վերաբերյալ, ինչը հիշատակվում է առանց կոնկրետացնելու նրա տեղակայումը²⁴⁴:

Հետազոտողների մեծ մասը, ովքեր ընդունում են սկյութական թագավորության գոյությունը Առաջավոր Ասիայում, այն տեղակայում են Հարավ-Արևելյան Անդրկովկասում՝ Միլի տափաստանի շրջանում, Կուր և Արաքս գետերի միջև: Կա ենթադրություն, որ սկյութական թագավորությունը պետք է, որ համապատասխաներ կամ սահմանակցեր անտիկ աղբյուրների Սակասենին: Համաձայն այդ մոտեցման, սկյութները, անցնելով Դերբենդի լեռնանցքը, հաստատվել են հարավ-արևելքում ժամանակակից Ադրբեջանի, Միլի տափաստանի շրջանում, և, հավանաբար, թագավորել են Անդրկովկասի հարավ-արևելքից մինչև Ուրմիա լիճն ընկած տարածքում:

Շատ հավանական է, որ իրանական մերձարաքսյան տափաստանները մտել են Առաջավոր ասիական սկյութական «թագավորության» մեջ, որի տարածքը, ըստ Ի. Դյակոնովի, հարկ է փնտրել «Կուրի և հյուսիսային Կիրովաբադի միջև և մանական տարածքում՝ Ուրմիա լճի շրջակայքում»²⁴⁵:

Անդրկովկասում՝ մասնավորաբար պատմական Սակասենեի տարածքում, սկյութական քաղաքական կենտրոններից մեկի գոյության հավանականությունը ընդունում է նաև Գ. Մելիքիշվիլին. թեև այդպիսի տեղակայումը չի համարում բացարձակ ճշմարտություն²⁴⁶:

Սկյութական թագավորության՝ Առաջավոր Ասիայում տեղակայելուն առավել հակված է Ա. Խազանովը, ով ոչ միայն վստահ է այդ միավորման գոյության վրա, այլև տալիս է նրա սոցիալական բնութագիրը²⁴⁷:

Պետք է նշենք, որ չնայած այն բանին, որ գրավոր սկզբնաղբյուրները կարծես, հիմք են տալիս հաստատելու «սկյութական թագավորության» գոյությունը Միլի տափաստանում, հնագիտական նյութերը, որոնք առկա են հետազոտողների ձեռքի տակ,

²⁴⁴ Тер-мартirosов Ф. Предание о Паруйре Скайорди и скифское царство в Передней Азии, Древность: историческое знание и специфика источника, IV, Москва, 2009, с. 127.

²⁴⁵ Иессен А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи..., с. 22-23.

²⁴⁶ Погребова М. Памятники скифской культуры ..., с. 42-57.

²⁴⁷ Хазанов А. Социальная история скифов: основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей, Москва, 1975, с. 218.

այդ հարցը կասկածի տակ են դնում: Որոշ հետազոտողներ կասկածի տակ են առել այդ տեսության իրավացիությունը՝ փորձելով ցույց տալ, թե նշված տարածքների «սկյութական» հնագիտական գտածոները աննշան թիվ են կազմում և, հետևաբար, սկյութների ներկայությունն այստեղ ժամանակավոր բնույթ է կրել:

Ըստ Զ. Խալիլովի «սկյութական» միջավայրի գտածոները էական մաս չեն կազմում այս տարածաշրջանում: Հաշվի առնելով Հյուսիսային Կովկասի համեմատությամբ խեցեղենի (գավաթներ, տանձաձև կճուճներ, խոր ամանների և այլն) և այլ կենցաղային առարկաների բացակայությունը, Զ. Խալիլովը ենթադրում է, որ սկյութները բնակություն չեն հաստատել և էական թիվ չեն կազմել այստեղ: Ըստ հետազոտողի՝ նրանք այստեղ երկար ժամանակ չեն գտնվել և չէին կարող էական ազդեցություն թողնել տեղական բնակչության մշակույթի վրա: Նա հավանական է համարում, որ սկյութները այստեղ ունեցել են ինչ-որ հենակետ, որտեղ ամեն արշավանքից հետո կարգի են բերել իրենց զորքը և պատրաստվել հաջորդ արշավանքին: Սկյութական թագավորության հետքեր այստեղ չկան և սկյութները, հավանաբար, դրա կարիքը չունեին²⁴⁸:

Սկյութական մշակութային տարրի կուտակման փաստը Կուրից հյուսիս համընկնում է, համենայն դեպս, սկյութների ակտիվ գործունեության փուլի հետ, ինչը թույլ է տալիս մի փոքր այլ կերպ մոտենալ Միլի տափաստանում և Իրանի հյուսիս-արևմուտքում սկյութական թագավորության գոյության հարցին: Հազիվ թե կարելի է համաձայնել այն բանի հետ, որ հենց քաղաքական գերակայության և հիմնական բնակության վայրում սկյութները չեն թողել փաստացի իրենց մշակույթի ոչ մի հետք այն դեպքում, երբ նրանց տարածման լայն շրջանում՝ նույն ժամանակահատվածում, նրանք թողել են հարուստ հետք և նրանց ներկայությունը այդ շրջաններում կասկածի տեղ չի թողնում:

Կա նաև կարծիք, որ «սկյութական թագավորությունը» Անդրկովկասում, ըստ երևույթին, գտնվել է ավելի հարավ, Մերձուրմիյան շրջանում Մանայի տարածքում՝ Զիվիե գյուղի մոտ, որտեղ գտնվել են ակնհայտ վաղ սկյութական թաղումներ և սկյութական տիպի այլ առարկաներ²⁴⁹: Սակայն միևնույն ժամանակ գոյություն ունի տեսակետ, որի

²⁴⁸ Халилов Дж. Археологические находки “скифского” облика..., с. 186-187.

²⁴⁹ Ильинская В. Тереножкин А. Скифия VII-IV вв. до н.э..., с. 24.

համաձայն առհասարակ հերքվում է փաստված սկյութական ներկայությունը Առաջավոր Ասիայում, առավել ևս նրանց թագավորության հարցը: Հիմնական սկյութական տարածքները համարվում է մերձսևծովյան տափաստանները, որտեղից սկյութական զորքերն իրականացրել են իրենց հարավային արշավանքները²⁵⁰:

Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը նշում է, որ ողջ Անդրկովկասի հուշարձանների նյութերի հետազոտությունը ցույց է տալիս այստեղ «սկյութական թագավորության» տեղակայման շատ փոքր հավանականություն: Սակասեների մասին Ստրաբոնի և Պլինիոսի հաղորդումները, որոնք վերաբերում են Հայաստանի Կուր գետի աջափնյակում բերրի շրջաններին, կապված են սակերի ավելի ուշ շրջանի արշավանքների հետ: Ըստ նրա «սկյութական թագավորության» տեղակայումը անուղղակիորեն Մարաստանի հարևանությամբ խիստ կասկածելի է, քանի որ սկյութական թագավորությունը հիշատակվում է դեռ մարերի հզորության ժամանակ՝ մ.թ.ա. 6-րդ դարում²⁵¹:

Մ. Պոգրեբովան, դիտարկելով այս հարցի վերաբերյալ բոլոր տեսակետները, առանձնացնում է երեք մոտեցում: Առաջին մոտեցման համաձայն հնագիտական նյութը ոչ մի հիմք չի տալիս տեղայնացնելու սկյութական թագավորությունը Անդրկովկասում, և ուստի մնում է ընդունել, որ այդպիսին այստեղ չի եղել: Համաձայն երկրորդի՝ սկյութական թագավորության տեղադրությունը Սակասեների շրջանում, պատմականից բացի, ունի և հնագիտական հաստատում որոնք են Մինգեչաուրի ուղղաձիգ իրանով թաղումները և սկյութական տիպի նետասլաքները: Եվ վերջապես, երրորդ մոտեցումը, այդպիսի միավորում, ինչպիսին եղել է սկյութական թագավորությունը, առաջավորասիական արշավանքների ժամանակ, ընդհանրապես պետք է, որ չթողնեք որևէ հնագիտական հետք²⁵²:

Հավանական ենք համարում, որ Դերբենդի լեռնանցքով Անդրկովկաս ներխուժած սկյութները սկզբնապես հաստատվել են Կուր-Արաքսյան ընդարձակ տափարակում և պատմական Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանը՝ Ուտիք աշխարհի հյուսիս-արևմտյան հատվածը նրանց անունով կոչվել է Շակաշեն: Առավել հավանական է, որ Առաջավոր Ասիա ներթափանցել են , ինչպես նշում են գրավոր սկզբնաղբյուրները, միայն

²⁵⁰ Погребова М. Памятники скифской культуры..., с 42-57.

²⁵¹ Тер-мартиросов Ф. Предание о паруйре скайорди ..., с. 127.

²⁵² Погребова М. Закавказье и его связи ..., с. 23-24.

սկյութ ռազմիկները, առանց ընտանիքների: Գուցե այդ պատճառով Միլի տափաստանը և չունի սկյութների համար այն հատուկ ձգող ուժը, որը սովորաբար նրան է վերագրվում: Հազիվ թե կարելի է խոսել այստեղ խոշոր քաղաքական միավորման մասին: Հավանական է, եղել են առանձին ցեղեր, որոնք ոչ միշտ էին միավորվում ընդհանուր քաղաքական կառույցի տակ²⁵³: Հավանական է նաև, որ Միլի տափաստանը մշտապես զբաղեցված չի եղել միայն մեկ ցեղի կողմից: Ռազմական միավորումներին զուգահեռ այս տափաստանները ակտիվորեն զբաղեցված են եղել իրանական քոչվոր անասնապահությամբ զբաղվող ցեղերով, և նրանք այս տարածքները զբաղեցրել են միայն ձմռան ամիսներին, երբ անասնապահության համար անբարենպաստ պայմաններ էին ստեղծվում տարածաշրջանի լեռնային գոտիներում:

Հարցի ուսումնասիրման նման փորձ ժամանակին իրականացրել է Ա. Իեսենը: ըստ հետազոտողի՝ չի բացառվում, որ սկյութների հեծյալների հորդանները ձմեռել են Մուղանի, Միլի և Ղարաբաղի տափաստաններում, իսկ ամռանը գնացել են ոչ թե Փոքր Կովկասի լեռներ, ինչպես անում էին տեղի ցեղերը մինչև սկյութների հայտնվելը, այլ հարավ՝ Մերձուրմիական շրջաններ, Մարաստանի և Ասորեստանի կենտրոնին մոտ: Այստեղից նրանք կարող էին թալանի նպատակով ձիերով արշավանքներ իրականացնել, ինչի համար առավել հարմար եղանակը աշունն էր: Այսպիսի կենցաղավարում Ա. Իեսենը նկատում է ավելի ուշ շրջանում, հուլավյանների ժամանակ, երբ մոնղոլական հեծյալ խմբերը հաճախ ձմեռում էին Առանում, այսինքն մերձարաքսյան տափաստաններում, իսկ ամռանը բարձրանում էին Ալագադի լեռներ (Ուրմիա լճի հյուսիս-արևմուտքում): Նա նշում է, որ տափաստաններում ձմռանը կարող էին իջնել նախիրը և բնակչության այն խումբը, որոնց մշտական բնակավայրերը գտնվում էր լեռներում: Այդ պայմաններում կարող էին և պետք է առաջանային ձմեռային թեթևացված ձևի ժամանակավոր բնակավայրեր, որոնք նախատեսված չէին ողջ տարվա բնակվելու համար: Այդպիսի մի բնակավայր նրանց հաջողվել է բացել և մասնակիորեն ուսումնասիրել Միլի տափաստանում՝ Ուշ թեփի մոտ: Այն կարելի է թվագրել մ.թ.ա. 10-9-րդ դարերով՝ այսինքն բրոնզից երկաթի դարի անցման փուլով: Բացված բնակավայրը ամրացված չէ, բաղկացած է գետնափոր

²⁵³ Погребова М. Памятники скифской культуры..., с 55.

տներից՝որոնք ունեն համեմատաբար թեթև ծածկ, ակնհայտորեն սեզոնային գործածման համար²⁵⁴:

Հայտնի փաստ է, որ քոչվոր կենսակերպ վարող ցեղերը մշտական բնակավայրեր և բնակարաններ չեն կառուցել: Այսպես, օրինակ, Հերոդոտոսը, խոսելով սկյութների բնակավայրերի մասին, նշում է, որ «սկյութները ոչ քաղաքներ են կառուցում ոչ էլ պարիսպներ, այլ իրենց բնակարանները տանում են իրենց հետ և բոլորը հեծյալ աղեղնավորներ են և ապրում են ոչ թե հերկելով, այլ անասնապահությամբ և նրանց տները սայլերի վրա են»²⁵⁵: Ուստի միանգամայն հավանական է, որ այս տարածքները տարվա որոշ ժամանակ զբաղեցված են եղել քոչվոր կենսակերպ վարող ռազմական ցեղերով, ինչի արդյունքում էլ թողել են իրենց մշակույթի որոշ հետքեր:

Սկյութների կամ իրենց ժառանգների ներկայությունն այս տարածքներում շարունակվեց մինչև մ.թ.ա. 1-ին հազ. վերջ: Մ.թ.ա. 3-2-րդ դարերում Անդրկովկասում, ապա նաև Հյուսիսային Կովկասում ի հայտ են գալիս նոր թաղումային համալիրներ, որոնք, անկասկած, այստեղ իրականացվել են սարմատա-ալանական ցեղերի կողմից: Մինգեչաուրյան ուշ կատակոմբային թաղումներում քիչ չեն դեպքերը, երբ հանգուցյալի մի ձեռքը դրված է կոնքին (կամ որովայնին), իսկ երկրորդը ուղղված է դեպի դեմքը: Այսպիսի դեպքեր ֆիքսված են ոչ միայն Մինգեչաուրում, այլ նաև սարմատա-ալանական ցեղերի սփռման ավելի լայն տարածությունում,ինչը իրենից երկայացնում էր զուտ սարմատական թաղումային ծես²⁵⁶: Ընդ որում ներկայացված ծեսի պատկերումն ենք հանդիպում նաև Դաշտային Արցախից հայտնաբերված քարե մարդակերպ կոթողների որոշ դետալների վրա:

Ակտիվորեն քննարկվում է նաև այն հարցը, թե կոնկրետ երբ են սկյութները և սկյութական առարկաները ներթափանցել Անդրկովկաս, այդ թվում և Արցախ: Տ. Սուլիմիրսկին գտնում է, որ Կուրի և Արաքսի միջագետք սկյութները պետք է, որ հայտնվեին դեռևս մ.թ.ա. 10-9-րդ դարերում, ինչին ի ապացույց բերում է որոշ ընդհանուր արևելաանդրկովկասյան և սրուբնո-անդրոնովյան մշակույթի տարրերի առկայությունը

²⁵⁴ Иессен А. Из исторического прошлого ..., с. 21- 30.

²⁵⁵ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից..., էջ 237:

²⁵⁶ Алиев И. Сармато-аланы на пути в Иран, ИИГК, Москва, 1971, с. 203.

այս տարածաշրջանում²⁵⁷ : Մ. Պոգրեբովան նշում է, որ Արցախում ամենավաղ սկյութական հուշարձանը Փոքր կուրգանն է, որը վերաբերում է մ.թ.ա. 7-րդ դարին: Այն գտնում է Միլի տափաստանում՝ նախկին Օրջոնիկիձեի շրանցքից մոտ 3 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող Կամիլ թեփեի հարևանությամբ²⁵⁸:

Տեղանվանաբանական և անձնանվանաբանական նյութի քննություն

Մասնագիտական գրականության մեջ Հայկական լեռնաշխարհում սկյութների ներկայության վերաբերյալ քննարկումները, սակայն, այսքանով չեն ավարտվում: Հնագետներին, լեզվաբաններին և պատմաբաններին ուսումնասիրության մեծ աղբյուր է տրամադրում նաև որոշ տեղանունների քննությունը: Արցախում և հարակից շրջաններում կան որոշ բնակավայրեր, որոնք գիտնականներն այս կամ այն կերպ կապում են իրանական ցեղերի՝ մասնավորաբար կիմմերների և սկյութների հետ: Առանձնապես չխորանալով այդ տեղանունների քննության մեջ, և այս թեման թողնելով առանձին հետազոտության, նշենք միայն եղած կարծիքներից մի քանիսը:

Սկյութների հետ ամենամեծ աղերս ունեցող բնակավայրը Շակաշեն/Սակասեն գավառն, այն է՝ «շակերի (սակերի) շեն (բնակավայր)»: Ըստ Բ. Տեխովի սկյութների հետ հնարավոր է առնչություն ունի նաև Գանձակին մոտ գտնվող ժամանակակից Շաքի քաղաքի անունը²⁵⁹: Նույն կարծիքն է հայտնում նաև Ս. Դալայանը²⁶⁰: Բ. Տեխովը նշում է, որ ըստ որոշ հայ պատմիչների վկայությունների, Արցախի շրջանում եղել է մի վայր Շիկաքար անվանմամբ, ինչն, ըստ հետազոտողի՝ նշանակում է «սկյութի ժայռ»²⁶¹:

Ի. Դյակոնովը նշում է, որ սկյութների, ինչպես և այլ իրանական ժողովուրդների ընդհանրական ցեղանունն ի սկզբանե եղել է «Արիա» (aryā-): Ըստ Ս. Դալայանի շատ

²⁵⁷ Погребова М. Закавказье и его связи ..., с. 43-44, Sulimirski T. Scythian antiquities in Western Asia, Artibus Asiae, vol. 17, № 3-4, 1954, p. 317.

²⁵⁸ Погребова М. Закавказье и его связи ..., с. 44.

²⁵⁹ Техов Б. Скифы и Центральный Кавказ..., с. 13-14.

²⁶⁰ Մ. Բարխուդարյանը, խոսելով Շաքի մասին, նշում է, որ գավառը, որը գտնվում է Օրաբանում, Արջկան և Կախավան գետակների, Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավահայաց լանջերի և Զարդունի դաշտակի շարունակության հարավային մասում, ստացել է Շաքէ, Շաքէ-Ոստան, Շաքի անունները: Բայց հարկ է հայտնել, որ այն՝ նախքան Շաքէ անունը ստանալը կոչվում էր Ուտի գավառ: (Բարխուտարեանց Մակար էպս., Աղուանից երկիր և դրացիք, Երևան, 1999, էջ 133-134):

²⁶¹ Техов Б. Скифы и Центральный Кавказ..., с. 13-14 .

հավանական է, Կուր-Արաքսյան միջագետքը, որը հետագայում ստացավ Առանի դաշտավայր անվանումը, կապված է սկյութների «Արիա» ցեղանվան հետ: Ariana-ից է ծագում նաև Աղվանքի մյուս անվանումը՝ Առան: Այս անվան հնչյունափոխված տարբերակներն են հենց Աղուանք (որից հուն. Albania) երկրանունը և երբևէ նրա կազմի մեջ մտած գավառների անունները՝ Առան-ոռոտ, Մեծ Իրանք²⁶²:

Համաձայն Ի. Ալիևի և Գ. Ասլանովի, Դերբենդի շրջանից հարավ Ճորա լեռնանցքի անվանումը, ըստ երևույթին, նույնպես կապված է սկյութա-սարմատական ցեղերի ներկայության հետ²⁶³:

Կարծում ենք սկյութական ցեղերի հետ աղերս ունի նաև Լեռնային Ղարաբաղում գտնվող Թարթառ գետի ձախ կողմում, նրա ստորին հոսանքի շրջանում գտնվող Դոնիշեն գյուղի անվանումը²⁶⁴: Հավանական ենք համարում, որ այն ծագել է «դանու» (ավելի ուշ «դան»)՝ «գետ» և «շեն»՝ գյուղ, բնակավայր արմատներից: Ժամանակակից օսեթերենում ևս պահպանվել է «դոն»՝ գետ, ջուր ձևը²⁶⁵: Ն. Չլենովան նշում է, որ նախկին ՍՍՍՀ եվրոպական մասում սկյութներից (և սարմատներից) հետո մնացել են «դոն» արմատով հիդրոնիմներ (Դոն, Դոնեց, Դնեպր, Դնեստր): «Դոն» անվանումը հաստատապես գոյություն է ունեցել արդեն սկյութական ժամանակ, իսկ «Դնեպր» անվանումը առաջին անգամ հանդիպում է մ.թ.ա. 4-րդ դարում: Օսեթերեն լեզվում փաստացի բոլոր հիդրանունները վերջանում են –դոն (Ա. Ցագաեվայի գրքում հավաքված 500 հիդրանուններից 499-ը ավարտվում են –դոնով և միայն մեկը՝ -աֆով՝ Իրաֆ գետը): Օսեթերեն լեզուն համարվում է սկյութերենի ուղղակի ժառանգորդը և – դոնով հիդրոնիմները, կարծես թե, վերաբերում են սկյութներին և նրանց ժառանգներին՝ ալաններին, օսերին²⁶⁶:

²⁶² Դավալյան Տ., Ալանական ցեղանունների առնչությունը..., էջ 63:

²⁶³ Алиев И. Асланов Г. Племена сармато-массагето-аланского круга в Азербайджане, ДВ, вып. 2., Ереван, 1976, с. 227.

²⁶⁴ Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 136:

²⁶⁵ Бонгард-Левин Г. Грантовский Э. От Скифии до Индии, Москва, 1983, с. 22.

²⁶⁶ Членова Н. О времени появления ираноязычного населения в Северном Причерноморье, Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья (Лингвистика, история, археология), Москва, 1984, с. 259 - 260.

Դոնիշեն գյուղի վերաբերյալ որոշ տեղեկություններ են պահպանվել Մ. Բարխուդարյանցի աշխատության մեջ: Նա հիշատակում է, որ Դոնիշենը (ըստ Բարխուդարյանցի՝ Դանիէլի շեն)՝ հիմնվել է Թարթառ գետի ձախ կողմում՝ Մատաղիսից բավական վերև: Բնակիչները տեղափոխվել են Մաղավուզից: Հարկ է հայտնել, որ գյուղը և եկեղեցին և գերեզմանատունը ավելի հին են, իսկ այնժամանակվա բնակիչները հետո են եկել²⁶⁷: Հավանական է, որ սկյութական ցեղերին դեռևս մ.թ.ա 7-6-րդ դարերում կամ ավելի ուշ, հաջողվել էր հաստատվել այս բնակավայրում, որը հետագայում անվանակոչվեց նրանց կողմից: Սակայն հարկ ենք համարում նշել նաև, որ սա հիպոթեզային կարծիք է և կարիք ունի հանգամանալից, լեզվաբանական քննության:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջաններում ևս առկա են տեղանուններ, որոնք գիտնականները այս կամ այն կերպ կապում են սկյութների հետ: Անկասկած, պետք է, որ այդ ցեղերի համար մեծ հետաքրքրություն կներկայացնեին Արցախի, Միլի, Շիրակի և շրջակայքի այլ դաշտավայրային հատվածներ ևս: Այդ խնդրին առավել մարնամասն ուսումնասիրվել է Ս. Պետրոսյանի²⁶⁸, Հ. Մանանդյանի²⁶⁹, Տ. Դալայանի²⁷⁰ և այլոց աշխատություններում:

²⁶⁷ Բարխուդարյանց Մակար եպս., Աղուանից երկիր ..., էջ 149:

²⁶⁸ Պետրոսյան Ս., Թրակա-կիմերական ցեղերի միությունները ..., էջ 207-209:

²⁶⁹ Ըստ Հ. Մանանդյանի՝ «առքսների» ու «սիրակների» անունով են կոչվել Այրարատ աշխարհի միմյանց սահմանակից երկու գավառ՝ Աշոցքը և Շիրակը: Ըստ Հ. Մանանդյանի, կիմմերա-սկյութական ցեղերի հետ է կապվում նաև անտիկ աղբյուրներում հիշատակվող «մեծ և մարդաշատ Գյումնիաս» քաղաքը, որը նույնացվում է ժամանակակից Գյումրիի հետ: Ըստ նրա Արաքս, Հրազդան, Պարիադրես-Պարաքոթրաս (այժմ՝ Պարխարյան լեռնաշղթա) անվանումները ևս իրանական են, և առաջացել են հետ-ուրարտական այն ժամանակաշրջանում երբ այստեղ իշխում էին կիմմերական-սկյութական ցեղերը: (Մանանդյան Հ., Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի ..., էջ 22-24, 38): Հիշեցնենք, որ այդ գավառներից ոչ հեռու բնակվում էր սկյութիների ցեղը: (Դալայան Տ., Ալանական ցեղանունների առնչությունը..., էջ 65):

Հավանաբար սկյութական ազդեցությունն առկա է նաև Նախիջևանի հյուսիս արևմտյան մասում գտնվող Շարուր գավառի անվան մեջ: (Պետրոսյան Ս., Թրակա-կիմերական ցեղերի միությունները..., էջ 210):

Կա կարծիք, որ սկյութներից է մնացել նաև «Հրազդան» գետի անունը: Ըստ Գ. Նալբանդյանի՝ անկասկած է, որ հայկական Հրազդանի հիմքում ընկած է իրանական Frazdan-ը (միջին իրանական աղբյուրներում Frazdan-ը հիշատակվում է իբրև լճի անուն Սիաստանում), որը նշանակում է բարձրադիր գետ կամ բարձր լեռնային գետ (fraz - բարձր, բարձրություն, danu - գետ): Հետազոտողը գտնում է, որ հայերը Հրազդան ձևը, անկասկած, փոխառել են հենց իրանականից, առանց որևէ միջնորդի: (Налбандян Г. К этимологии армянского «хрдадзет»..., էջ 236-239):

²⁷⁰ Դալայան Տ., Ալանական ցեղանունների առնչությունը..., էջ 63-68, Դալայան Տ., Սկյութական ցեղերը Շիրակում և հարևան գավառներում..., էջ 11-12:

Է. Գրանտովսկուն կարծես թե հաջողվել է հիմնավորել, որ իրանալեզու տեղանունները հայտնվել են Արևմտյան Իրան, Իրանական Ատրպատական (և նաև Հայաստան) ոչ ուշ քան մ.թ.ա. 9-րդ դարում՝ իրանական ցեղերի հզոր շարժի արդյունքում²⁷¹:

Սակայն, քննության առնելով առկա տեղանվանաբանական նյութը ասել, թե սկյութները կարողացան փոխել այդ շրջանի ազգագրական բնույթը, չափազանցություն կլիներ, համենայնդեպս, իրողությանը հակառակ: Եվ ինչպես իրավացիորեն նշում է Տ. Դալալյանը, սկյութական այն զանգվածը, որը մնաց Հայկական լեռնաշխարհում, կազմեց հայ ժողովրդի մի մասը և իր լեզվի բազմաթիվ տարրերը թողեց հայոց տեղանուններում, անձնանուններում և բառապաշարում²⁷²:

Եթե սկյութական ծագման տեղանունները որոշակի թիվ են կազմում այս տարածքում, ապա անվանաբանական բազան շատ հարուստ չէ: Պատմությունը մեզ է հասցրել սկյութական երկու առաջնորդների անունները՝ Իշպակա և Պարտատուա, որոնք մ.թ.ա. 7-րդ դարի սկզբներին կարևոր դեր են խաղացել Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում: Անդրադառնալով հայոց պատմահոր երկում պահպանված անվանացանկերին՝ Հ. Կարազյոզյանը ցույց է տվել, որ թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի անունը տեղ է գտել «Պատմութին Հայոց»-ի մեջ: Մովսես Խորենացին, մեզ մատուցելով հայոց առաջնորդների անունները նշում է, «որ ի Սկայորդոյն Պարոյր առաջին ի Հայս թագաւորէ. օգնական լինի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթա գաւորութիւնն ի Սարդանապալայ»²⁷³: Մովսես Խորենացին Պարոյրին համարում է Սկայորդու որդի: Հայագիտության մեջ ենթադրվում է, որ սկյութ Պարոյր-Պարտատուայի ժառանգները մարերին օգնել են Ասորեստանի կործանման հարցում, ինչի դիմաց ստացել են թագավորական թագը մ.թ.ա. 612 թ. և Արմե երկրում թագավորություն հիմնել, իսկ Արմե և Արմենիա երկրների նույնական անունը հիմք է ծառայել Պարոյրին համարել հայկական

²⁷¹ Грантовский Э. Ранняя история иранских племен ..., с. 58-62.

²⁷² Հայերենում որոշ սկյութական բառերի, այդ թվում և անձնանունների փոխառության համար կարող էք ծանոթանալ Տ. Դալալյանի հոդվածին: Տե՛ս՝ Դալալյան Տ., «Արևելաիրանական միջնաշերտի» որոշ նմուշներ ..., էջ 61-69:

²⁷³ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն..., էջ 120-122:

թագավոր²⁷⁴։ Սակայն պատմագրության մեջ տարածված է մեկ այլ տեսակետ ևս, ըստ որի Իշպական և Պարտատուա-Պարույրը գործել են միաժամանակ, ըստ որում եթե առաջինը գտնվել է հակաաորեստանյան խմբավորման մեջ, ապա երկրորդը դաշնակցել է Ասորեստանի հետ²⁷⁵։

Այսպիսով, հնագիտական գտածոների, տարածաշրջանից հայտաբերված նրանց զուգահեռների, տեղանունների քննության, ինչպես նաև պատմական սկզբնաղբյուրների համադրման արդյունքում փորձ ենք արել վերականգնել Արցախի մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի տափաստանային հատվածների մշակույթի որոշ մանրամասներ։

Մենք դեռևս չենք տիրապետում տարածաշրջանի ամբողջ նյութին, որպեսզի պատկերացնենք նյութական մշակույթի, էթնիկական կազմի և տեղաշարժերի ամբողջ գործընթացը։ Դեռ առկա են մի շարք խնդիրներ, մի քանի չպարզաբանված հարցեր։ Ուստի այս համառոտ տեղեկությունն ընդամենը մեկ փորձ է դասակարգելու եղած նյութը և միայն սիստեմատիկ հնագիտական ուսումնասիրության արդյունքում կարող ենք խնդրի վերաբերյալ ավելի ընդհանուր պատկեր կազմել։ Մեր, ինչպես և մեր նախորդների հետազոտական աշխատանքներն առանձին երթուղիների ուսումնասիրման սահմաններից դուրս չեն եկել, այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել հրապարակներ։ Մասնավորաբար, ուսումնասիրված չէ Արաքսի հովիտը, որը, ինչպես նշում է Ա. Իեսենը, անկասկած, տարածաշրջանի՝ հնագիտական հուշարձաններով ամենախիտ շրջանն է։

Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ կիմմերա-սկյութական մշակութային և էթնիկական տարրն Արցախում-Ուտիքում փաստվում է այնպիսի գտածոներով, ինչպիսիք են սկյութական տիպի թաղումները, սկյութական տիպի զենքերը (նետասլաքները, ակինակներ), մի շարք հնագիտական արտեֆակտեր (բորնզի հայելի, «փշավոր գուրգ», Գանձակի մերձակայքում՝ Մինգեչաուրի դամբարաններից մի փոքր հարավ պատահաբար հայտնաբերված գլխանոց կրող «սկյութի» մ.թ.ա. 5-4-րդ դդ. թվագրվող թրձակավե արձանիկ, որոշ քարե կոթողներ և այլն)։ Ինչ վերաբերում է Արցախում և

²⁷⁴ Тер-мартиросов Ф. Предание о паруйре скайорди ..., с. 127, Тер-Мартиросов Ф., О царе Армении Барзанесе, ՊԲՀ, 2000, № 1, Երևան, с. 185-198.

²⁷⁵ Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 35:

Ուտիքում սկյութների կողմից թագավորություն ստեղծելու հարցին, ապա առկա նյութի ուսումնասիրության արդյունքում այն չի հաստատվում: Այպես թե այնպես, մ.թ.ա 7-6-րդ դարերում Անդրկովկասի շրջաններում Կուրից հյուսիս սկյութների կուտակումը միանգամայն հավանական է, սակայն դա դեռ բավարար հիմք չի տալիս խոսել Միլի տափաստանում սկյութական թագավորության գոյության մասին: Ասվածի վառ ապացույցն է որոշ տեղանունների առկայությունը, ինչպիսիք են Սակասենը, Շաքին և այլն: Ուտի հնագիտական գտածոները ևս փաստում են նրանց ներկայությունը այս տարածքներում առնվազն մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերից, իսկ ըստ որոշ հետազոտողների մի փոքր ավելի վաղ: Ինչ կազմով և ինչ նպատակով են նրանք այստեղ հայտնվել, դա արդեն այլ հարց է, որին կփորձենք պատասխանել մեր հաջորդ բաժնում: Անդրկովկասի, այդ թվում է Արցախի հուշարձաններում սկյութական մշակույթի ներկայությունը պետք է որ կապված լինի ոչ միայն դեպի Առաջավոր Ասիա նրանց արշավանքի հետ, այլև նրանց նահանջի՝ Ասիայից Հյուսիսային Մերձսևծով Անդրկովկասի վրայով²⁷⁶:

²⁷⁶ ТеховБ., Скифы и Центральный Кавказв..., с. 14.

գ. Մարդակերպ կոթողների էթնոմշակութային պատկանելության խնդիրը

Ինչպես հայտնի է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջ-1-ին հազարամյակի սկիզբն Անդրկովկասում համարվում է բրոնզե մետաղագործության ինտենսիվ զարգացման, և քայլ առ քայլ երկաթի արդյունաբերությանն անցնելու շրջան: Չնայած երկաթի առաջին գործածումը տարածաշրջանում փաստվում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերից, սակայն նրա լայն տարածումը սկսում է մ.թ.ա 7 - 6-րդ դարերից: Հավանաբար երկաթի լայն գործածումն էր նաև պատճառը, որ, դատելով հնագիտական նյութից, գրեթե ամբողջ Կովկասում տարածվում են քոչվորական զանազան ցեղեր, որոնց բնորոշ էին նոր զենքեր, ձիասարք, հատուկ թաղման ծես, կենցաղային որոշ առանձնահատկություններ: Գրավոր սկզբնաղբյուրների տվյալները, որոնք ամբողջությամբ համապատասխանում են հնագիտականին, թույլ են տալիս ենթադրել, որ դրանց շարքում առանձնակի դերակատարում են ունեցել կիմմերա-սկյութական ցեղերը²⁷⁷:

Ըստ որոշ հետազոտողների սա ոչ թե էպիգրֆիկ ռազմական գործողություն էր, այլ իսկական վերաբնակեցում: Պատերազմը և թալանը ինքնին երբեք ժողովրդական վերաբնակեցման նպատակ չեն ունենում. դրա համար լինում են այլ, առավել խորը պատճառներ: Պատերազմը և թալանը ուղեկցում են վերաբնակեցմանը, ոչ թե մղում դրան²⁷⁸: Սկյութների վերաբնակեցման համար նրանց շրջապատող միջավայրում տեղի ունեցող եղանակային-կլիմայական տատանումներից բացի, վերաբնակեցման այլ պատճառ, կարծես թե, չէր կարող լինել: Եվ եթե դա այդպես է, ապա նաև սկյութական վերաբնակեցմանը նախորդող մ.թ.ա. 8-րդ դարում կիմմերների վերաբնակեցումը կարող էր լինել նույն պատճառով: Զբաղեցնելով Արևելյան Եվրոպայի Մերձկասպյան տափաստանների առավել չորային, կիսաանապատային մասը, կիմմերները ավելի վաղ, քան սկյութները, կարող էին դժվարություն զգալ անբարենպաստ եղանակային պայմանների պատճառով և շարժվել այլ երկիր: Շուրջ 50 տարի հետո նույն վիճակում հայտնվեցին և հյուսիսսևծովյան սկյութները, որոնք ևս, վերաբնակեցումից բացի, այլ ելք

²⁷⁷ Алиев И. О скифах и Скифском царстве..., с. 4-14.

²⁷⁸ Массон В. Средняя Азия и Древний Восток, Москва, 1964, с. 397.

չգտան²⁷⁹: Մ. Արտամոնովը նշում է, որ սա չի եղել տարերային, անկանոն փախուստ, այլ կազմակերպված վերաբնակեցում՝ ըստ նախօրոք մշակված ռազմավարության, ինչը ցույց է տալիս, որ սկյութները, ինչպես և կիմերները, իրենցից ներկայացնում էին կազմակերպված հասարակություն²⁸⁰:

Եվրասիական տափաստանների կլիմայի վերաբերյալ եղած որոշ հետազոտություններ կարծես գալիս են հաստատելու վերոնշյալ ենթադրությունները: Մասնավորաբար համաձայն Վ. Կլիմենկոյի հաղորդման, վերջին 5000 տարում Եվրասիայում ամենաուժեղ սառեցումը տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կեսերից մինչև մ.թ.ա. 5-րդ դարի առաջին կեսը: Մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կեսերից մինչև մ.թ.ա. 7-րդ դարի կեսերն ընկած ժամանակահատվածում, մ.թ.ա. 5-րդ դարի առաջին կեսին և մ.թ.ա. 1-ին դարում փաստվել է առավել ցածր ջերմաստիճան, իսկ մ.թ.ա. 4-րդ դարի և 2-3-րդ դարերի միջակայքում այդ ժամանակահատվածի համար առավել բարձր ջերմաստիճան: Տվյալ շրջանում առաջին առավել խոշոր տաքացումը տեղի է ունենցել մ.թ.ա. 5-րդ դարի վերջ-4-րդ դարի կեսերի միջակայքում: Ի. Բորզենկոն ևս այդ գլոբալ սառեցումը համարում է վերջին 5000 տարում ամենասաստիկը²⁸¹: Կարելի է եզրակացնել, որ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբին Եվրասիական տափաստանների անբարենպաստ բնակլիմայական պայմանները հայտնի չափով նպաստել են քոչվոր ցեղերի միգրացիային:

Սակայն որքան էլ կլիմայական պայմանները անբարենպաստ էին և որոշակի իրավիճակ էին թելադրում, այս տեղաշարժերին նպաստեցին այլ գործոններ ևս, ինչպես օրինակ նոր մետաղի՝ երկաթի հայտնագործումը: Եվ ահա այս շրջանում է, որ տեղի էին ունենում էական փոփոխություններ ինչպես նյութական մշակույթում, այնպես և քաղաքական կյանքում: Սա մի շրջան էր, երբ ցեղային և ներցեղային

²⁷⁹ Štu` Bouzek J. Caucasus and Europe and the Cimmerian Problem, Sbornik Narodniho Muzea v Praze, v. XXXVII, № 4, 1983, p. 177-241.

²⁸⁰ Артамонов М. Киммерийцы и скифы..., с. 26.

²⁸¹ Таиров А. Изменения климата степей и лесостепей Центральной Евразии во II-I тыс. до н. э., Материалы к историческим реконструкциям, Челябинск, 2003, с. 49, Kirleis W. Herles M. Climatic change as a reason for Assyro-Aramean conflicts? Pollen evidence for drought at the end of the 2nd millenium BC, State archives of Assyria Bulletin, XVI, 2007, p. 7-37.

փոխհարաբերությունների արդյունքում զարգանում էին տնտեսական և մշակութային կապերը, տեղի էին ունենում էթնիկական տեղաշարժեր: Հարկ է նշել, որ այս շրջանում Անդրկովկասը ակտիվ մշակութային կապերի մեջ էր Առաջավոր Ասիայի երկրների հետ: Այս կապերն ուղղված էին ինչպես Անդրկովկասից դեպի Առաջավոր Ասիայի երկրներ, այնպես էլ հակառակը:

Նման մշակութային դրսևորումների արդյունք են մարդակերպ կոթողները, որոնք, ինչպես նշել ենք, սփռված են եղել ողջ եվրասիական տափաստաններում: Ներկայումս հետազոտողների մեծ մասը համաձայն է այն մտքի հետ, որ «իրանականացման» (իրանիզացիայի) սկիզբը Իրանական լեռնաշխարհում հարկ է կապել եվրասիական տափաստաններից սկսված շարժի հետ, ինչը բերել է տափաստանային բնակչության՝ դեպի Առաջավոր Ասիա միգրացիային: Այս ամենը տեղի է ունեցել մոտավորապես մ.թ.ա 2-հազարամյակի վերջում և 1-ին հազարամյակի սկզբում: Սակայն միանշանակ լուծված չէ իրանալեզու ցեղերի՝ Առաջավոր Ասիա ներթափանցելու կոնկրետ ուղիների հարցը: Այստեղ կարելի է վավերացնել երկու մոտեցում. մեկի համաձայն, այդ ցեղերը շարժվել են արևելյան ուղով՝ այսինքն Միջին Ասիայով, մյուսի համաձայն՝ արևմտյան ճանապարհով՝ Կովկասի վրայով: Երկու տեսակետն էլ ունեն բազմաթիվ կողմ և դեմ պնդումներ: Առաջին կարծիքը հիմնավորվում է հատկապես Ի. Դյակոնովի կողմից, երկրորդը՝ մանրամասնորեն փաստարկվում է Է. Գրանտովսկու կողմից²⁸²: Սույն աշխատանքում մենք բնականաբար չենք դիտարկելու այդ ամբողջ խնդիրը նշված ասպեկտով: Սակայն ուսումնասիրելով եղած կարծիքները և փաստարկումները, ինչպես նաև համադրելով մի շարք հնագիտական գտածոների հաղորդած տեղեկությունները, մենք հակված ենք կարծել, որ վաղ իրանական ցեղերը Իրանական սարահարթ ներթափանցել են Կովկասյան ճանապարհով:

Հարավային Կովկասը և Հյուսիսային Իրանը միմյանց կապված են, այսպես կոչված, «զարկերակային ճանապարհով», որն անցնում էր Կենտրոնական Ասիայից դեպի

²⁸² Пьянков И. К. вопросу о путях проникновения ираноязычных племен в Переднюю Азию, Преднеазиатский сборник, т. 3, Москва, 1979, с.193, Дьяконов И. Восточный Иран до Кира, ИИГК, Москва, 1971, с. 122-154.

Անատոլիա և Սև ծովից դեպի հեռավոր Եվրոպա²⁸³: Արցախը և Ուտիքը, կամ առնվազն նրանց տափաստանային հատվածները, եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա գոնե մասամբ տեղավորվում էին Կովկասը Իրանին կապող հին ճանապարհների մեջ: Հավանաբար հետագայում նույն ճանապարհից են օգտվել նաև կիմմերա-սկյութական ցեղերը, որոնք իրենց մշակութային հետքն են թողել այս տարածքներում: Եվ մեզ հետաքրքրող շրջանի՝ Արցախի և Ուտիքի տարածքների պատկերը մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակում որոշ չափով մոտ էր նրան, ինչ հայտնի էր հարևան շրջաններում, որտեղ սկյութների ներկայությունը կասկած չի հարուցում: Դրա վառ օրինակներն են առաջավորասիական տիպի մի շարք զենքերի օրինակները, սկյութական ծագման ռազմի և զարդարանքի առարկաները, որոնք հայտնաբերվել են Արցախի տարբեր վայրերից, բուն Արցախում և շրջակայքում պահպանված որոշ տեղանուններ և այլն: Փաստերի այս շարքը կարելի է եզրափակել Արցախի տափաստաններից հայտնաբերված քարե մարդակերպ կոթողներով, որոնք կարելի է համարել այս տարածաշրջանում տվյալ կապերի դոմինանտ: Ելնելով Արցախի քարե մարդակերպ կոթողների թվագրությունից, կարելի է եզրակացնել, որ այս կապերը առավել ակտիվ են եղել մ.թ.ա. 8-6-րդ դդ. ընթացքում: Չի բացառվում, որ մենք գործ ունենք ոչ թե խոշոր ռազմական միավորների և արշավանքի, այլ մանր զորաջոկատների հետ: Այդ են վկայում կոթողների կանգնեցման փոքր և սակավ խմբերը:

Այս տարածքները կարող էին գրավիչ լինել այդ ցեղերի համար ոչ միայն ավարի և արշավանքների, այլև այլ՝ ժամանակավոր կամ մշտական բնակության, ինչպես նաև տարբեր տարածաշրջանների հետ կապ հաստատելու համար ևս: Միևնույն ժամանակ Արցախից գտնված որոշ իրեր փաստում են Հյուսիսային Իրանի և մասնավորաբար Զիվիեի համալիրի հետ կապի մասին²⁸⁴: Դա ցույց է տալիս, որ ճանապարհը դեպի Իրան, որը գործածվել է նախորդ դարերի ընթացքում ևս, լավ հայտնի է եղել նաև կիմմերներին և սկյութներին:

²⁸³ Piller Ch. K. The Caucasian connection – Reflections on the transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in Northern Iran and its connections to the Southern Caucasus, *Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des schwarzmeerraumes*, 22, p. 306-307.

²⁸⁴ Стел` Кушнарева К. Обмен и Торговля в Закавказье в древности, КСИА, вып. 138, Москва, 1974, с. 27- 37.

Հավանաբար այս կապերի արդյունքում է, որ Արցախում կանգնեցվել են հայտնի մարդակերպ կոթողները, որոնց զուգահեռները մենք տեսնում են իրանական սարահարթից մինչև Հյուսիսային Կովկաս, Մերձսևծով և այլուր: Չնայած առկա որոշ պատկերագրական տարբերություններին, այս կոթողների միևնույն մշակութային ընդհանրությանը պատկանելն ակնհայտ է: Հետազոտողները խոսում են սկյութների կողմից հինարևելյան արձանների կրկնօրինակման մասին²⁸⁵: Այս դեպքում մենք կարող ենք խոսել սկյութների կողմից հին իրանական այս ավանդույթը կրկնելու մասին: Գուցե իրենց ռազմական արշավանքների և այլ շփումների արդյունքում սկյութները տեսել են այս կոթողները և հետագայում որոշ գաղափարական և ձևաբանական հավելումներ տալով՝ ստեղծել են սեփական կոթողները: Նախնական դիտարկումներն անգամ բավական են նկատել վաղ իրանական այս կոթողների ազդեցությունը Արցախից, Հյուսիսային Կովկասից և այլ շրջաններից հայտնի նմանատիպ կոթողների վրա:

Մ. Պոգրեբովան ևս նշում է, որ մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերի առաջին կեսին վերաբերող Անդրկովկասի սկյութական հուշարձաններում անկասկած է կապը Արևելքի, մասնավորաբար Ուրմիա լճի հարավի տարածքների հետ, որտեղ սկյութները փաստված են ինչպես գրավոր աղբյուրներով, այնպես և հնագիտական սկզբնաղբյուրներով²⁸⁶: Ռ. Գրուսսեն ավելի հեռուն է գնում, նշելով, որ սկյութական արվեստը ձևավորվել է ժամանակակից Միլի տափաստանում՝ Լուրիստանի և Ասորեստանի ուղղակի հարևանությամբ և ազդեցության տակ²⁸⁷:

Ոչ միայն պատմական աղբյուրները, այլև հնագիտական տվյալներն են հաստատում կիմմերների և սկյութների ներկայությունը ամբողջ հյուսիս-արևմտյան Կովկասում: Այդ տարածքը բարենպաստ էր ինչպես անասնապահության, այնպես և առևտրային հարաբերությունների, ռազմական արշավանքների համար. այս տարածքները ելակետային դիրք էին նշված ցեղերի համար²⁸⁸:

²⁸⁵ Шульц П., Скифские изваяния Причерноморья..., с. 237.

²⁸⁶ Погребова М. Памятники скифской культуры ..., с. 52.

²⁸⁷ Погребова М. Несколько иранских кинжалов на Кавказе, КСИА, вып. 103, Москва, 1964, с. 11-19, Погребова М. Иран и Закавказье..., с. 41-42, Погребова М. К вопросу о связях восточного закавказья и Ирана..., с. 195.

²⁸⁸ Крупнов Е. Киммерийцы на Северном Кавказе, МИА, 1958, № 68, Москва -Ленинград, с. 176-195. Տես նաև՝ Трейстер М. Ахеменидские «импорты» у кочевников Евразии, Сарматы и внешний мир, Уфа, 2014, с. 235-244.

Իհարկե, կարելի է ենթադրել, որ բացի այդ երկու խմբից, Առաջավոր Ասիա են ներթափանցել և գործել նաև ուրիշ էթնոմշակութային միավորներ, սակայն ներկայումս հայտնի բազմաթիվ աղբյուրներ հիշատակում են այս երկու խմբերը, և միայն նրանց մասին և կարելի է լրջորեն խոսել աղբյուրագիտական և հատկապես հնագիտական համատեքստում²⁸⁹:

Ամփոփելով ասվածը, կարող ենք նշել, որ ընդհանուր առմամբ պատմական իրավիճակը Անդրկովկասում հետևյալն էր: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին-1-ին հազարամյակի սկզբին իրանական ցեղերը, անցնելով Դերբենդի լեռնանցքը և մտնելով Արցախի, Միլի և Մուղանի տափաստաններ, ուղղվեցին դեպի Իրանական սարահարթ: Այս շարժման ընթացքում նրանք չկորցրեցին Կովկասի հետ իրենց կապերը: Մ.թ.ա 8-7-րդ դարերում դրանք մնում էին բավականին ակտիվ: Հիմք ունենալով Մեշքին Շահրի և Արցախի կոթողների համեմատական-պատկերագրական մեր քննությունը, որն ակնհայտորեն ցուցում է Արցախի կոթողների ավելի զարգացած, այս պատճառով և ժամնակագրորեն մի փոքր ավելի ուշ լինելու հանգամանքը, մենք ներկա հետազոտության արդյունքում առաջադրում ենք այն վարկածը, որ կիմմերա-սկյութական ցեղերի թերևս առաջին ալիքը, ներթափանցելով իրանական սարահարթ, այստեղից է փոխառել և դեպի հյուսիս, այդ թվում և Արցախ տարածել մարդակերպ կոթողների մշակույթը:

Կարող ենք նշել, որ Արցախի կոթողների դեպքում գործ ունենք մի մշակութային երևույթի հետ, որի կերտողները մի կողմից առնչվում են Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի նստակյաց մշակույթների կրողների, մյուս կողմից քոչվորական տնտեսաձևի հետ:

Այնուամենայնիվ, մենք վերջնական եզրակացություններ չենք անում և գիտակցում ենք արտահայտված տեսակետների վիճարկելիության հնարավորությունը: Մեր վարկածի «փորձաքննությունը» հնարավոր կլինի միայն հետագա հետազոտությունների դեպքում:

²⁸⁹ Иванчик А. Киммерийцы и скифы ..., с. 19-20.

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ամփոփելով Արցախի մարդակերպ կոթողների ուսումնասիրությունը կարելի է նշել, որ հաջողվեց որոշակիացնել նրանց տեղագրական, տեխնիկական, պատկերագրական-իմաստաբանական և պատմա-համեմատական ընդհանուր պատկերը, վերականգնել այն պատմամշակութային ընդհանրական համատեքստը, որը պայմանավորել է մշակութային այս դրսևորումների հայտնվելն ու տարածումը պատմական Արցախ-Ուտիքում:

Ամփոփելով կոթողների քննությունը, համադրելով խնդրի վերաբերյալ բոլոր սկզբնաղբյուրների քննությունը, հանգել ենք հետևյալ եզրակացություններին՝

ա. Դիտարկված քաներկու կոթողները, տեղակայվում են դաշտային կամ տափաստանային Արցախի մի բավականին պարփակ շրջանում: Ուսումնասիրվող տարածքը զբաղեցնում է Արցախի տափաստանի արևելյան մասը և նրանից արևելք ընկած Միլի տափաստանի ծայր արևմուտքը: Հայտնաբերման օջախները կարող ենք դասակարգել ըստ հետևյալի՝ա. Մարտակերտ (Բախշուն թափա), բ. Սեյսուլան, գ. Կարմիրավան, դ. Ճանկաթաղ, ե. Գյավուրկալա և շրջակայք, գ. Սալահիլու: Սրանք այն հիմնական օջախներն են, որտեղ պատրաստվել և կանգնեցվել են այս կոթողները: Մի քանիսի կանգնեցման վայրը հնարավոր չեղավ բացահայտել: Բոլոր թվարկված օջախները գտնվում են Խաչենագետի ներքնահովտում (այնտեղ, ուր գետը դուրս է գալիս տափաստան) կամ նրա շրջակայքում:

բ. Տափակ սալերին մարդակերպություն հաղորդելու համար գործածվել է քանդակման երեք հիմնական տեխնիկա՝ ա. ետնախորքի հեռացում, բ. ակոսային քանդակ, գ. գծաքանադակ: Ընդ որում, առաջին երկու տեխնիկաները հիմնական հորինվածքաստեղծ տեխնիկաներն են, գծային քանդակը կիրառվել է միայն առանձին դետալների մշակման ժամանակ:

գ. Կոթողների նկարագրական քննությունը թույլ է տալիս վավերացնել, որ պատկերագրությունը մեզ ներկայանում է առնվազն երկու համալիրներով՝ ա. մարմնակազմություն, բ. հանդերձանք (ներառյալ սպառազինություն ու հարդարանք): Մարմնակազմական առումով կարելի է առանձնացնել ձեռքերը, քիթը, որպես կանոն,

աչքերը: Կոթողների վրա պատկերված հանդերձանքի կամ այլ հարդարանքի շարքում դիտարկելի է գլխանոցը, դաշույնը, ապարանջանը և օղը: Մազերի, ականջների, բերանի, երբմեն էլ աչքերի բացակայությունը, մեջքերին՝ գոտկամասում թեքությամբ պատկերված դաշույները ավելի քան հավանական են դարձնում հագուստի և հանդերձանքի այլ համալիրների առկայությունը, որոնք ուղղակի կարևոր չեն դիտվել և չեն պատկերվել: Սա մի կարևոր կռվան է, ենթադրելու, որ մենք գործ ունենք նշանային պատկերագրության հետ. պատկերվել է ոչ թե ռեալ արտաքինը, այլ նրա նշանակիչ-իմաստակիր բաղկացուցիչները: Կարող ենք եզրակացնել, որ կոթողներին պատկերվել են տղամարդիկ, հիմնականում պաշտպանական հանդերձանքով: Քանդակվողի դիրքի մասին ոչինչ հստակ ասել հնարավոր չէ: Սակայն դատելով մարմնակազմությունից, կարելի է ենթադրել, որ նրանք կամ պառկած են, կամ կանգնած, բայց ոչ երբեք՝ նստած:

դ. Քանդակի տեխնիկական համեստ զինանոցը, պատկերագրական սխեմատիզմն ու «ժլատությունը» հիմք են տալիս հավանական համարել, որ ի դեմս արցախյան կոթողների, գործ ունենք մի ընդարձակ պատմամշակութային երևույթի նախնական դրսևորման հետ: Այս տեսակետից ուշագրավ են հատկապես այն նմանությունները, որ առկա են կիմմերական և վաղ սկյութական կոթողների միջև: Կարծում ենք, սա բավարար հիմք կա ենթադրելու, որ արցախյան կոթողները վերաբերում են բավական ընդարձակ տարածություն ընդգրկող քարե մարդակերպ կոթողների վաղ խմբին: Արցախի կոթողները կարծես թե միջանկյալ, անցումային տեսակն են մարդակերպ սալերից դեպի մարդակերպ սյուների:

ե. Ինչ վերաբերում է քննարկվող կոթողների թվագրությանը, ապա կարծում ենք, որ ծավալային լուծմամբ, քանդակման տեխնիկայով և ատրիբուտիկայով, հետևաբար նաև ժամանակագրորեն Արցախի կոթողները հաջորդում են Մեշքին Շահրից (Իրան, Արևելյան Ատրպատական) հայտնաբերված կոթողներին և նախորդում՝ սկյութականին, կամ նրա վաղ օրինակներին: Ինչպես մոտ զուգահեռների քննությունը, այնպես և քննարկվող կոթողների պատկերագրական որոշ դետալներ (ծեռքերի դիրք, դաշույնների առկայությունը և տիպը, եղջերագավաթի բացակայությունը) և քանդակման տեխնիկան (ուսերի և վզի բացակայություն, «փակ աչքեր» և այլն) հիմք են տալիս կոթողները թվագրել

մ.թ.ա. 8-րդ դարի վերջ - 6-րդ դարի սկիզբ միջակայքով: Հավանական է, որ այս տարածաշրջանում այս կոթողների հայտնվելը կարող էր կապված լինել կիմմերների և սկյութների Առաջավոր Ասիա առաջին ներթափանցման հետ, ինչը տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 8-րդ դարում:

զ. Արցախից հայտնաբերված կոթողները ամենայն հավանականությամբ հանդիսացել են գերեզմանաքարեր, և/կամ պաշտամունքային սիմվոլներ, որոնք պատվանդանի մեջ կամ առանց պատվանդանի տեղակայված են եղել դամբանաբլուրի գագաթին կամ սրբարանի կենտրոնում, չի բացառվում, որ նաև հիմնահողային թաղումների վրա: Այս կոթողները կանգնեցվել են կոլեկտիվի որևէ անդամի մահվան դեպքում: Հավանաբար խոսքը մարդու մասին է, ով բարձր սոցիալական խավին է պատկանում: Հավանական է, որ կոթողները գերեզմանաքարեր լինելուց բացի, ունեին այլ գործառույթ ևս: Քանի որ կոթողները, ամենայն հավանականությամբ, կապված են եղել քոչվոր կենսակերպ վարող ցեղերի հետ, ովքեր, ինչպես հայտնի է, մշտական բնակավայր չեն ունեցել, ուստի կոթողները ինչ որ առումով նաև «սահմանաքարի», բաց դաշտում տարածքի կողմնորոշման, որոշակի ցուցիչի դեր էին կատարում:

է. Արցախյան կոթողների ուսումնասիրության արդյունքում կարողանում ենք նախնական պատկերացում կազմել այն կանգնեցնողների հավատալիքների վերաբերյալ: Կոթողները հավանաբար իրենց մեջ կրում են աշխարհաստեղծման ընդհանրացված պատկերացումները՝ պատկերելով կենտրոնական տարրը՝ ուղղահայաց առանցքը (աշխարհի առանցքը, համաշխարհային սյունը, ծառը, ֆալլոսը և այլն): Նրանք քարացած չէին ինչպես իրենց պատկերագրության և ձևաբանության, այնպես և իմաստաբանության մեջ: Ուստի քարե մարդակերպ կոթողների կանգնեցման շուրջ երկու հարյուրամյակում կրել են ձևի և իմաստի փոփոխություններ: Այս քարակոթողները պատկերում են ոչ թե ինչ-որ ընթացիկ ծես, այլ ծեսի մի մաս, որից միակ պահպանված ատրիբուտը կոթողներն են:

ը. Մեր կողմից նպատակ չի դրվել այս աշխատանքում կիմմերների և սկյութների ծագմանը նվիրված հետազոտության ամբողջական պատմագրական վերլուծություն տալ: Ներկա հետազոտության մեջ ներկայացվել են զուտ այն հիմնական խնդիրները, որոնք

կապված են կիմմերների և սկյութների ծագման, դեպի Առաջավոր Ասիա և հատկապես Անդրկովկաս, այդ թվում և Արցախ և Ուտիք նրանց ներթափանցման, արշավանքների և բնակեցման հետ: Համաձայն անտիկ պատմիչների և սեպագիր աղբյուրների մ.թ.ա. 8-րդ դարի վերջին 7-րդ դարի սկզբին հյուսիսկովկասյան տափաստանների իրանալեզու կիմմերներ և սկյութները ներթափանցեցին Առաջավոր Ասիա և Անդրկովկաս: Կիմմերները ամենայն հավանականությամբ օգտվել են մեկ՝ Մեոտո-կոլխիդյան, իսկ սկյութները մի քանի ճանապարհներից: Սակայն նրանց համար հիմնական ներթափանցման ուղին դեպի Անդրկովկաս եղել է Դերբենդի լեռնանցքը: Ինչ վերաբերում է Արցախի և Ուտիքի տարածքում սկյութների հայտնվելուն, ապա պատմական սկզբնաղբյուրները այդ մասին գրեթե լուրմ են: Մեր տեղեկությունները հենվում են հետսագույն հունական աղբյուրների վրա, որոնք վերաբերում են ավելի ուշ՝ Կովկասյան Աղվանքի գոյության տարիներին, որի կազմում և շրջակայքում հիշատակվում են մի քանի սկյութական ցեղեր: Այս պատմական տվյալներին համադրելով հնագիտական սկզբնաղբյուրները, լրացուցիչ տեղեկություններ ենք ստանում: Կիմմերա-սկյութական մշակութային և էթնիկական տարրը Արցախ-Ուտիքում փաստվում է այնպիսի գտածոներով, ինչպիսիք ենք սկյութական տիպի թաղումները, սկյութական տիպի զենքերը (նետասլաքներ, ակինակներ) և այլ առարկաներ, որոշ քարե կոթողներ և այլն: Կարելի է ավելացնել նաև որոշ տեղանունների առկայությունը Արցախի և Ուտիքի տարածքում, ինչպիսիք են Սակասենը, Շաքին և այլն: Հնագիտական գտածոները ևս փաստում են նրանց ներկայությունը այս տարածքներում առնվազն մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերից, իսկ ըստ որոշ հետազոտողների՝ մի փոքր ավելի վաղ:

թ. Ընդհանուր կտրվածքով պատմական իրավիճակը Անդրկովկասում հետևյալն էր: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին - 1-ին հազարամյակի սկզբին իրանական ցեղերը, անցնելով Դերբենդի լեռնանցքը և մտնելով Արցախի, Միլի և Մուղանի տափաստաններ, ուղղվել եենն դեպի Իրանական սարահարթ: Այս շարժման ընթացքում նրանք չկորցրեցին Կովկասի հետ իրենց կապերը: Մ.թ.ա 8-7-րդ դարերում դրանք բավականին ակտիվ են եղել: Հիմք ընդունելով Մեշքին Շահրի և Արցախի կոթողների համեմատական-պատկերագրական մեր քննությունը, որն ակնհայատորեն ցուցում է Արցախի կոթողների

ավելի զարգացած, այս պատճառով և ժամանակագրորեն մի փոքր ավելի ուշ լինելու հանգամանքը, մենք ներկա հետազոտության արդյունքում առաջադրում ենք այն վարկածը, որ կիմներա-սկյութական ցեղերի թերևս առաջին ալիքը, ներթափանցելով իրանական սարահարթ, այստեղից է փոխառել և դեպի հյուսիս, այդ թվում և Արցախ տարածել մարդակերպ կոթողների մշակույթը:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՀ-Ազգագրական հանդես, Շուշի:

ԱՊՊԵԹ – Արցախի պետական պատմա-երկրագիտական թանգարան

ԲԵՀ-Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան:

ԲՀ- Բանբեր հայագիտության

ԴՀՆ- Դաշտային հնագիտական նորթեր

ՄՀ - Մատենագիրք Հայոց, Անթիլիաս-Լիբանան:

ՀԲ-Հայաստանի բնություն, Երևան:

ՀՀՀ- Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Երևան:

ՀՀՄ-Հին Հայաստանի մշակույթը, Երևան:

ՀՀՄթ- Հայաստանի հնագույն մշակույթը

ՊԲՀ-Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան:

AB- Археологические вести, Москва.

AO-Археологические открытия, Москва.

АСГЭ-Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград.

АЭАЕ-Археология, этнография и антропология Евразии, Новосибирск.

ВОИА- Вопросы отечественной истории и археологии, Владикавказ, 2013.

ВССА- Вопросы скифо-сарматской археологии, Москва, 1954.

ДАН Аз. ССР- Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку.

ДВ-Древний Восток, вып. 2, Ереван, 1976.

Изв АН Аз. ССР-Известия Академии наук Азербайджанской ССР, Баку.

Изв Аз. ФАН ССР-Известия Азербайджанского филиала АН СССР, Серия истории, философии и права, Баку.

ИИГК-История Иранского государства и культуры, Москва, 1971.

КСИА-Краткие сообщения Института археологии, Москва.

КСИИМК-Краткие сообщения Института истории материальной культуры, Москва.

МИА-Материалы и исследование по археологии СССР, Москва.

МКА-Материальная культура Азербайджана, Баку.

Труды чечено-ингушского НИИ - Труды чечено-ингушского Научно-исследовательского института, Грозный, 1964.

РА-Российская археология, Москва.

СА-Советская археология, Москва.

САИ- Свод Археологических источников, Москва.

СЭ-Советская этнография, Москва.

Тр. АС- Труды...Археологического сезда, т. I (II), Москва, 1871.

AMIT- Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Berlin.

Aramazd AJNES- «Aramazd» Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, Հայաստան, 1972, 429 էջ:
2. Առաքելյան Բ., Քանդակագործությունը Հին Հայաստանում (մ.թ.ա. VI – մ.թ. III դդ.), ՊԲՀ, 1969, №1, Երևան, էջ 43-68:
3. Առաքելյան Բ., Ակնարկներ Հին Հայաստանի արվեստի պատմության, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1976, 124 էջ:
4. Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բոբոխյան Ա., Սարգսյան Գ., Բրոնզ-երկաթեդարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը, Երևան, 2015, ԵՊՀ հրատարակչություն, 163 էջ:
5. Բարխուտարեանց Մակար եպս., Աղուանից երկիր և դրացիք, Երևան, Գանձասար, 1999, 415 էջ:
6. Բարսեղյան Լ., Ուշ բրոնզե էպոխայի մի քանի նորահայտ պաշտամունքային հուշարձաններ, ՊԲՀ, 1965, № 2, Երևան, էջ 258-260:
7. Դալալյան Ս., Սկյութական ցեղերը Շիրակում և հարևան գավառներում, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, հանրապետական IV գիտաժողով, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2000, էջ 11-12:
8. Դալալյան Ս., Ալանական ցեղանունների առնչությունը Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերին, Հայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ, № I, Երևան, Գիտություն, 2006, էջ 63-68:
9. Դալալյան Ս., «Արևելաիրանական միջնաշերտի» որոշ նմուշներ հայոց բառապաշարում, Զահուկյանական ընթերցումներ- 2008, Երևան, Գիտություն, 2008, էջ 61-69:
10. Եսայան Ա., Հին Հայաստանի մարդակերպ արձանիկները (մ.թ.ա. VII-III հազարամյակ), ՊԲՀ, 1987, №1, Երևան, էջ 124-135:
11. Երանյան Ն., Երկու քարե մարդակերպ կոթող Զուջևանից, Մերձավոր Արևելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, VIII, Երևան, 2012ա, էջ 73-78:
12. Երանյան Ն., Արցախի քարե մարդակերպ կոթողները, ԵՊՀ ՈւԳԸ Գիտական հոդվածների ժողովածու, հտ. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012բ, էջ 168-172:

13. Երանյան Ն., Մարտակերտի քարե մարդակերպ կոթողները (պատկերագրությունը և տիպաբանությունը), Հայ գրատպության 500-ամյակին և ԵՊՀ ՈւԳԸ հիմնադրման 65-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, հտ. 4, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013, էջ 110-113:
14. Երանյան Ն., Նորահայտ մարդակերպ կոթողներ Դաշտային Արցախից, ԵՊՀ ՈւԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու, հտ. 1.6 (9), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2015ա, էջ 190-195:
15. Երանյան Ն., Նոր տվյալներ Արցախի երկաթեղարյան մշակույթի վերաբերյալ, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2015, № 3, Երևան, էջ 128-140:
16. Երանյան Ն., Դաշտային Արցախի մարդակերպ կոթողները, Բրոնզ-երկաթեղարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2015, էջ 118-122:
17. Երեմյան Ա., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1963, 154 էջ:
18. Երեմյան Ա., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊԲՀ, 1968, № 2, Երևան, էջ 89-116:
19. Թօփճեան Յ. Յակոբ, Յուդակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, Մաս Ա, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1898, էջ 63-74:
20. Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ատլաս, Երևան, «Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն» ՊՈԱԿ, 2009, 96 էջ:
21. Լիսիցյան Ա., Կիմերական ներարշավի ուղին, Տեղեկագիր հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի, 1947, №1, Երևան, էջ 3-14:
22. Խանզադյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է., Մեծամոր, Երևան, 1973, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 246 էջ:
23. Կարապետյան Բ., Արցախի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, ՀԲ, 1989, № 3, Երևան, էջ 38-41:
24. Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 2, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1988, 992 էջ:

25. Հարությունյան Բ., Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1994, № 1, Երևան, էջ 256-266:
26. Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (Ք.ա. VII-VIդդ.), Երևան, Հայագիտակ, 1998, 90 էջ:
27. Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, Համազգային, 2000, 527 էջ:
28. Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1986, 652 էջ:
29. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1996, 400 էջ:
30. Մանանդյան Հ., Հին Հայասանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, Երևան, Հայպետհրատ, 1944, 73 էջ:
31. Մկրտչյան Ռ., Փիլիպոսյան Ա., Ասքանազյան ազգի և Թորգոմի տան ժառանգաբանական խնդիրների շուրջ, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Երևան, Հայաստան, 2001, էջ 383-394:
32. Մկրտչյան Շ., Լեոնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, Հայաստան, 1985, 356 էջ:
33. Մնացականյան Բ., Առաքելյան Յ., Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության ու հարակից տարածքների ջրագրությունը և ջրային հաշվեկշիռը, Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատարակչություն, 2005, 192 էջ:
34. Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմություն, Երևան, Հայպետհրատ, 1961, 448 էջ:
35. Մովսես Խորենացի, Աշխարհացոյց, ՄՀ, հտ. Բ, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2123-2192:
36. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից Աշխարհի, Երևան, Հայաստան, 1969, 323 էջ:
37. Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ և Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, Մխիթարեան հրատարակչութիւն, 2009, 477 էջ:

38. Պետրոսյան Ա., Երեսուն տարի անց. վիշապ քարակոթողները և վիշապամարտի առասպելը, Վիշապ քարակոթողները, Երևան, Գիտություն, 2015, էջ 13-52:
39. Պետրոսյան Հ., ԴՀՆ, 1986.
40. Պետրոսյան Հ., Խաչատրյան Ժ., Փիլիպոսյան Ա., Հակոբյան Հ., Սաֆարյան Վ., Կիրակոսյան Լ., Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության առաջին արդյունքները, ՀՀՄ, XIV, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2008, էջ 187-200:
41. Պետրոսյան Հ., Մշակութային էթնոցիդն Արցախում (մշակութային ժառանգության բնայուրացման մեխանիզմը), Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական զտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ, Շուշի, 2010, էջ 137-148:
42. Պետրոսյան Ս., Թրակա-կիմերական ցեղերի միությունները Հայկական Լեռնաշխարհում (մ.թ.ա. VI-Vդդ.), ՊԲՀ, 1977, №1, Երևան, էջ 207-220:
43. Սամվելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հտ. I, Երևան, ՍՍՌՄ ԳԱ Պատմության և նյութական կուլտուրայի ինստիտուտ, 1931, 348 էջ:
44. Վիրխով Ռ., Կովկասի տեղը քաղաքակրթության պատմության մեջ, ԱՀ, 1896, № 1, Շուշի, էջ 50-116:
45. Տեր-Ավետիսյան Ս., Ինքնավար Ղարաբաղ, Զանգեզուր և Քյուրդիստան (ճանապարհորդական դիտողություններ), Մարտակոչ, № 235, 12.10.1924, էջ 2, № 239, 17.10.1924, էջ 2, № 253, 02.11.1924, էջ 2, Թիֆլիս:
46. Փիլիպոսյան Ա., Հին Արևելքի շրջանակավոր դաստակով դաշույններն ու սրերը, ՀՀՀ 17, (Բրոնզեդարյան և երկաթեդարյան հուշարձաններ IV), Երևան, Զանգակ-97, 1999, 152 էջ:
47. Փիլիպոսյան Ա., Արգիշտիխինիլիից հայտնաբերված տուֆե արձանը, ՀՀՄթ, Երևան, 2001, էջ 35-38:
48. Քսենոփոն, Անաբասիս, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1970, 284 էջ:
49. Авдеев М. Ахундов Б. География Азербайджанской Советской Социалистической Республики, Баку, Азернешр, 1942, 44 с.

50. Акопян А. Албания-Алуанк в греко-лаинских и древноармянских источниках, Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 1987, 304 с.
51. Акопян А. К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лезгин (период ослабления Арабского халифата), *Albania Caucasica*, Москва, Институт востоковедения РАН, 2015а, с. 129-147.
52. Акопян А., Этнические процессы в Кавказской Албании в период античности в раннем средневековье, *РЛ*, 2015б, № 2, Ереван, с. 61-83:
53. Алиев И. Сармато-аланы на пути в Иран, ИИГК, Москва, Наука, 1971, с. 198-211.
54. Алиев И. О скифах и Скифском царстве в Азербайджане, *Переднеазиатский сборник*, т. 3, Москва, Наука, 1979, с. 4-14.
55. Алиев И. Асланов Г. Племена сармато-массагето-аланского круга в Азербайджане, *ДВ*, вып. 2, Ереван, Изд-во АН Арм.ССР, 1976, с. 218-237.
56. Алиев К. Античная Кавказская Албания, Баку, Полиграфическое объединение, 1992, 124 с.
57. Артамонов М. Очерки древнейшей истории хазар, Ленинград, Государственное социально-экономическое издательство, 1936, 140 с.
58. Артамонов М. К вопросу о происхождении скифов, *ВДИ*, 1950, № 2, Москва, с. 37-47.
59. Артамонов М. Антропоморфные божества в религии скифов, *АСГЭ*, вып. 2, Ленинград, Изд-во Государственного Эрмитажа, 1961, с. 57-87.
60. Артамонов М. Киммерийцы и скифы, Ленинград, Изд-во Ленинградского университета, 1974, 156 с.
61. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса, Москва, Художественная литература, 1965, 527 с.
62. Белозор В. Скифская триада и каменные изваяния (проблема этнокультурной атрибуции), *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э.-V в. н.э.)*, Киев, 1991, с. 170-172.
63. Бессонова С. Религиозные представление скифов, Киев, Наукова думка, 1983, 137 с.

64. Бессонова С. О клыте оружия у скифов, Вооружение скифов и сарматов, Киев, Наукова думка, 1984, с. 3-21.
65. Бонгард-Левин Г. Грантовский Э. От Скифии до Индии, Москва, Мысль, 1983, 206 с.
66. Ваидов Р. Геюшев Р. Гулиев Н. Новые находки каменных баб в Азербайджане, АО 1973 года, Москва, Наука, 1974, с. 446-447.
67. Вахтина М. Виноградов Ю. Об одном из маршрутов военных походов и сезонных миграций кочевых скифов, ВДИ, 1980, № 2, Москва, с. 155-161.
68. Велиев Н. Основные факторы, влияющие на сток рек Нагорного Карабаха, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, № 2, Баку, Изд-во АН Аз.ССР, 1958, с. 131-148.
69. Веселовский Н. Современное состояние вопроса о «Каменных бабах» или «Балбалах», Зап. Имп. Одесского общества Истории и Древностей, т. XXXII, Одесса, Славянская типография, 1915, с. 408-444.
70. Виноградов В. О скифских походах через Кавказ, Труды чечено-ингушского НИИ, т. IX, Грозный, 1964, с. 21-48.
71. Власова Е. Скифский рог, Античное Причерноморье, Санкт-Петербург, Изд-во Государственного Эрмитажа, 2000, с. 46-67.
72. Геюшев Р. Каменные идолы нового типа, ДАН Аз. ССР, т. XXII, 1966, №6, Баку, с. 77-79.
73. Геюшев Р. Городище Гявуркала, АО 1972 года, Москва, Наука, 1973, с. 437.
74. Граков Б. Скифы, Москва, Изд-во Московского университета, 1971, 170 с.
75. Грантовский Э. Индо-иранские касты у скифов, Москва, Изд-во Восточной литературы, 1960, 22 с.
76. Грантовский Э. Ранняя история иранских племен Передней Азии, Москва, Наука, 1970, 395 с.
77. Грантовский Э. О некоторых материалах по общественному строю скифов, Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье, Москва, Наука, 1981, с. 59-79.

78. Грантовский Э. Раевский Д. Об ираноязычном и «индоарийском» населении Северного Причерноморья в античную эпоху, Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья (лингвистика, история, археология), Москва, Наука, 1984, с. 47-66.
79. Грекян Е. Следы древнейших цивилизаций на территории Талыша, Введение в историю и культуру Талышского народа, Ереван, 2011, с. 37-42.
80. Гудим-Левкович А. Методологические проблемы типологического метода в археологии, РА, 1994, № 2, Москва, с. 71-80.
81. Гулиев Ф. Брилева О. Гусейнов Ф. Гасымов П. Салимбеков Ш. Алекперов В. Курганная группа топдагдаган, новый памятник начала I тыс. до н.э. на территории Азербайджана, XXVIII Крупновские чтения, Москва, ИА РАН, 2014, с. 147-150.
82. Дебец Г. О физических типах людей скифского времени, Проблемы скифской археологии, Москва, Наука, 1971, с. 8-10.
83. Дьяконов И. История Мидии, Москва-Ленинград, Изд-во Академии Наук СССР, 1956, 486 с.
84. Дьяконов И. Восточный Иран до Кира, ИИГК, Москва, Наука, 1971, с. 122-154.
85. Евдокимов Г. Памятники скифского монументального искусства, НОСА, ч. II, Киев, 1975, с. 20-21.
86. Евтюхова Л. Каменные изваяния южной Сибири и Монголии, МИА, № 24, т. 1, Москва, Наука, 1952, с. 72-120.
87. Елагина Н. Скифские антропоморфные стелы Николаевского музея, СА, 1959, № 2, Москва, с. 187-196.
88. Еремян С. Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, № 4, Москва, с. 47-59.
89. Есаян С. Скульптура Древней Армении, Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1980, 76 с.
90. Есаян С. Погребова М. Скифские памятники Закавказья, Москва, Наука, 1985, 152 с.
91. Ивановский А. В Елизаветпольской губернии, По Закавказью, Москва, 1911, с. 85-184.
92. Иванчик А. Воины-псы: мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию, СЭ, 1988, № 5, Москва, с. 38-48.

93. Иванчик А. Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II, ВДИ, 1990, № 3, Москва, с. 3-19.
94. Иванчик А. К вопросу об этнической принадлежности и археологической культуре киммерийцев. Киммерийские памятники Передней Азии, ВДИ, 1994, № 3, Москва, с. 148-168.
95. Иванчик А. Современное состояние киммерийской проблемы. Итоги дискуссии, ВДИ, 1999, № 2, Москва, с. 77-97.
96. Иванчик А. Киммерийцы и скифы, Москва, ОАО топография «Новости», 2001, 324 с.
97. Иессен А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, № 125, т. 2, Москва-Ленинград, Наука, 1965, с. 10-35.
98. Ильинская В. Тереножкин А. Скифия VII-IV вв. до н.э., Киев, Наукова думка, 1983, 380 с.
99. Ионе Г. Мингечаурская разновидность наконечников стрел «скифского» типа, МКА, т. 3, Баку, Изд-во Академии наук Аз.ССР, 1953, с. 81-97.
100. Клейн Л. Понятие типа в современной археологии, Типы в культуре, Ленинград, Изд-во Ленинградского университета, 1979, с. 50-74.
101. Клейн Л. Археологическая типология, Ленинград, ЛФ Цендисы, 1991, 448 с.
102. Ковалев А. Каменные изваяния Черного Иртыша (еще раз о джунгарской прародине скифов), Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь, Санкт Петербург, Изд-во Государственного Эрмитажа, 1998, с. 24-29.
103. Коллекции Кавказского музея, том V, Тифлис, Типография канцелярий Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1902, 231 с.
104. Крупнов Е. Глиняная головка скифа из Закавказья, ВДИ, 1940, № 3-4, Москва, с. 370 - 371.
105. Крупнов Е. О походах скифов через Кавказ, ВССА, Москва, Изд-во Академии наук СССР, 1954, с. 186- 194.
106. Крупнов Е. Киммерийцы на Северном Кавказе, МИА, 1958, № 68, Москва - Ленинград, Изд-во Академии наук СССР, с. 176-195.

107. Кубарев В. Древние каменные стелы и изваяния в обрядах и суевериях народов Центральной Азии, АЭАЕ, 2004, № 1, Новосибирск, с. 28-38.
108. Кузнецова Т. Хронология скифского присутствия на Ближнем Востоке (по следам Геродота), Скифские Интерпретации, 2009, № 3, Москва, с. 308-328.
109. Куклина И. Этногеография Скифии по античным источникам, Ленинград, Наука, 1985, 208 с.
110. Кушнарера К. Обмен и Торговля в Закавказье в древности, КСИА, вып. 138, Москва, Наука, 1974, с. 27- 37.
111. Кызласов Л. О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей, СА, 1964, № 2, Москва, с. 27-39.
112. Леус П. Каменные стелы из Хаккари (Турция) и некоторые параллели к ним, АВ, 2007, № 14, Москва, с. 56-61.
113. Манандян Я. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, Изд-во Ереванского университета, 1954, 346 с.
114. Мартиросян А. Город Тейшебаини, Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1961, 158 с.
115. Мартиросян А. Аргиштихинили, Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1974, 180 с.
116. Массон В. Средняя Азия и Древний Восток, Москва, Наука, 1964, 466 с.
117. Махмудов Ф. О бронзовых топорах Талыша, МКА, т. 7, Баку, Изд-во Академии наук Аз.ССР, 1973, с. 64-73.
118. Мелюкова А. Каменная фигура скифа-воина, КСИИМК, вып. 48, Москва, Изд-во Академии наук СССР, 1952, с. 125-128.
119. Мелюкова А. Вооружение скифов, Археология СССР, САИ, выпуск Д 1 - 4, Москва, Наука, 1964, 91 с.
120. Мелюкова М. К вопросу о природе сходства и различия в культурах кочевников Евразийских степей I тыс. до н.э., ВДИ, № 1, 1994, Москва, с. 89-98.
121. Мещанинов И. До-исторический Азербайджан и урартская культура, Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, № 1, 1925, Баку, с. 5-15.

- 122.Налбандян Г. К этимологии армянского «հրաժեշտ» (= Hrazešt) и гидронима «Հրազդան» (=Hrazdan), ԲԵՀ, 1983, № 2, Երևան, с. 236-239.
- 123.Ольховский В. Евдокимов Г. Скифские изваяния VII-IIIвв. до н.э., Москва, ИА РАН, 1994, 188 с.
- 124.Пиотровский Б. История и культура Урарту, Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1944, 364 с.
- 125.Пиотровский Б. Скифы и Древний Восток, Советская археология, 1954, XIX, Москва, с. 141-158.
126. Пиотровский Б. Ванское царство (Урарту), Москва, Изд-во Восточной литературы, 1959, 260 с.
- 127.Пиотровский Б. Искусство Урарту, Ленинград, Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962, 122 с.
128. Погребова М. Несколько иранских кинжалов на Кавказе, КСИА, вып. 103, Москва, Наука, 1964, с. 11-19.
129. Погребова М. К вопросу о связях восточного закавказья и Ирана в конце II начале I тыс. до н.э., ИИГК, Москва, Наука, 1971, с. 190-196.
130. Погребова М. Иран и Закавказье в раннем железном веке, Москва, Наука, 1977, 182 с.
- 131.Погребова М. Памятники скифской культуры в Закавказье, Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье, Москва, Наука, 1981, с. 42-57.
- 132.Погребова М. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, Москва, Наука, 1984, 247 с.
133. Погребова М. Раевский Д. Ранние скифы и Древний Восток, Москва, Наука, 1992, 260 с.
134. Полидович Ю. Половецкие каменные изваяния-изображения богов?, Проблемы истории и археологии Украины, Тезисы докладов, Харьков, 1997, с. 60.
135. Полидович Ю. Особенности изображения оленьих рогов в раннескифском «зверином стиле», Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников

- и культур Северного Кавказа, тезисы докладов Международной научной конференции, Магас, 2010, с. 286-289.
136. Попова Е. Об истоках традиций и эволюции форм скифской скульптуры, СА, 1976, № 1, Москва, с. 108-122.
137. Пьянков И. К. вопросу о путях проникновения ираноязычных племен в Переднюю Азию, Преднеазиатский сборник, т. 3, Москва, Наука, 1979, с. 193-207.
138. Рагуленко С. Каменные изваяния в структуре курганных комплексов и в системе религиозно-обрядовых традиций скифской культуры, ВОИА, ОАО "Издательско-полиграфическое предприятие им. В. А. Гасиева", 2013, с. 60-83.
139. Раевский Д. Очерки идеологии скифо-сакских племен, Москва, Наука, 1977, 216 с.
140. Раевский Д. Скифские каменные изваяния в системе религиозно-мифологических представлений ираноязычных народов Евразийских степей, Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности, Москва, Наука, 1983, с. 40-60.
141. Раевский Д. От киммерийского орнамента к скифскому звериному стилю, Древности Евразии в скифо-сарматское время, Москва, Наука, 1984, с. 213-217.
142. Ростовцев М. Государство, религия и культура скифов и сарматов, ВДИ, 1989, № 1, Москва, с. 192-206.
143. Самостатский Лукиан, Токсарид или дружба, Избранное, Москва, Художественная литература, 1987, с. 336-363.
144. Соколова Л. Антропоморфные стелы Хаккари (Юго-Восточная Турция) в историческом контексте, Археология древних обществ Евразии: хронология, культурогенез, религиозные воззрения, Санкт-Петербург, Арт-Экспресс, 2014, с. 271-295.
145. Сорокин С. Древние Каменные изваяния Южного Алтая, СА, 1968, № 1, Москва, с. 260-262.
146. Страбон, География, Москва, Наука, 1964, 943 с.

147. Таиров А. Изменения климата степей и лесостепей Центральной Евразии во II-I тыс. до н.э., Материалы к историческим реконструкциям, Челябинск, Рифей, 2003, 68 с.
148. Тер-Аветисян С. Памятники древности Карабаха и Скифская проблема, Арменоведческие исследования, Ереван, Гитутюн, 2010, с. 175-194.
149. Тереножкин А. Основы хронологии предскифского периода, СА, 1965, № 1, Москва, с. 63-85.
150. Тер-Мартirosов Ф. О царе Армении Барзанесе, ПРЗ, 2000, № 1, Ерևան, с. 185-198.
151. Тер-Мартirosов Ф. Предание о Паруйре Скайорди и скифское царство в Передней Азии, Древность: историческое знание и специфика источника, IV, Москва, ИВ РАН, 2009, с. 127-128.
152. Техов Б. Скифы и Центральный Кавказ VII-VI вв. до н. э., Москва, Наука, 1980, 93 с.
153. Тишкин А. Усова И. «Оленные» камни как источник для реконструкции костюма населения Азии архано-майэмирского времени (по материалам памятников Монгольского Алтая), Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии, Караганды, 2011, с. 158-163.
154. Тревер К. Очерки по истории Кавказской Албании, Москва-Ленинград, Изд-во Академии наук СССР, 1959, 392 с.
155. Трейстер М. Ахеменидские «импорты» у кочевников Евразии, Сарматы и внешний мир, Уфа, Наследие, 2014, с. 235-244.
156. Туманян Г. Б. Б. Пиотровский- О присутствии киммерской и скифской культур на Армянском Нагорье, Б. Б. Пиотровский и археология, Ереван, Даниэлян принт, 2014, с. 111-114.
157. Уваров А. Сведения о каменных бабах, Тр. АС, т. I (II), Москва, 1871.
158. Хазанов А. Социальная история скифов: основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей, Москва, Наука, 1975, 344 с.
159. Халиков А. Стелы с изображением оружия раннего железного века, СА, 1963, № 3, Москва, с. 180-190.

160. Халилов Дж. Археологические находки “скифского” облика и вопрос о “Скифском царстве” на территории Азербайджана, Проблемы скифской археологии, Москва, Наука, 1971, с. 183-187.
161. Халилов М. Исследование каменных изваяний Карабаха, АО 1982 года, Москва, Наука, 1984, с. 438 -439.
162. Халилов М. Каменные изваяния Азербайджана (IVв. до н. э. – VII в. н. э.), Автореф. канд. исторических наук, Ереван, 1987, 22 с.
163. Халилов М. Древние каменные изваяния Южного Кавказа, Археология, IRS Наследие, 2003, № 8, с. 12-13.
164. Халилов М. Антропоморфные каменные изваяния Карабаха, "Азербайджанская археология", 2004, № 1-4, с. 100-104.
165. Худяков Ю. Комиссаров С. Каменные изваяния и оленные камни восточного Туркестана, История и культура Востока Азии, т. 2, Новосибирск, 2002, с. 171-177.
166. Членова Н. О времени появления ираноязычного населения в Северном Причерноморье, Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья (лингвистика, история, археология), Москва, Наука, 1984, с. 259-268.
167. Шер Я. Каменные изваяния Семиречья, Москва-Ленинград, Наука, 1966, 140 с.
168. Шульц П. Скифские изваяния Причерноморья, Античное общество, Москва, Наука, 1967, с. 225- 237.
169. Шульц П. Скифские изваяния, Художественная культура и археология античного мира, Москва, Наука, 1976, с. 218-231.
170. Янин В. Археология: учебник, Москва, Изд-во МГУ, 2006, 608 с.
171. Azarnoush M. Helwing B. Recent Archaeological research in Iran: Prehistory to Iron Age, AMIT, 2005, 37, Berlin, p. 189-246.
172. Balayan V. Artsakh history, Yerevan, 2005, Zangak 97, 383 p.
173. Bouzek J. Caucasus and Europe and the Cimmerian Problem, Sbornik Narodniho Muzea v Praze, v. XXXVII, № 4, 1983, p. 177-241.
174. Burney Ch. Meshkinshahr survey, Iran, 1979, vol. XVII, p. 155-156.

175. Cassirer E. The Philosophy of symbolic forms, vol.2, New Haven, 1955, p. 281-314.
176. Dalalyan T. Bobokhyan A., Scythian penetration into the South Caucasus-from archaeology and toponymy to history, Studies in Caucasian Archaeology, 2012, № 1, Tbilisi, p. 209-220.
177. Devedjyan S. Stone stelae in the burial ground of Lori Berd, Aramazd AJNES, 2009, 4/2, Yerevan, p. 146-153.
178. Eliade M. The myth of the eternal return: cosmos and history, Princeton, Princeton University press, 1991, 195 p.
179. Giannichedda E. Statue stele della Lunigiana, Archeo, XX, № 1 (227), 2004, p. 82-101.
180. Golebiowska-Tobiasz A. Monumental polovtsian statues in Eastern Europe. the archaeology, conservation and protection, London, Versita, 2013, 181 p.
181. Ingraham M. Summers G. Stelae and settlements in the Meshkin Shahr Plain, Northeastern Azerbaijan, Iran, AMIT, 1979, bd. 12, Berlin, p. 67-87.
182. Ivantchik A. The Scythian «Rule over Asia»: the classical tradition and the historical reality, Ancient greeks West and East, Brill, Leiden, Boston, Koln, 1999, p. 497-520.
183. Kirleis W. Herles M. Climatic change as a reason for Assyro-Aramean conflicts? Pollen evidence for drought at the end of the 2nd millenium BC, State archives of Assyria Bulletin, XVI, 2007, p. 7-37.
184. Petrenko V. Scythian culture in the north caucasus, Nomads of the eurasian steppes In the Early iron age, Berkeley, CA, 1995, Zinat press, p. 5-26.
185. Piller Ch. Northern Iran in the Iron age II and III: a neighbour of Urartu?, «Aramazd» AJNES 2010, V/2, Yerevan, p. 53-75.
186. Piller Ch. K. The Caucasian connection – Reflections on the transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in Northern Iran and its connections to the Southern Caucasus, Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des schwarzmeerraumes, 22, p. 305-317.
187. Sevin V. Mystery stelae, Archaeology, 2000, № 7/8, p.46-51.

188. Sevin V. Who where the Naked Warriors of Hakkari? AMIT, 37, 2005, Berlin, p.163-166.
189. Sulimirski T. Scythian antiquities in Western Asia, Artibus Asiae, vol. 17, N 3-4, 1954, p. 282-318.
190. Tumanyan G. The cimmerician-scythian sepulchres of the Armenian Highland, Aramazd AJNES, 2010, V/2, Yerevan, p. 188-200.

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աղյուսակ 1 - Արցախի քարե մարդակերպ կոթողների համամասնության աղյուսակ
- Աղյուսակ 2- Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Ակնա 1, 2- Բախշուն թափա 1
- Աղյուսակ 3 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Բախշուն թափա 2, 2-Բախշուն թափա 3
- Աղյուսակ 4 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Բախշուն թափա 4, 2- Բախշուն թափա 5
- Աղյուսակ 5 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Բախշուն թափա 6, 2- Բախշուն թափա 7
- Աղյուսակ 6 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Բախշուն թափա 8, 2- Բախշուն թափա 9
- Աղյուսակ 7 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Գյավուրկալա 1, 2- Գյավուրկալա 2
- Աղյուսակ 8 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Հայկաջուր 1, 2- Հայկաջուր 2
- Աղյուսակ 9 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Հայկաջուր 3, 2- Մարտակերտ 1
- Աղյուսակ 10 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Սալահլու1, 2- Սեյսուլան 1
- Աղյուսակ 11 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Սեյսուլան 2, 2- Տիգրանակերտ 1
- Աղյուսակ 12 - Քարե մարդակերպ կոթող Կարմիրավան 1
- Աղյուսակ 13 - Արցախի քարե մարդակերպ կոթողների պատկերագրական դետալները

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Քարտեզ 1- Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգներն ըստ «Աշխարհացույցի» և քարե մարդակերպ կոթողների տեղագրությունը, (հեղինակ՝ Ա. Հակոբյան):
- Քարտեզ 2 - Արցախի քարե մարդակերպ կոթողների տեղագրությանը՝ 1.Ակնա 1, Գյավուրկալա 2, 2. Բախշուն թափա 1-9, 3. Գյավուրկալա 1, 4. Կարմիրավան 1, 5. Հայկաջուր 1, 6. Հայկաջուր 2, 7. Հայկաջուր 3, 8. Մարտակերտ 1, 9. Սալահլու , 10. Սեյսուլան 1, 2, 11. Տիգրանակերտ 1
- Քարտեզ 3 - Քարցախի քարե մարդակերպ կոթողների տեղագրությունը
- Քարտեզ 4 - Խաչենագետի ներքնահովտի մշակութային լանդշաֆտը
- Քարտեզ 5 - Կիմերների և սկյութների ներթափանցման ուղիները դեպի Անդրկովկաս (հեղինակ՝ Ե. Կրուպնով)

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Նկար 1, 2 - Քարե մարդակերպ կոթողներ Մեշքին Շահրից
- Նկար 3 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Թուրքմենստան՝ Սինցզյանի շրջանից, 2- Սիբիր, Տուվայի շրջանից
- Նկար 4 - Քարե մարդակերպ կոթողներ Ֆրանսիայից (լուսանկարները Լ. Կիրակոսյանի)
- Նկար 5 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Իտալիա, Լունիջիանայից, 2- Իռլանդիա, Բոա կղզուց
- Նկար 6 - Քարե մարդակերպ կոթողներ Ուկրաինայից
- Նկար 7- Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Ռումինիայից, 2- Հյուսիսային Կովկասից
- Նկար 8- Քարե մարդակերպ կոթողներ Ղրիմից
- Նկար 9 - Քարե մարդակերպ կոթողներ Հաքարիից, Վանի թանգարան
- Նկար 10 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Մեծամորից, 2- Շավարշավանից, 3- Մրգավանից
- Նկար 11 - Քարե մարդակերպ կոթողներ Հարժիսից (լուսանկարները Հ. պետրոսյանի)
- Նկար 12 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Լոռի Բերդի դամբարանադաշտից, 2, 3- Ջուջևանից
- Նկար 13 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Ակնա 1, 2- Բախշուն թափա 1, 3- Բախշուն թափա 2
- Նկար 14 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Բախշուն թափա 3, 2- Բախշուն թափա 4, 3- Բախշուն թափա 5, 4-Բախշուն թափա 6
- Նկար 15 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Բախշուն թափա 7, 2- Բախշուն թափա 8, 3- Բախշուն թափա 9
- Նկար 16 - Քարե մարդակերպ կոթող Գյավուրկալա 1
- Նկար 17 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1, 2- Գյավուրկալա 2, 3-Հայկաջուր 1

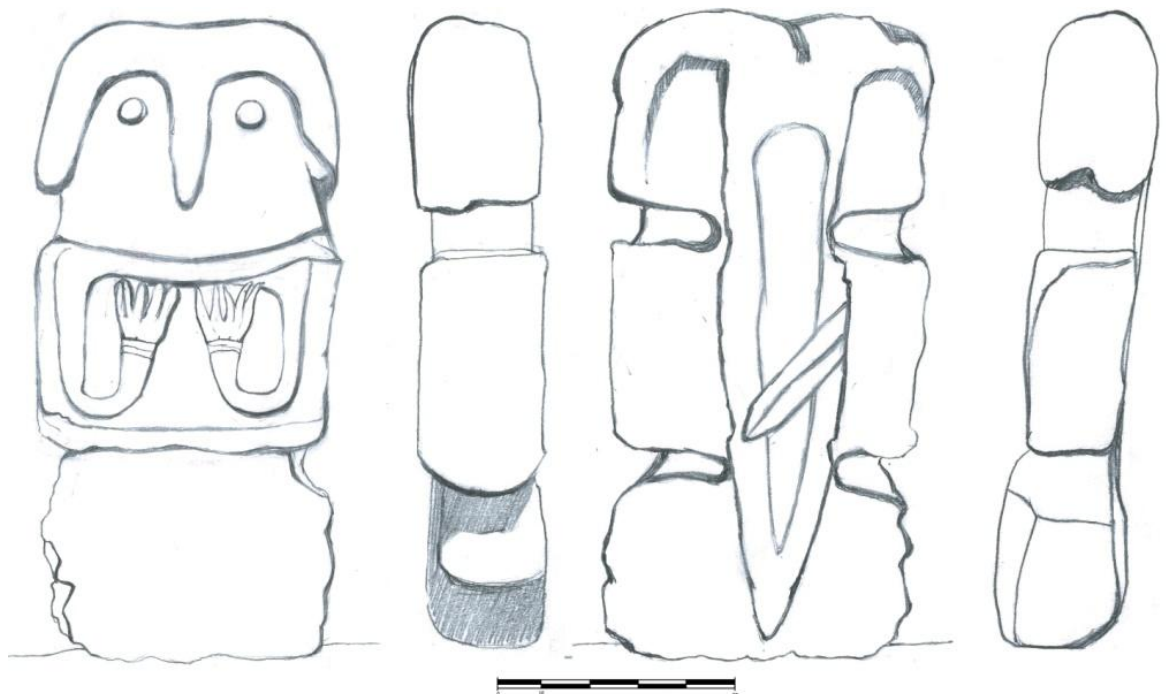
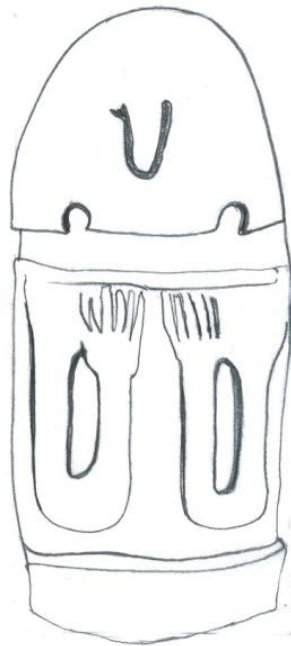
- Նկար 18 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Հայկաջուր 2, 2- Հայկաջուր 3
- Նկար 19 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Ճանկաթաղ 1, 2-Մարտակերտ 1
- Նկար 20 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Սալահիու 1, 2- Սեյսուլան 1
- Նկար 21 - Քարե մարդակերպ կոթողներ՝ 1- Սեյսուլան 2, 2- Տիգրանակերտ 1
- Նկար 22 - 1-Դամբանաբլուրներ Գյավուրկալայի շրջակայքում, 2-Խեցանոթ
Գյավուրկալայի շրջակայքից, պատահական գտածո
- Նկար 23, 24 Խեցանոթներ Գյավուրկալայի շրջակայքից, պատահական գտածո
-
- Նկար 25 1-Խեցանոթներ Գյավուրկալայի շրջակայքից, պատահական գտածո, 2-
Բրոնզե դաշույն Գյավուրկալայի շրջակայքից, պատահական գտածո
- Նկար 26 - 1- Դաշույնի պատկերում Բախշուն թափա 6 կոթողի վրա, 2- Դաշույնի
պատկերում Բախշուն թափա 7 կոթողի վրա, 3, 4- Ձեռքերի պատկերման
ձևը Արցախի քարե մարդակերպ կոթողների վրա
- Նկար 27 - 1- Խեցեղենի բեկորներ Բախշուն թափայի շրջակայքից, վերգետնյա
գտածոներ, 2-Հնագիտական հետազոտություն Բախշուն թափայի
շրջակայքում
- Նկար 28 1-Սկյութական տիպի նետասլաքներ Ներքին Հոռաթաղից, ԱՊՊԵԹ, 2-
Թրծակավե արձանիկ՝ ռազմիկ սկյութի պատկերումով, Գանձակի շրջան:
- Նկար 29 - Քարե կոթողներ Ստեփանակերտից
- Նկար 30 - Քարե կոթողներ Թովուզի շրջանից

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

№		Բարձրություն / սմ	Լայնություն/ սմ	Հաստություն/ սմ
1.	Ակնա 1	130	59	22
2.	Բախշուն թափա 1	130	60	24
3.	Բախշուն թափա 2	105	45	20
4.	Բախշուն թափա 3	140	65	27
5.	Բախշուն թափա 4	97	33	գլխի հոսվածում-11 ստորին հատվածում-26
6.	Բախշուն թափա 5	120	50	24
7.	Բախշուն թափա 6	120	60	22
8.	Բախշուն թափա 7	115	65	20
9.	Բախշուն թափա 8	52	44	21
10.	Բախշուն թափա 9	164	66	20
11.	Գյավուրկալա 1	60	44	18
12.	Գյավուրկալա 2	160	90	44
13.	Հայկաջուր 1	80	50	30
14.	Հայկաջուր 2	70	45	25
15.	Հայկաջուր 3	140	60	50
16.	Մարտակերտ 1	97	75	34
17.	Սալահլու 1	86	70	40
18.	Սեյսուլան 1	170	65	21
19.	Սեյսուլան 2	57	50	19
20.	Տիգրանակերտ 1	110	50	22
21.	Կարմիրավան	105	65	անհայտ

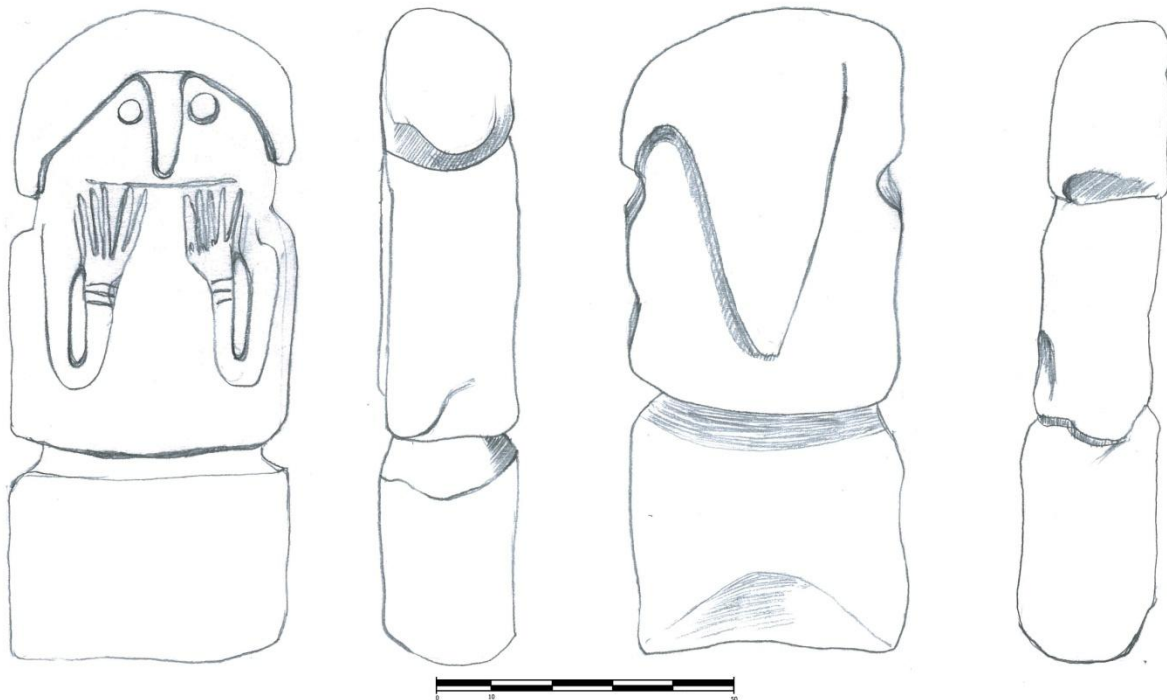
	1			
22.	Ճանկաթաղ 1	անհայտ	անհայտ	անհայտ

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 1

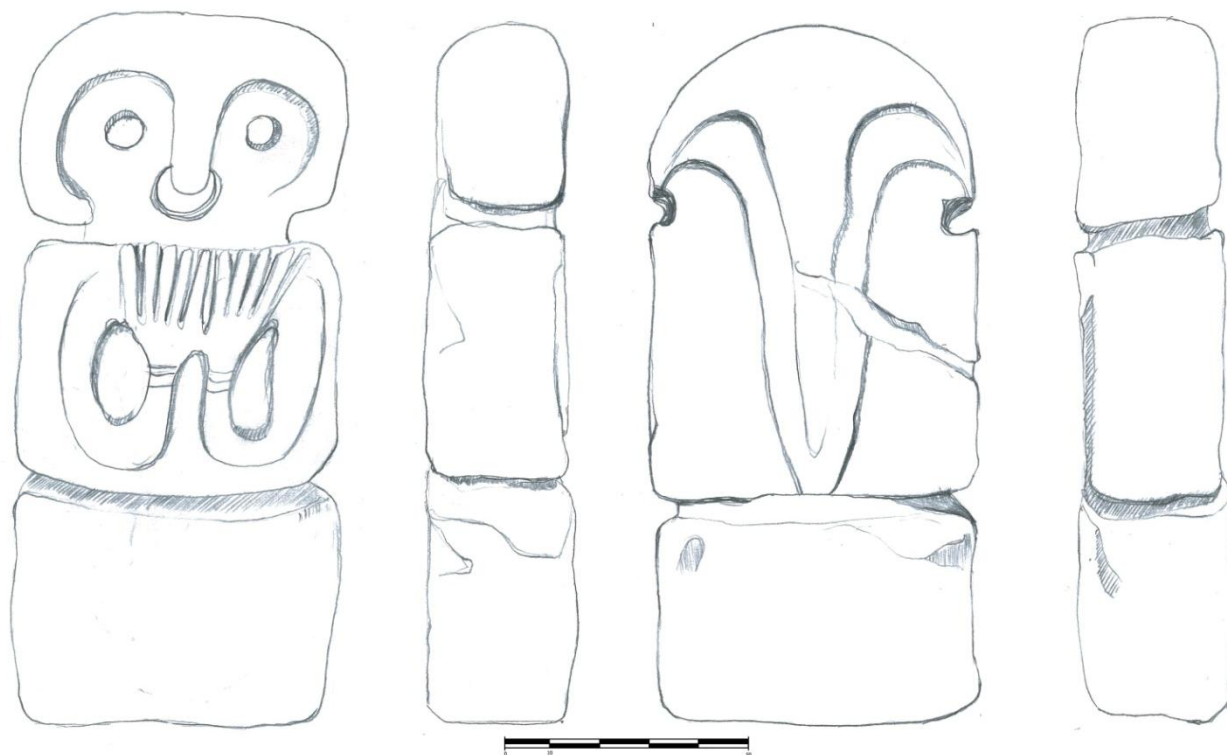

2.

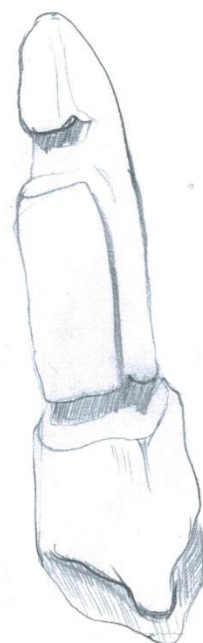
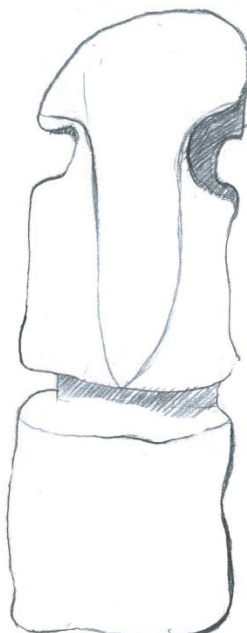
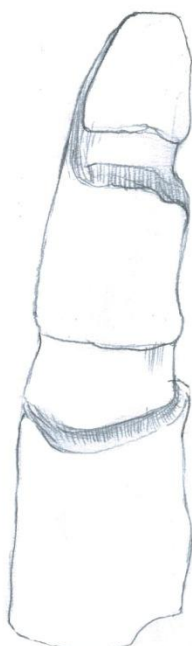
ԱՂՅՈՒՍԱԿ 2

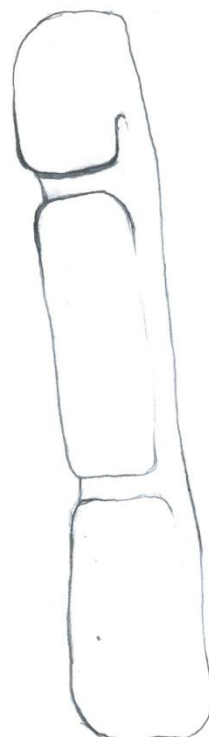
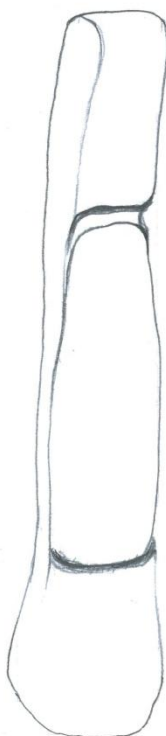
1.

2.

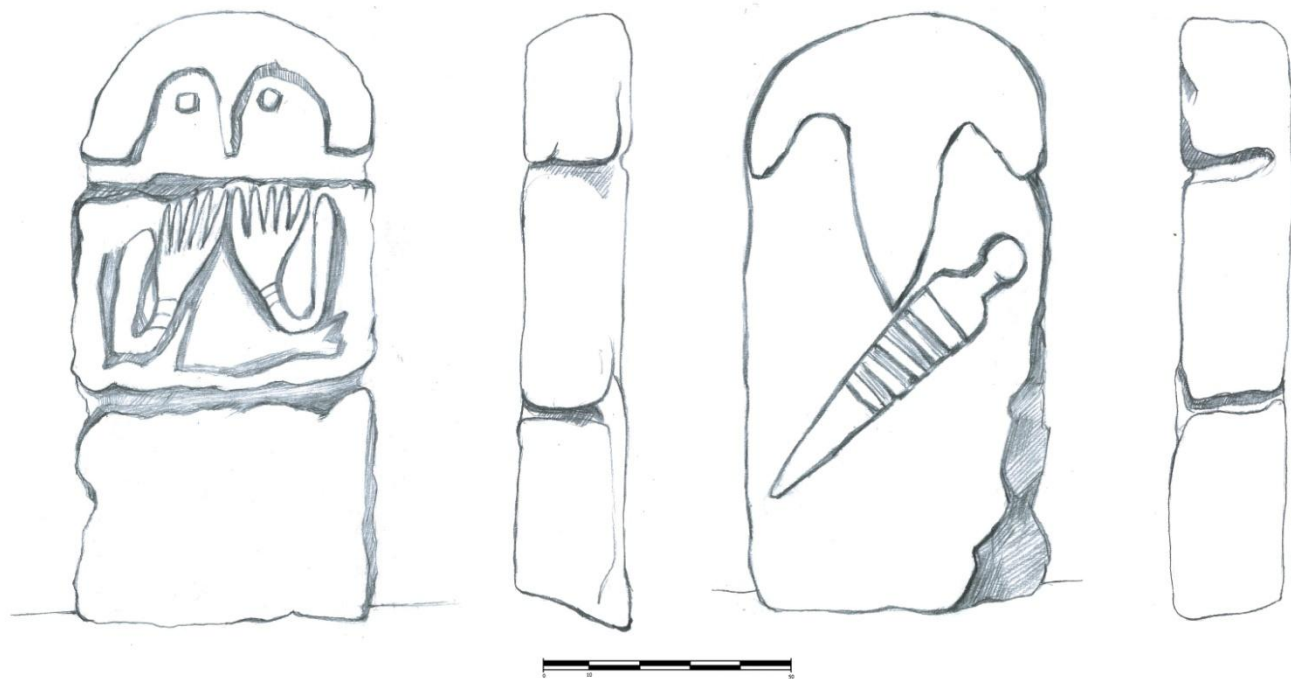

1.

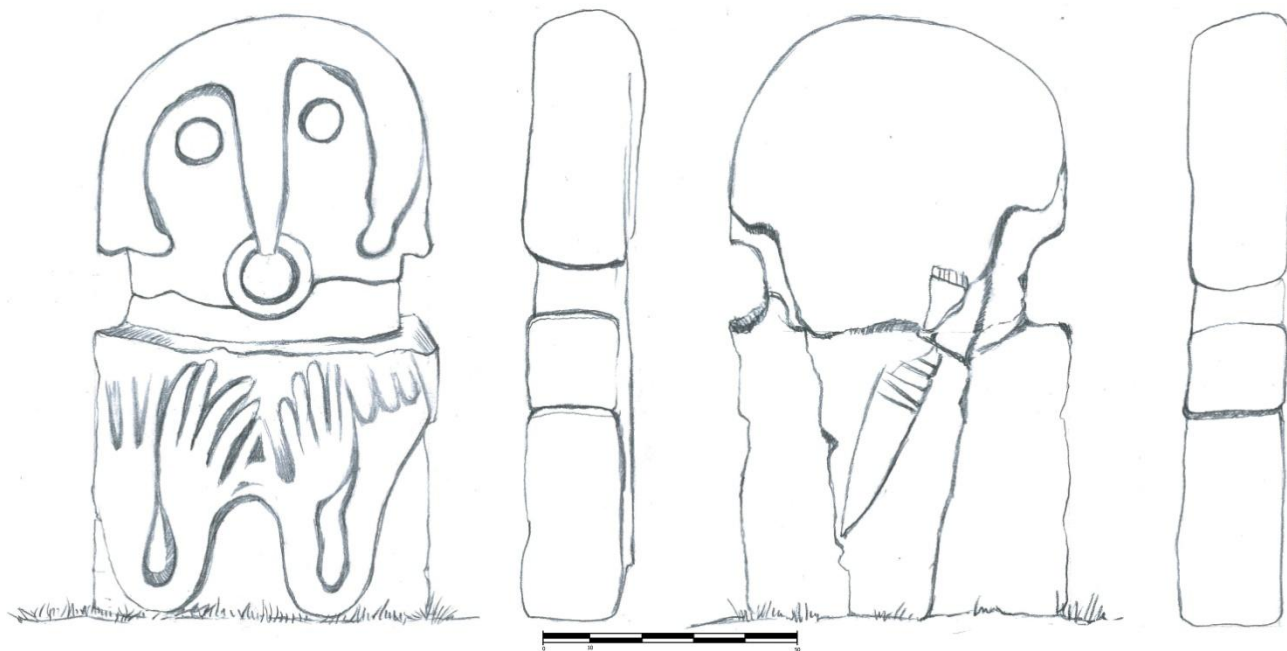

2.

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 4

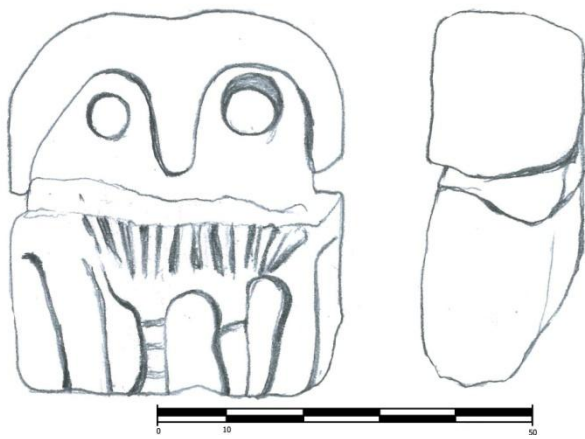

1.

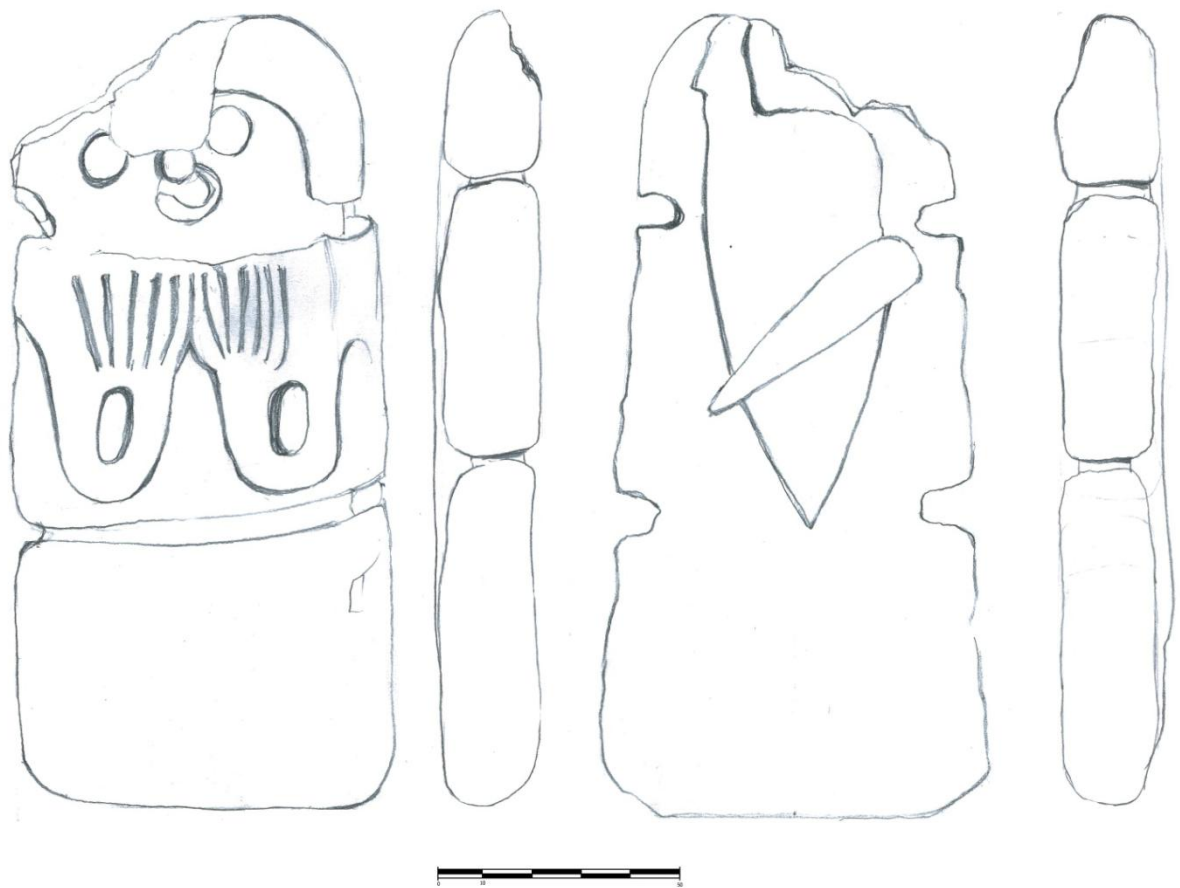

2.

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 5

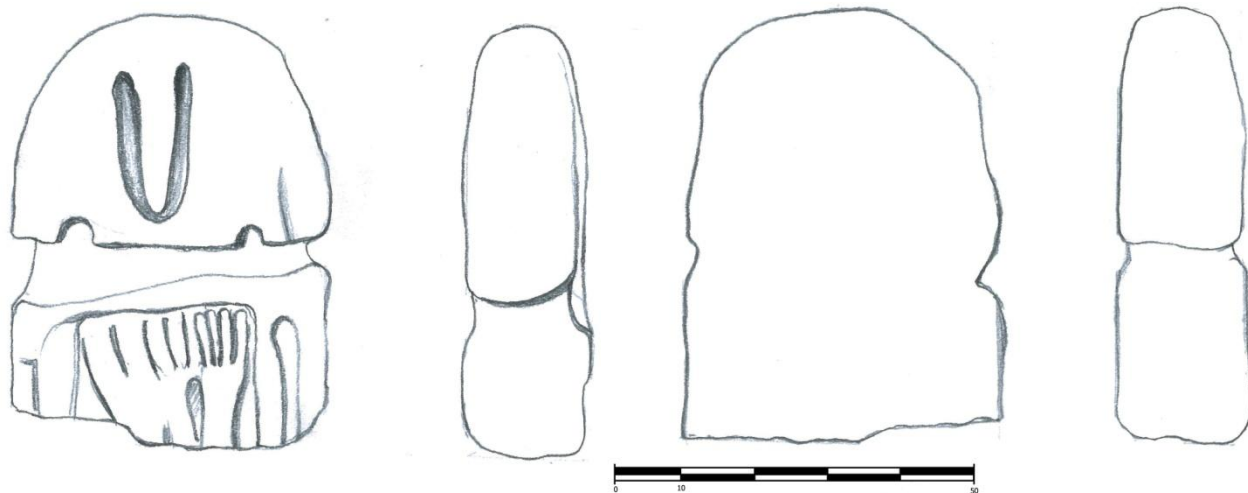

1.

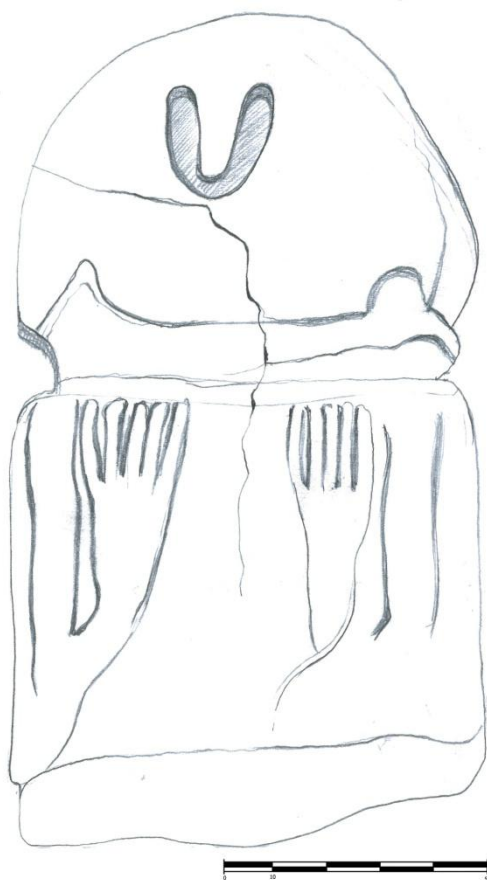

2.

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 6

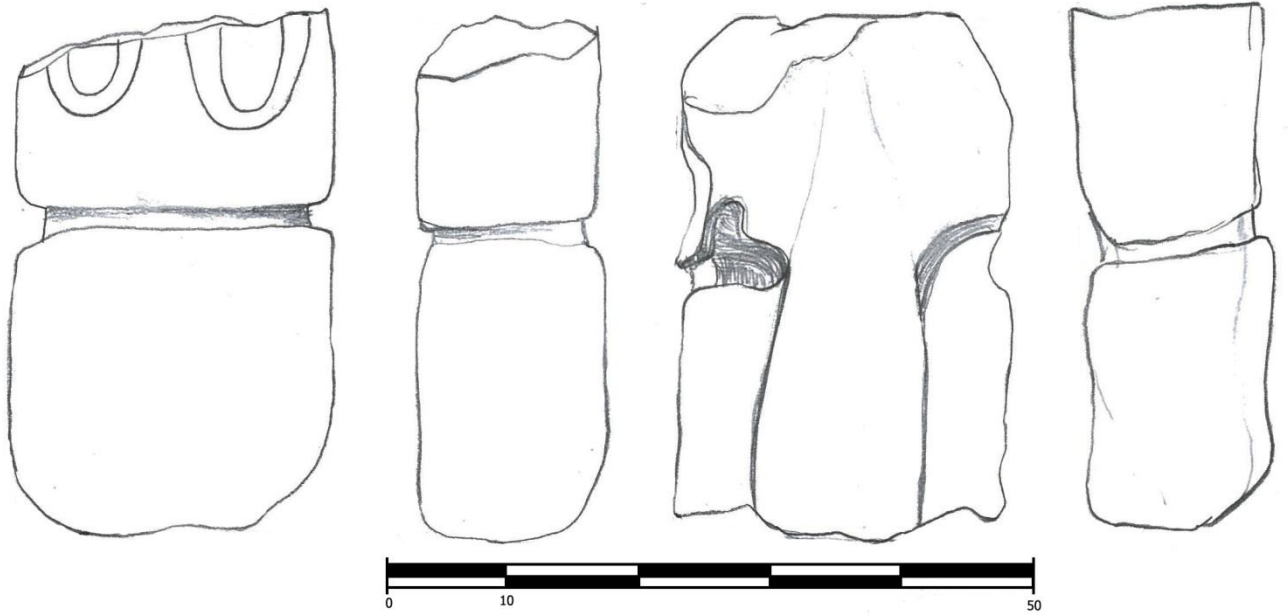

1.

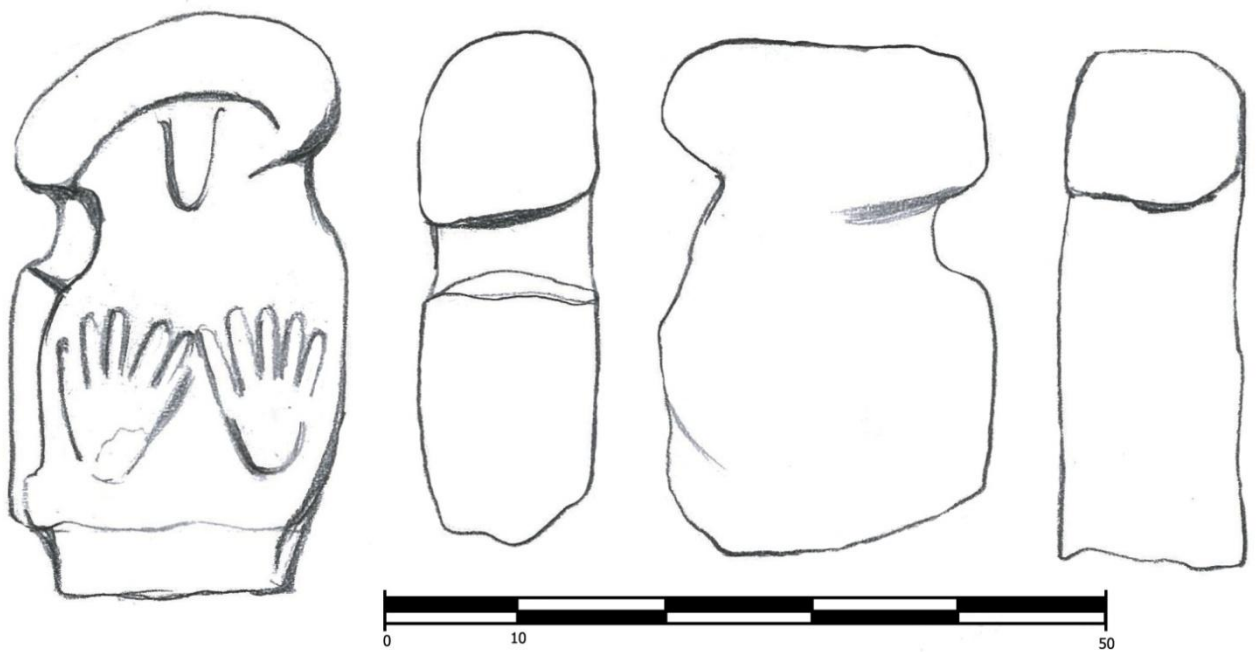

2.

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 7

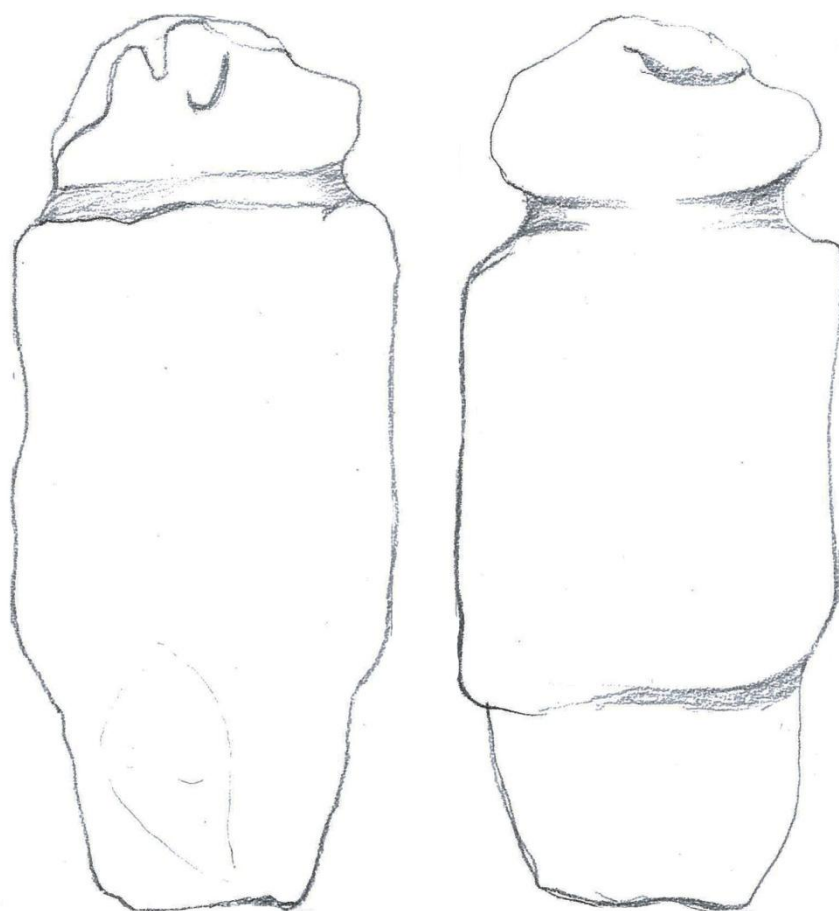

1.

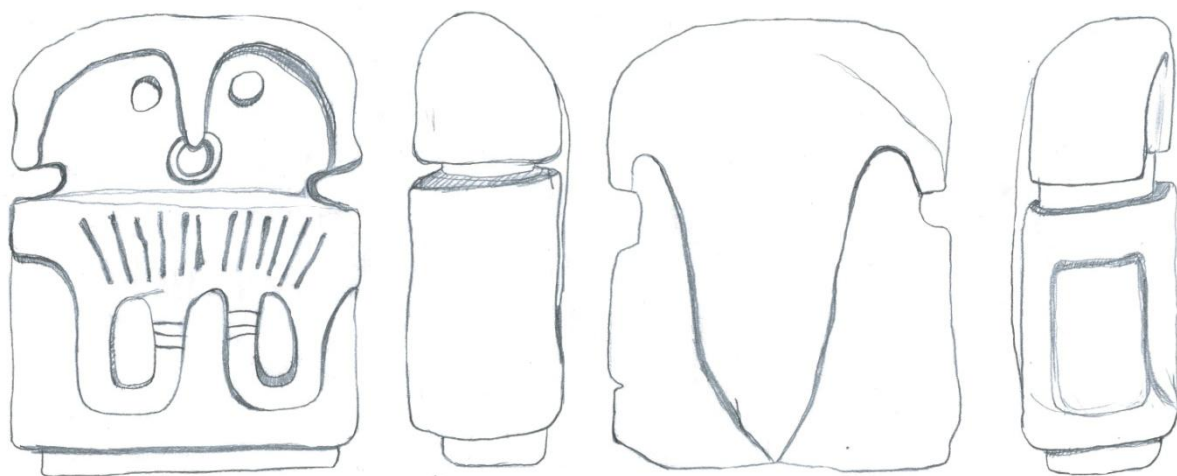

2.

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 8

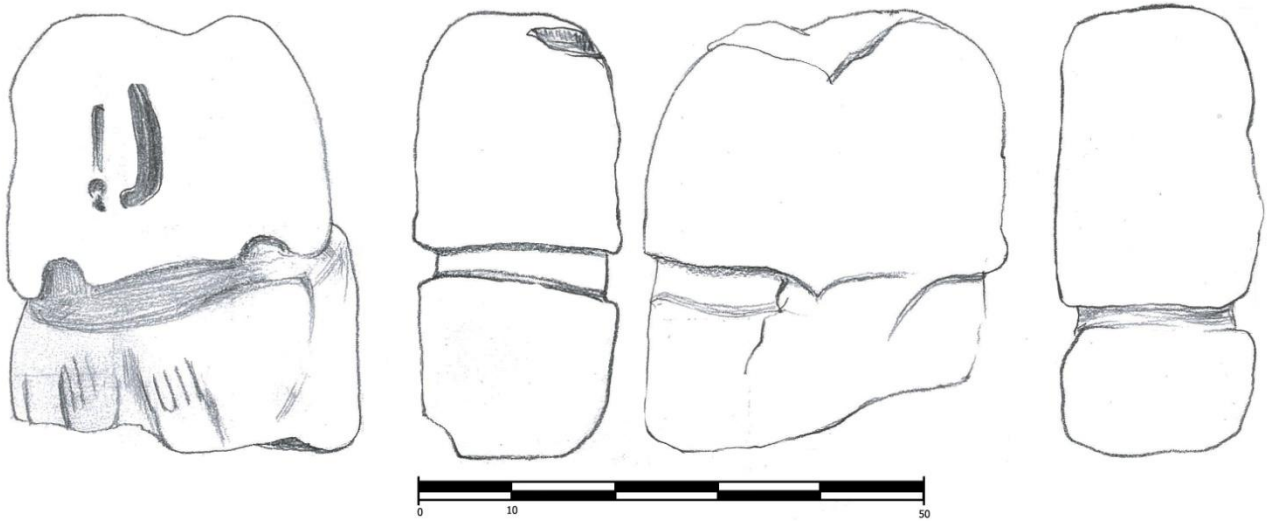

1.

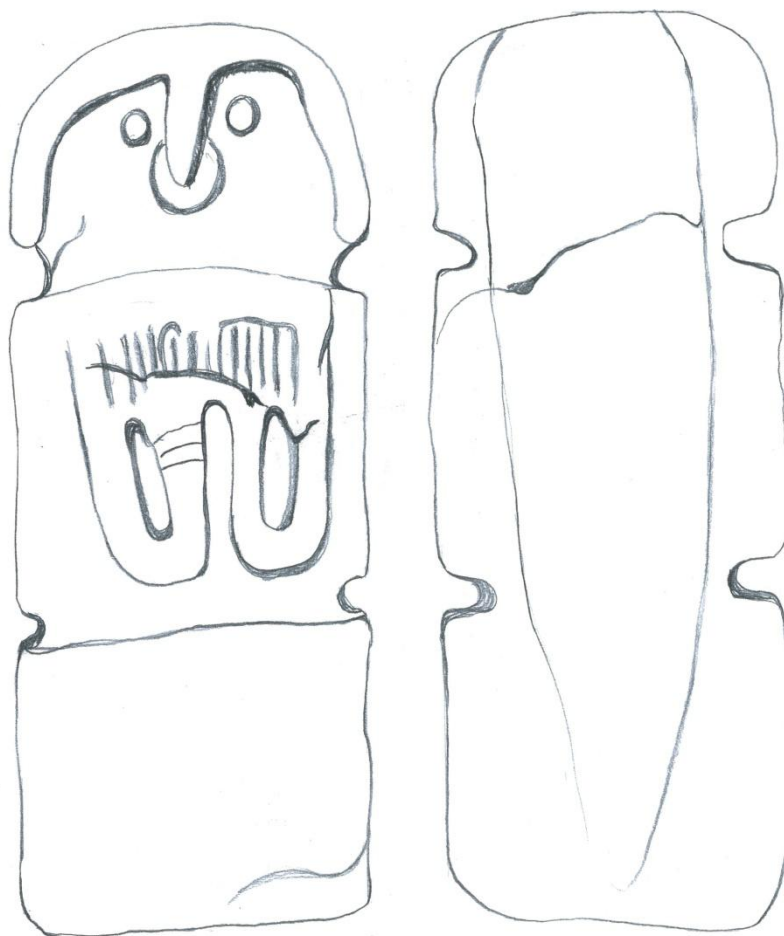

2.

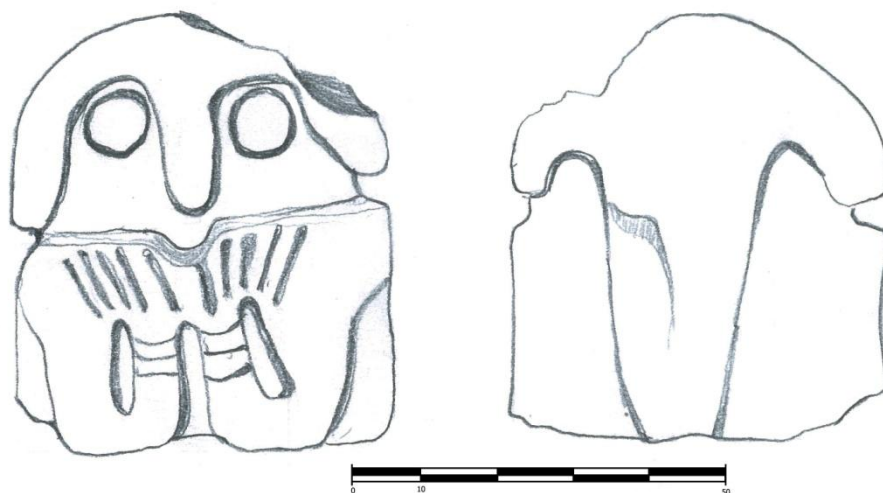
ԱՂՅՈՒՍԱԿ 9

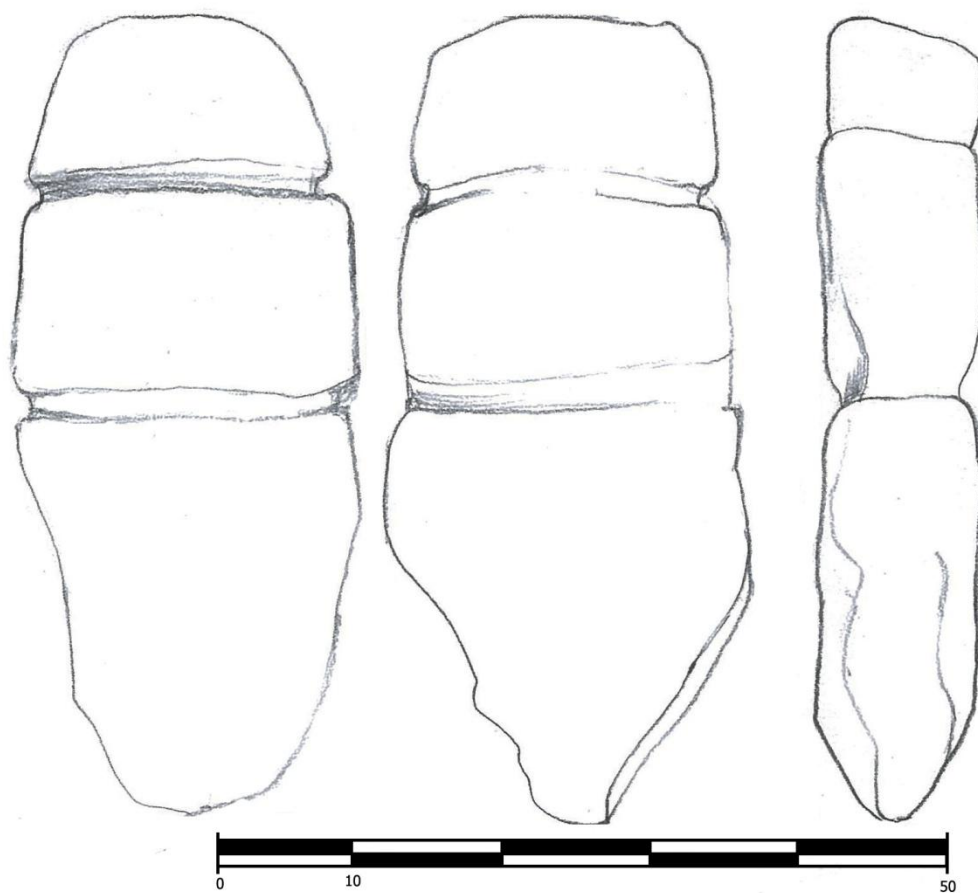
1.

2.

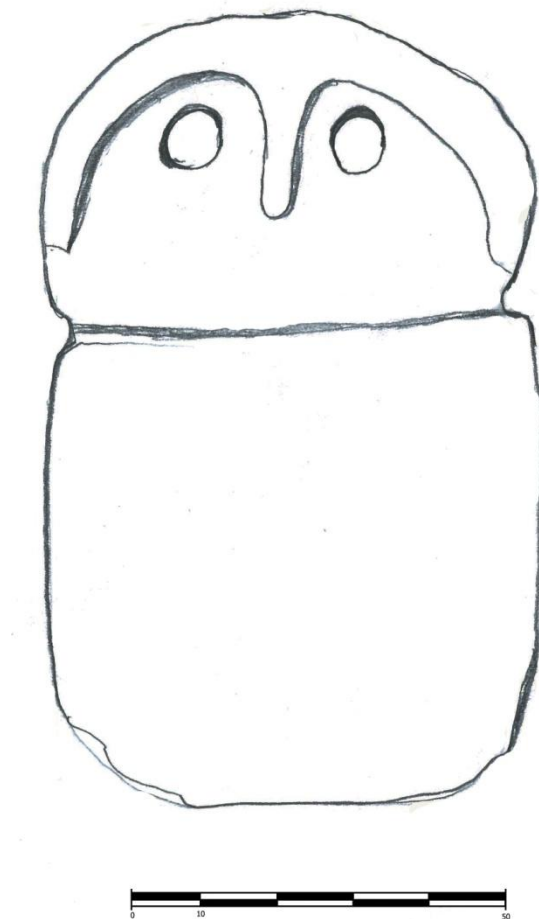

1.

2.

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 11

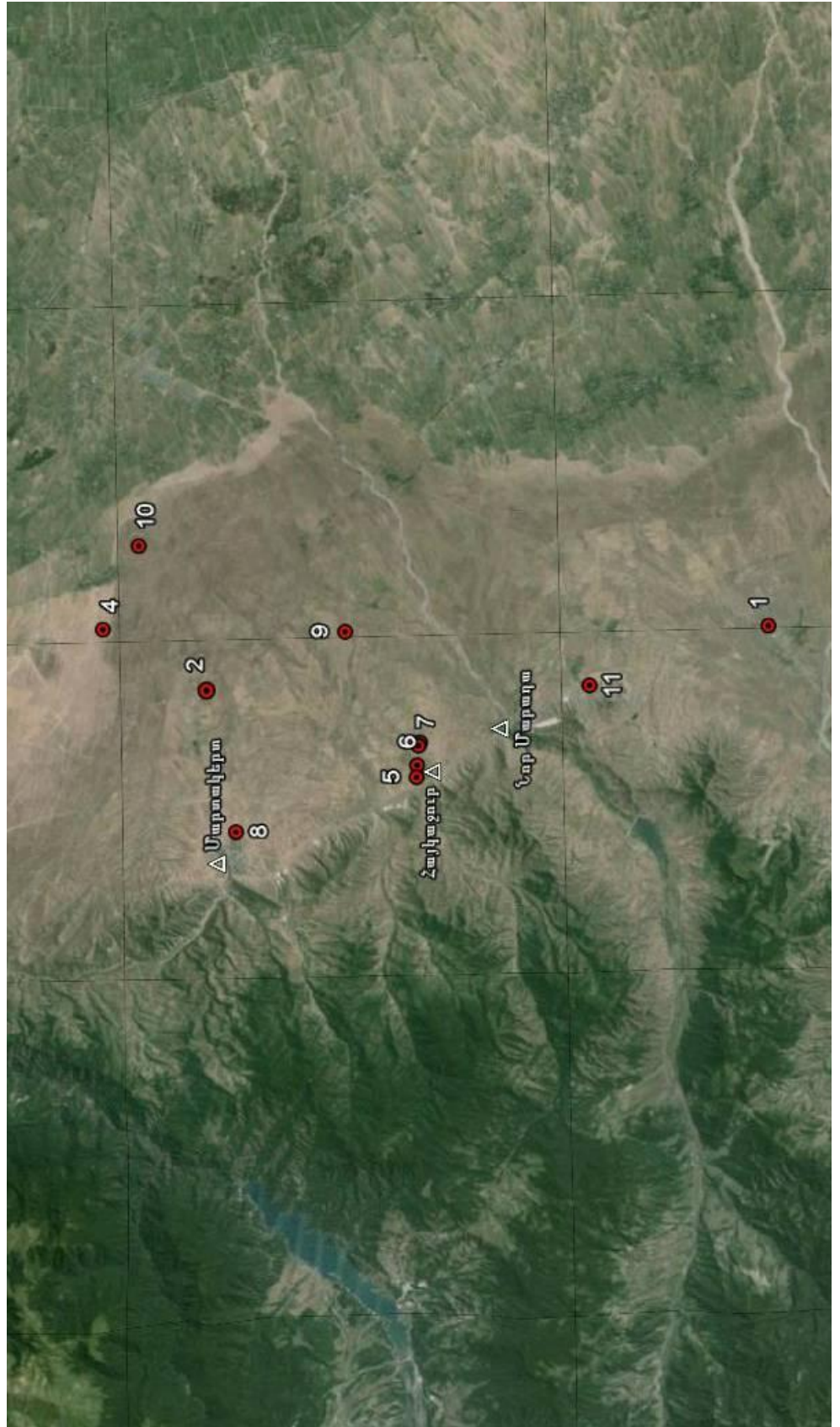
ԱՂՅՈՒՍԱԿ 12

№		քիթ	մշտ	ծեղք	գլխանոց	դաշույն	օղ	ապարանջան
1.	Ակնա 1	+	-	+	+	-	-	-
2.	Բախշուն թափա 1	+	+	+	+	+	-	+
3.	Բախշուն թափա 2	+	+	+	+	-	-	+
4.	Բախշուն թափա 3	+	+	+	+	-	+	+
5.	Բախշուն թափա 4	+	+	+	+	-	-	-
6.	Բախշուն թափա 5	+	+	+	+	+	+	-
7.	Բախշուն թափա 6	+	+	+	+	+	-	+
8.	Բախշուն թափա 7	+	+	+	+	+	+	+
9.	Բախշուն թափա 8	+	+	+	+	-	-	-
10.	Բախշուն թափա 9	+	+	+	+	+	+	-
11.	Գյավուր կալա 1	+	-	+	+	-	-	-
12.	Գյավուր կալա 2	+	-	+	+	-	-	-
13.	Հայկաջուր 1	-	-	+	+	-	-	-
14.	Հայկաջուր 2	+	-	+	?	-	-	+
15.	Հայկաջուր 3	+	-	-	-	-	-	-
16.	Մարտակերտ 1	+	+	+	+	-	+	+
17.	Սալահիլու 1	+	-	+	+	-	-	-
18.	Սեյսուլան 1	+	+	+	+	-	+	+
19.	Սեյսուլան 2	+	+	+	+	-	-	+
20.	Տիգրանակերտ 1	-	-	-	-	-	-	-
21.	Կարմիրավան 1	+	+	+	-	-	-	-
22.	Ճանկաթաղ 1	+	-	+	+	-	-	-

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

ՔԱՐՏԵՂ 1

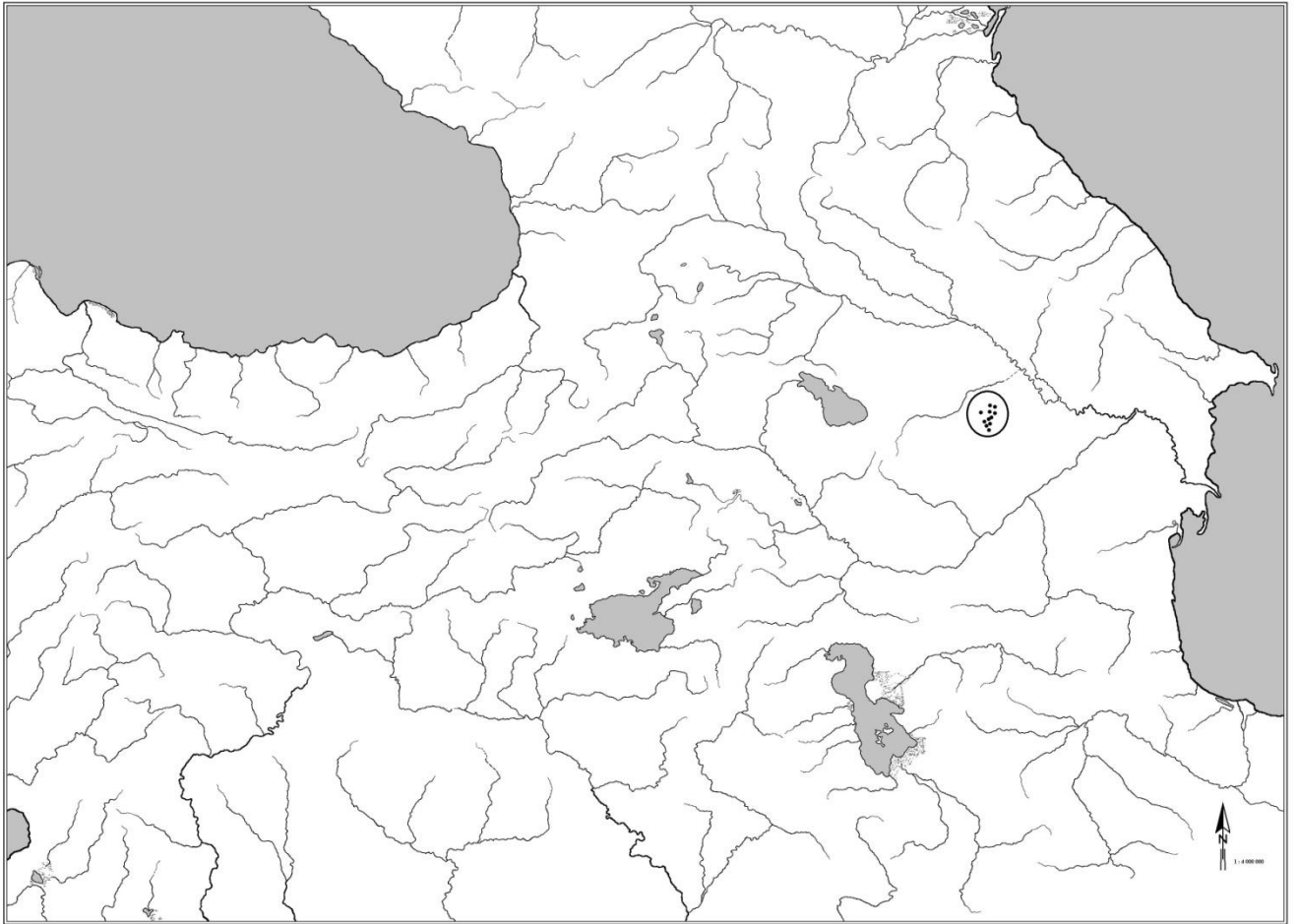
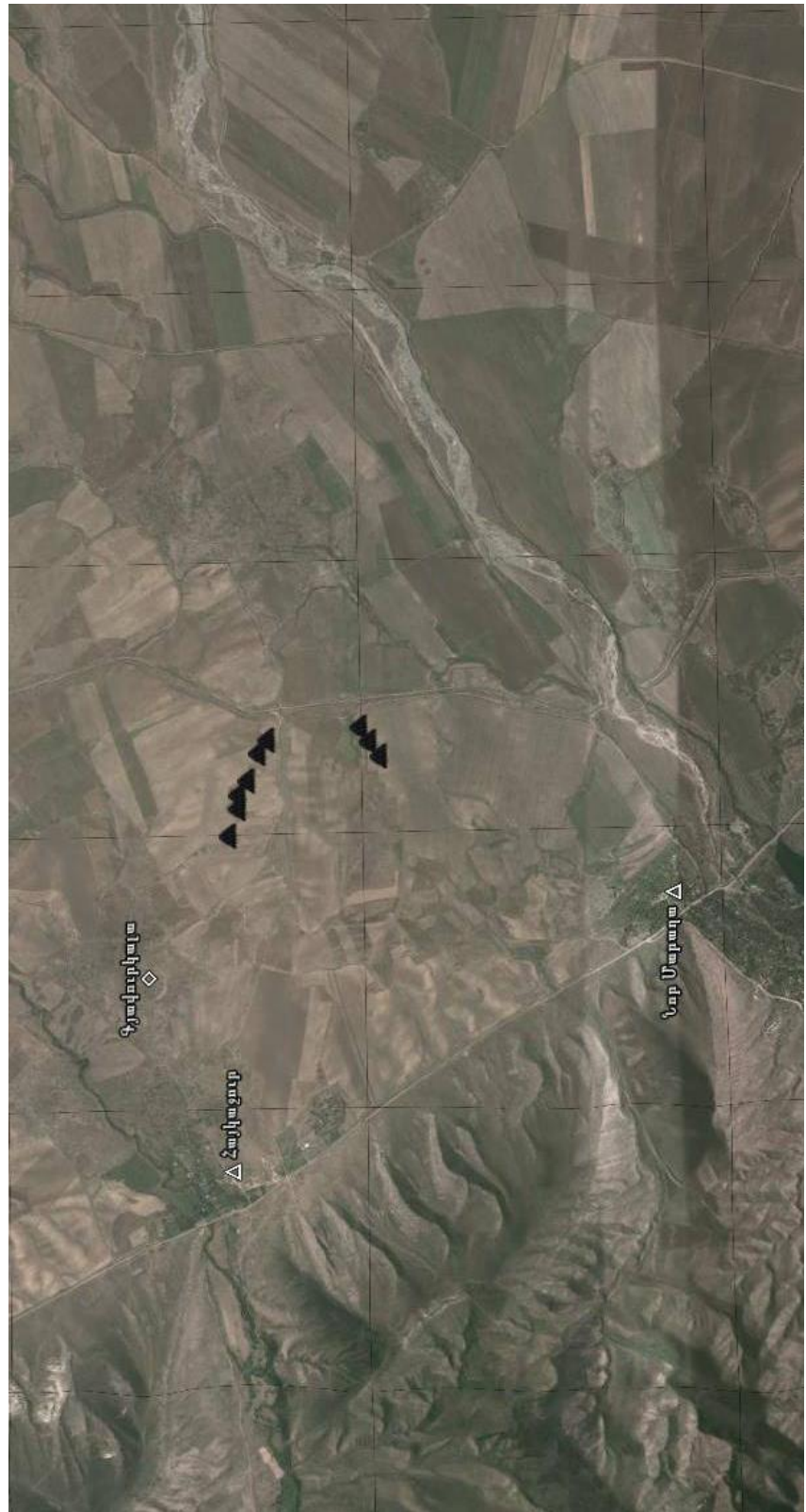
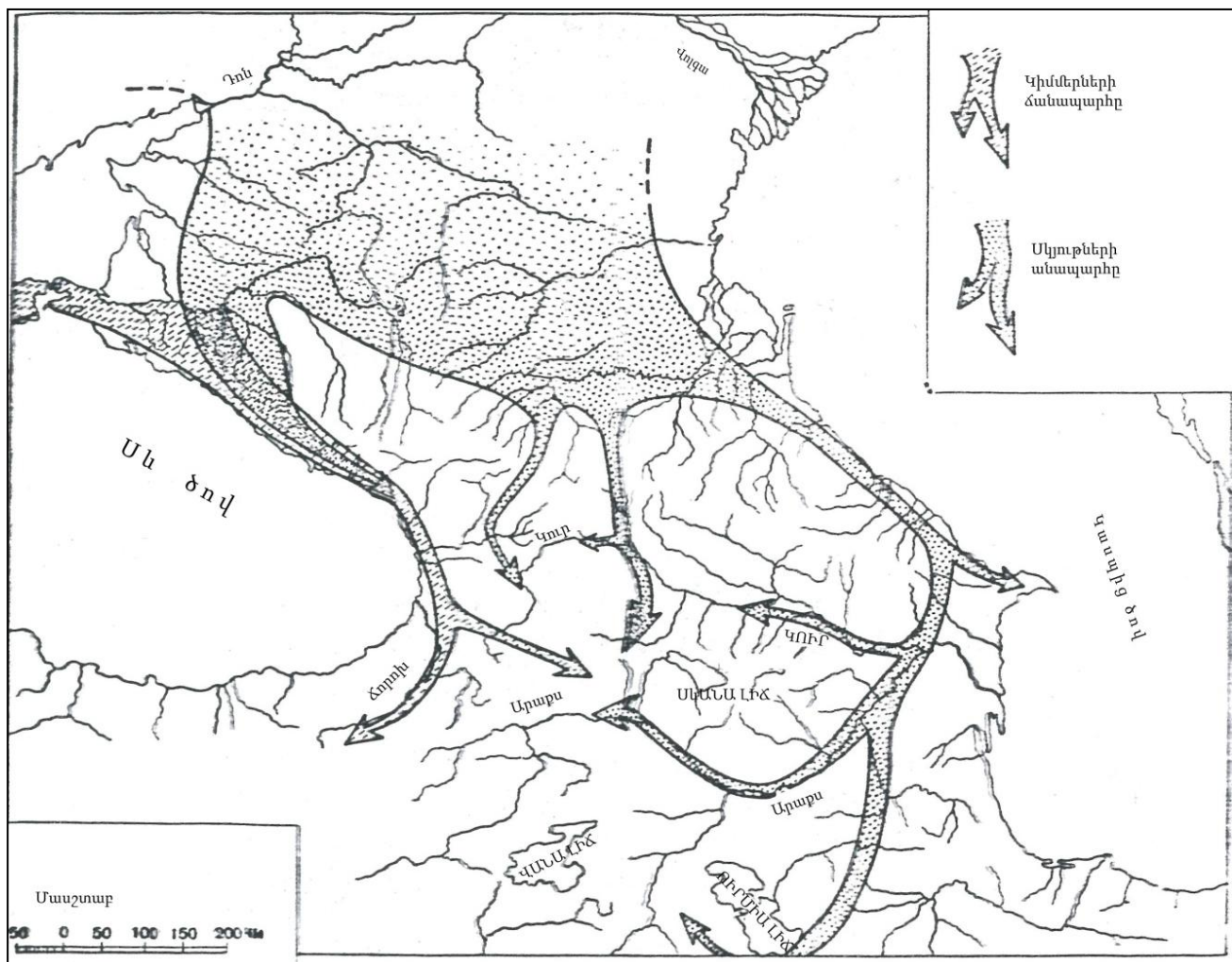

FIGURE 3

ՔԱՐՏԵԶ 4

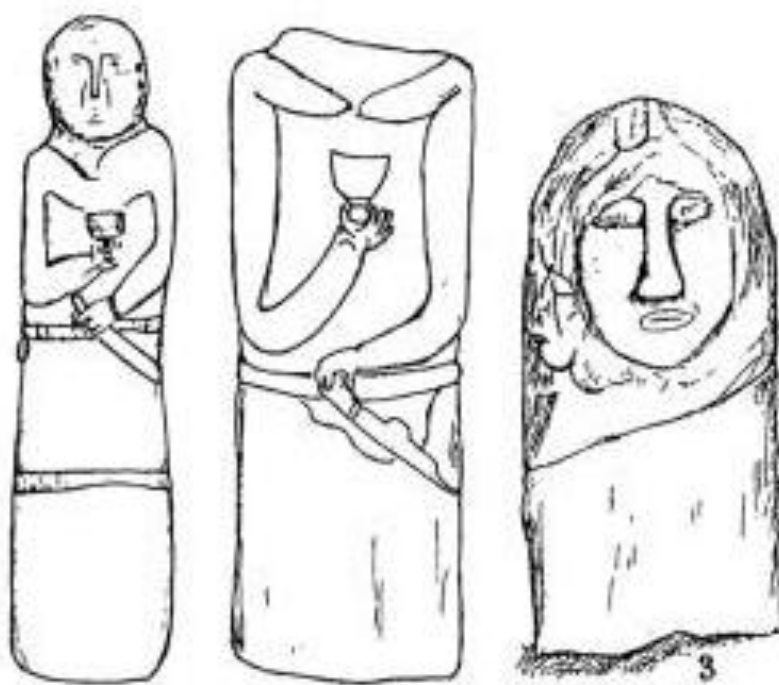
բԱՐՏԵՂ 5

ՆԿԱՐՆԵՐ

ՆԿԱՐ 2

1.

2.

ՆԿԱՐ 3

ՆԿԱՐ 4

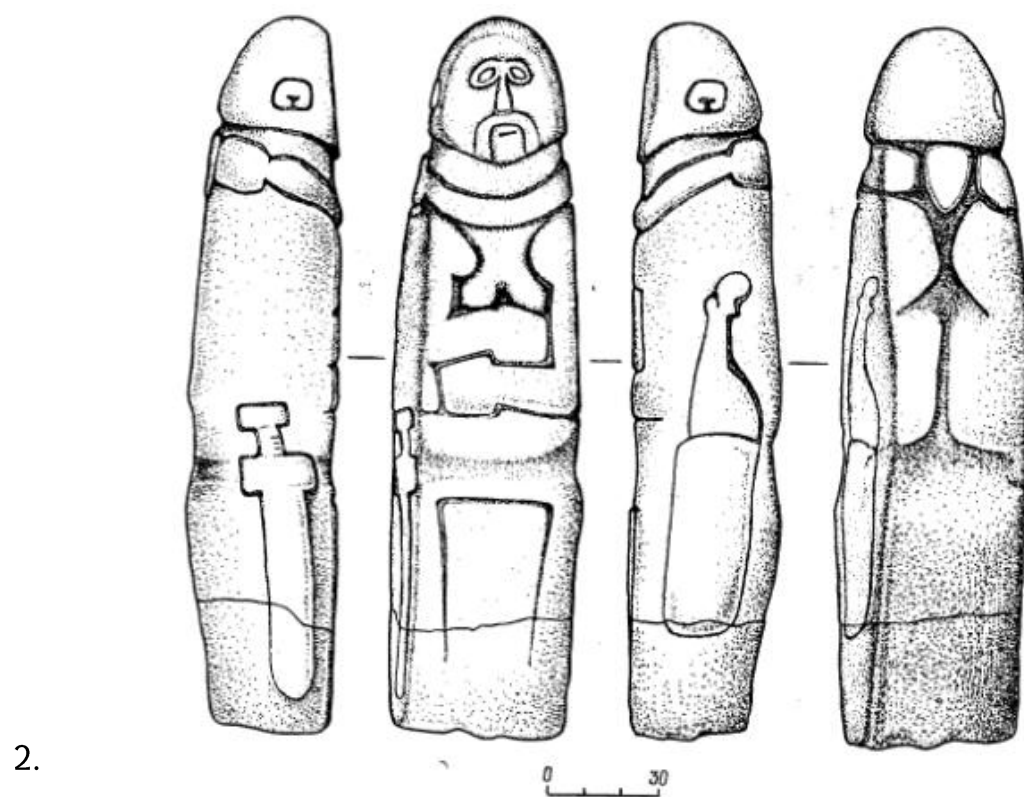
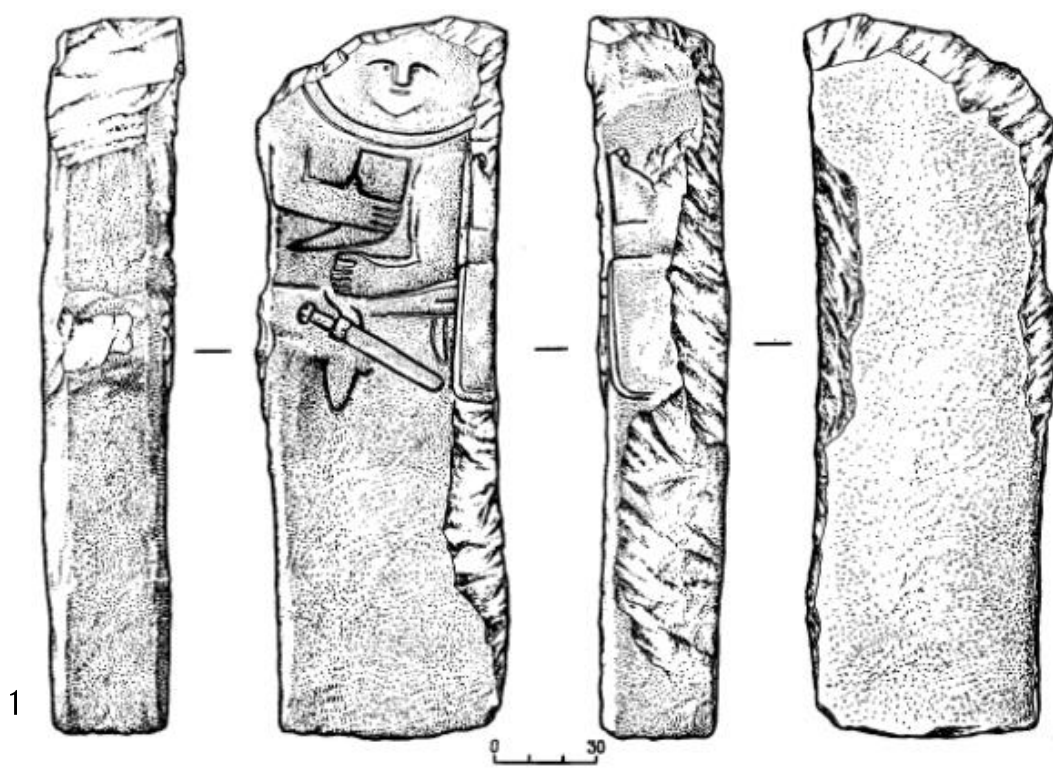

1.

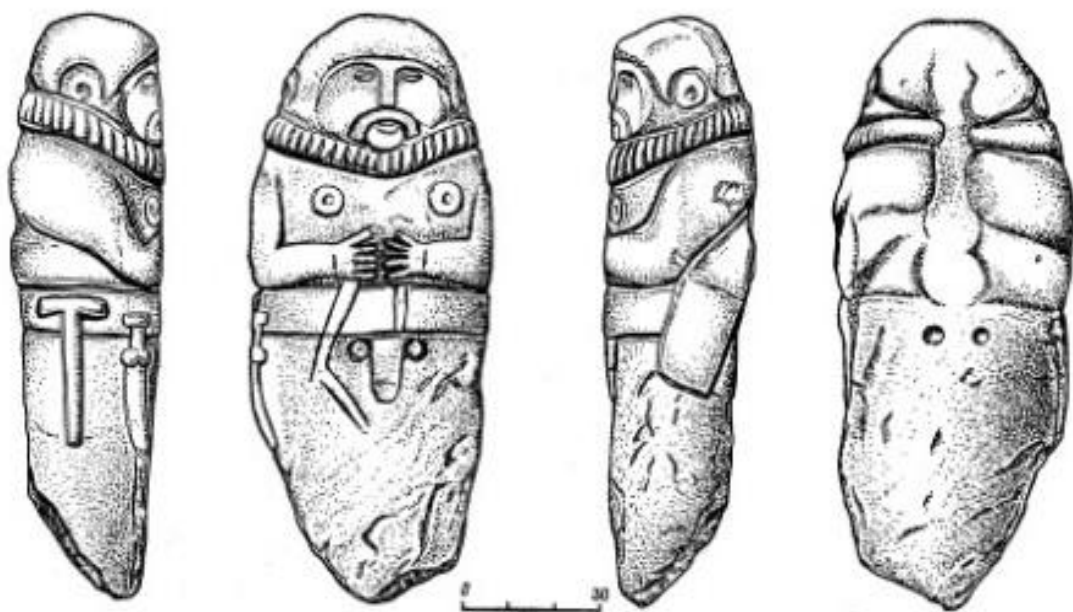
2.

ՆԿԱՐ 5

ՆԿԱՐ 6

1.

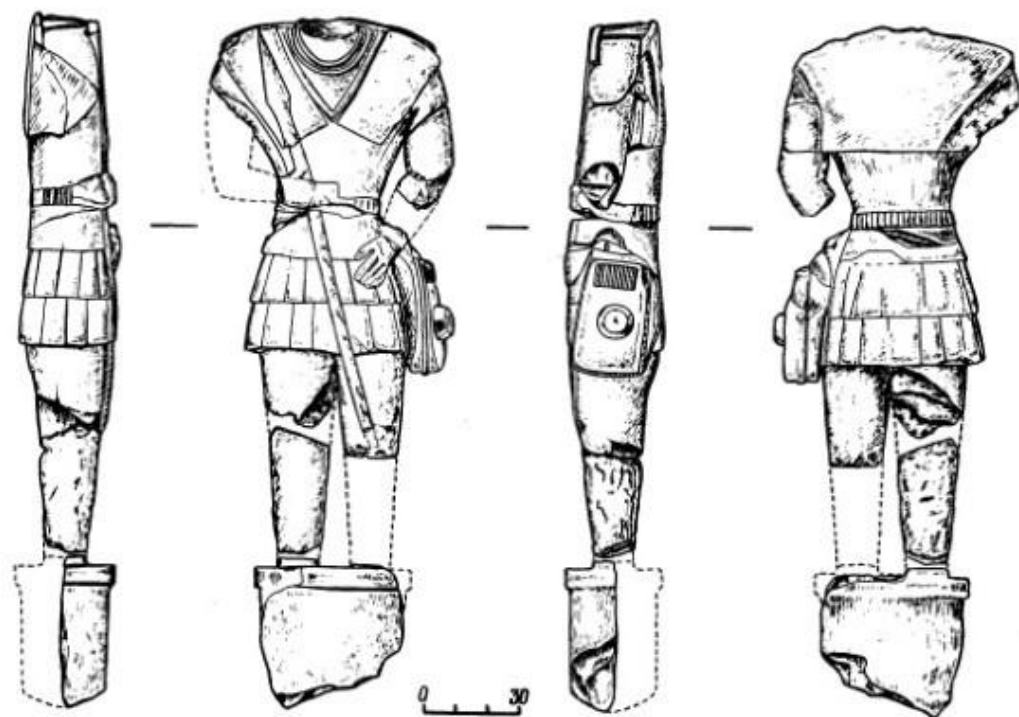

,

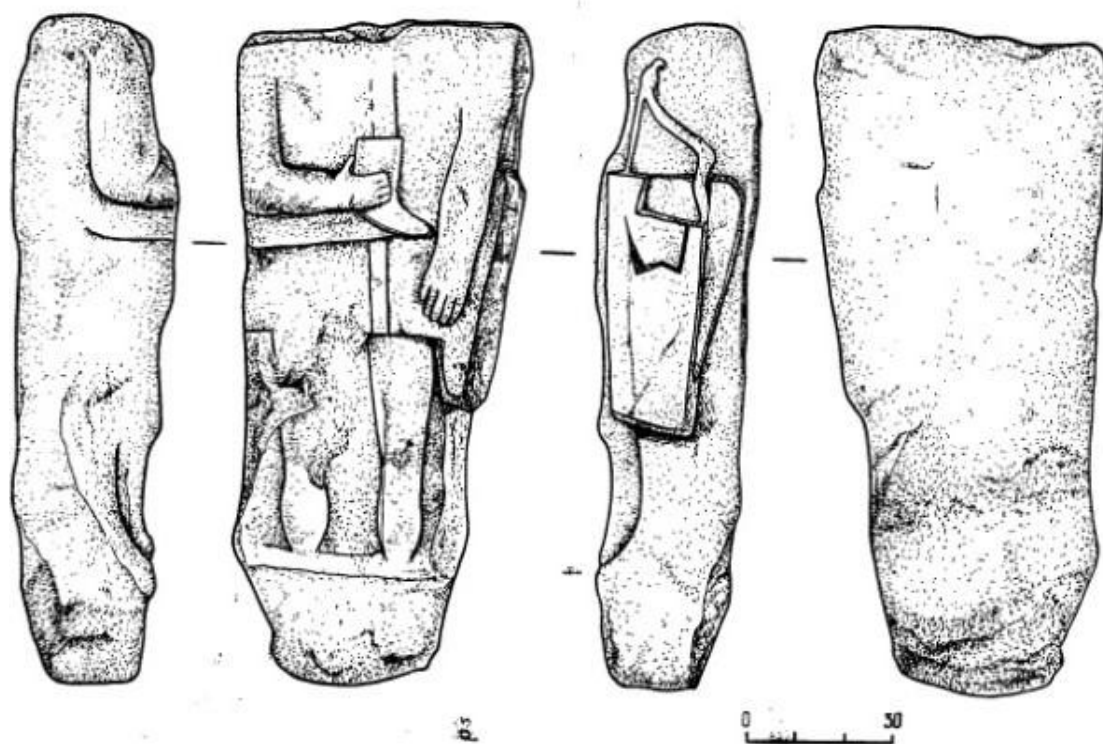
2.

ՆԿԱՐ 7

1.

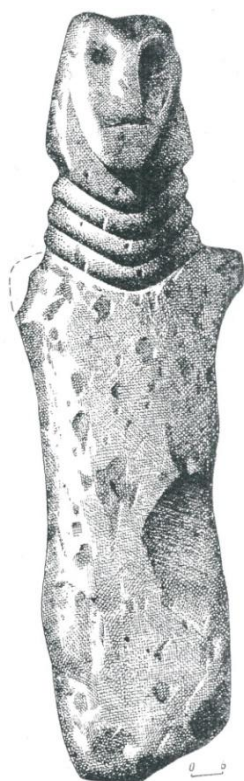

2.

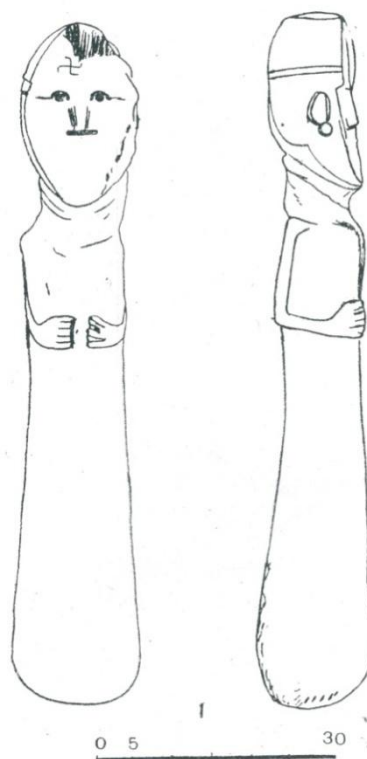
ՆԿԱՐ 8

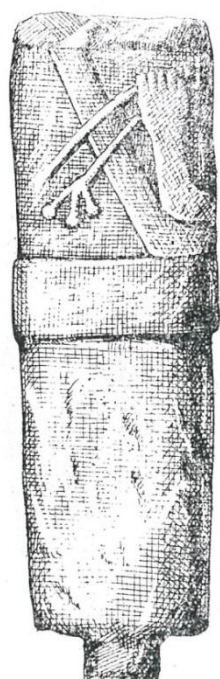
ՆԿԱՐ 9

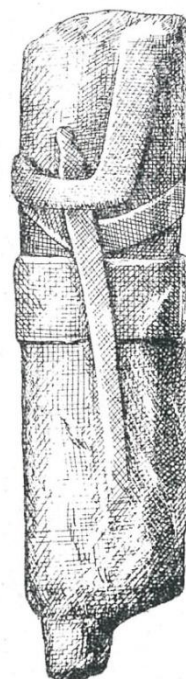
1.

2.

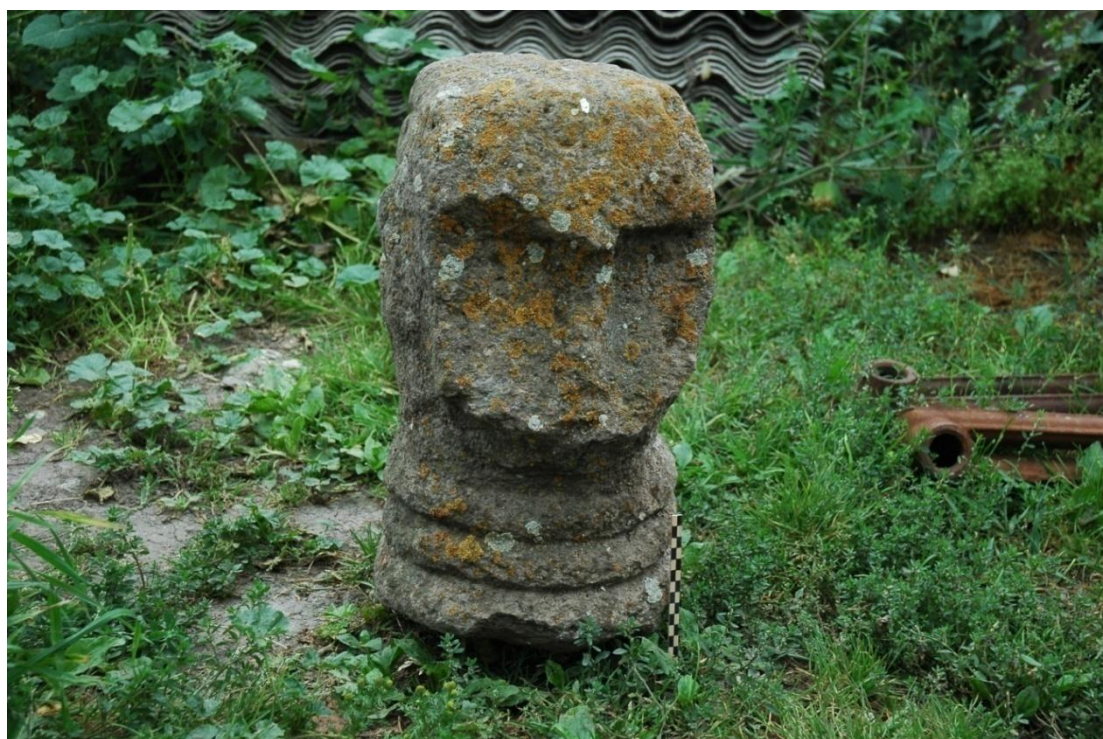

3.

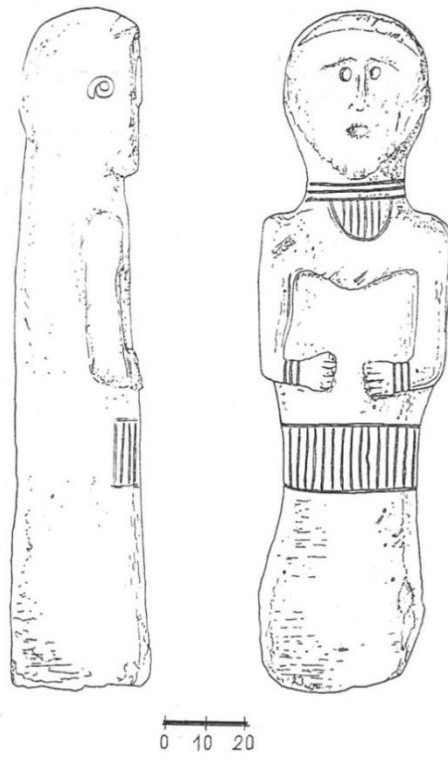

0 10 40

ՆԿԱՐ 10

ՆԿԱՐ 11

2.

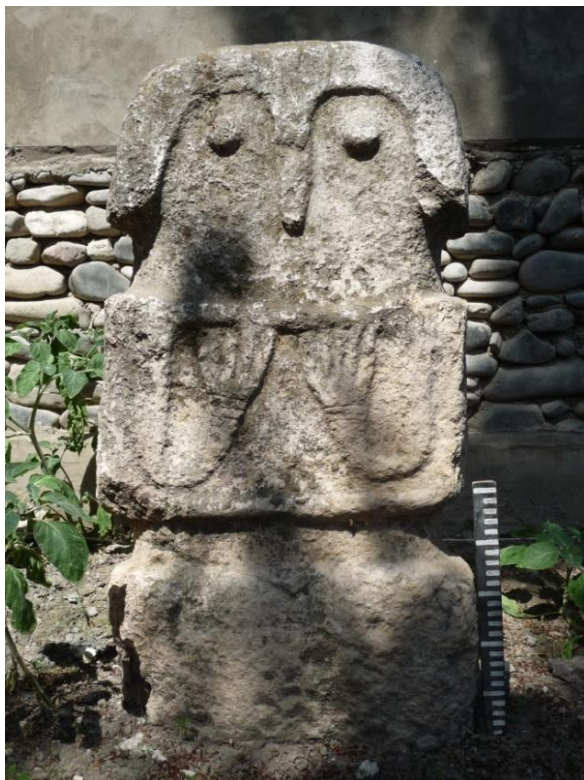

3.

ՆԿԱՐ 12

1.

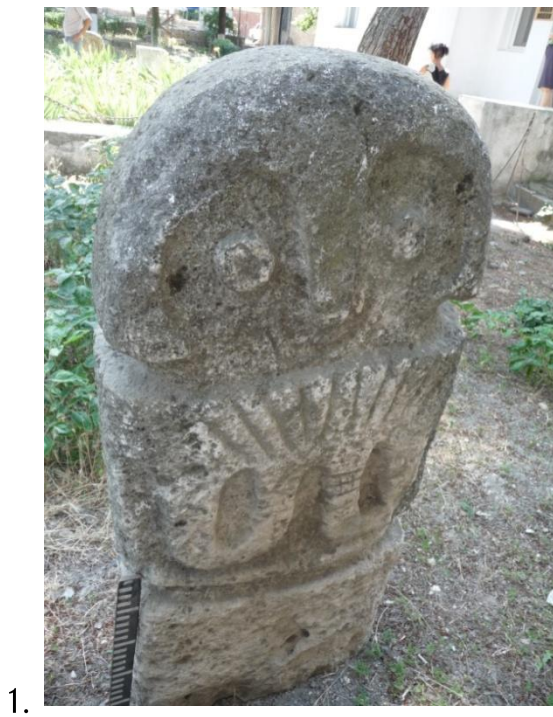

2.

3.

ՆԿԱՐ 13

ՆԿԱՐ 14

1

2.

3.

ՆԿԱՐ 15

1.
2.

3.

ՆԿԱՐ 17

1.

2.

1.

2.

1.

2.

1.

2.

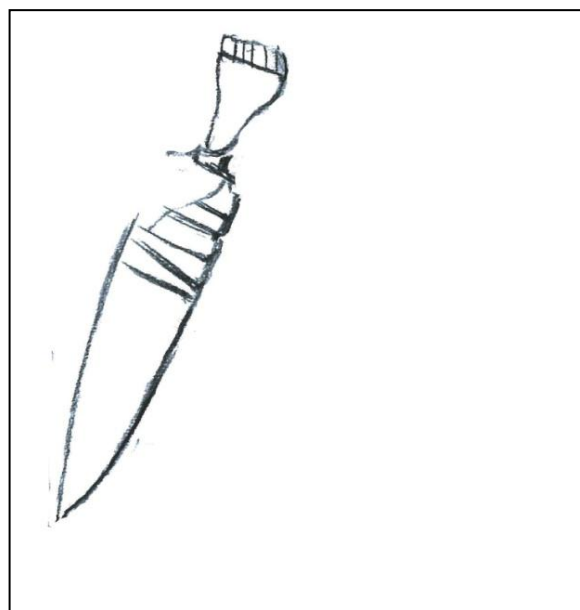
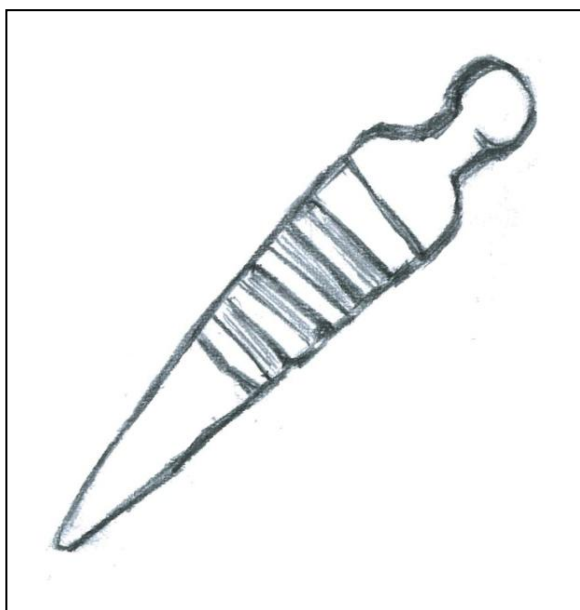

ՆԿԱՐ 24

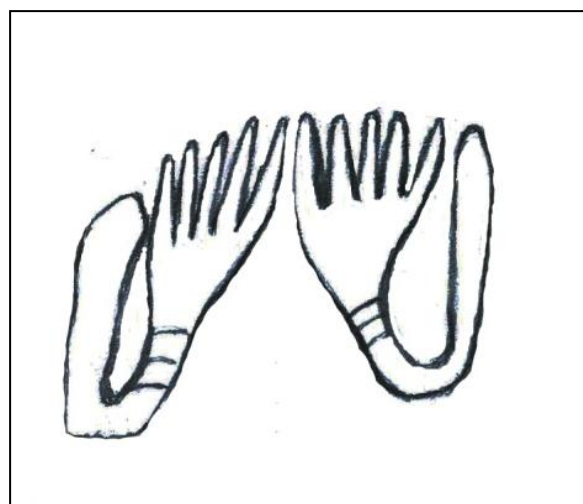

2.

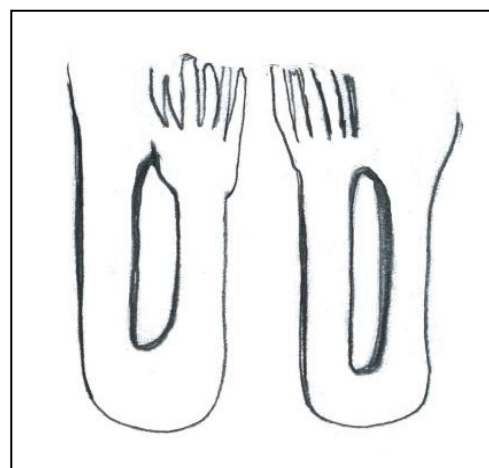
ՆԿԱՐ 25

2.

3.

4.

ՆԿԱՐ 26

1.

ՆԿԱՐ 27

1.

ՆԿԱՐ 29

ՆԿԱՐ 30